

سنڌي ٻولي تحريڪ

(مضمون ۽ مقالا)

مرتب

مهراڻ ملاح

روزينہ جوڻيجو

سنڌي ٻولي تحريڪ

(مضمون ۽ مقالا)

مرتب

مهراڻ ملاح

روزينہ جوڻيجو

فينڪس بوڪس، حيدرآباد

حق ۽ واسطو اداري وٽ محفوظ

ڪتاب :	سنڌي ٻولي تجرڪ (مضمون ۽ مقالا)
مرتب :	مهراڻ ملاح ۽ روزينہ جوڻيجو
پهريون ڇاپو :	2008ع
ڇپائيندڙ :	فينڪس، بوڪس، حيدرآباد
ڇاپيندڙ :	هارون پريس، گاڏي ڪاٽو، حيدرآباد
تعداد :	هڪ هزار
قيمت :	100/- روپيا

All rights are reserved with the publisher

Title	: Sindhi Boli Jee Tahreek
Compiled by	: Mehran Mallah & Rozina Junejo
1 st Edition	: 2008
Published by	: Phoenix Books, Hyderabad.
Printed by	: Haroon Press, Gadhi Khata, Hyderabad.
Copies	: One Thousand.
Price	: Rs. 100/-

انتساب

سنڌي ٻوليءَ جي گهڻگهري
سر ٻارٽل فريئر
جي نانءُ

فهرست

- .V. پيش لفظ
1. مادري زبان سنڌيءَ سان سنڌي ماڻهن جو نفسياتي ڳانڍاپو
ڊاڪٽر غلام علي الانا
63. صدر ايوب جي ٺاهيل تعليمي ڪميشن جي تجويزن تي
سنڌي قوم جو رد عمل
محمّد علي ڏيپلائي
81. ملير ڊائيجسٽ ۽ سونن نالن وارو دستاويز
فقير عبدالغفور 'الستي'

ٻوليءَ جي سياست ۽ ٻوليءَ جو جياپو

ٻولي، سماج ۽ سياست جو پاڻ ۾ گهرو ۽ ڳانڍاپو هوندو آهي، ۽ پاڪستان جي حڪمرانن ان ڳالهه کي سمجهندي، ٻوليءَ جي نالي ۾ شروع کان سياست ڪرڻ شروع ڪئي، جنهن کي اسين ٻوليءَ جي سياست چئي سگهون ٿا. ٻوليءَ جي سياست ۾ ٽي نقطا اهم هوندا آهن:

1. ڪنهن به ٻوليءَ کي جوڳي اهميت نه ڏيڻ، يعني ادارن جي ڪارگذاري ۽ ملڪي معاملن کي رڳو ڪنهن مخصوص ٻوليءَ ۾ قلمبند ۽ محفوظ ڪرڻ. جيئن هتي اردوءَ کي سنڌي ٻوليءَ جي مٿان فوقيت ڏني وئي.
2. جيڪڏهن ڪنهن به ملڪ ۾ هڪ کان وڌيڪ ٻوليون ڳالهائين ويڃن ٿيون ته ان صورت ۾ صرف هڪ ٻوليءَ کي اهميت ڏيڻ جيئن هتي سنڌي، پنجابي، پشتو، بلوچي ۽ سرائڪيءَ کي غير اهم سمجهندي، اردوءَ کي پذيرائي ڏني وئي.
3. عددي اقليت جي ٻوليءَ تي، سرڪاري ادارن، خاص ڪري اسڪولن ۾ بندش وجهڻ ته جيئن ان ٻوليءَ جا ڳالهائيندڙ ملڪي ڌارا ۾ شامل نه ٿي سگهن ۽ خوشحاليءَ جي وسيلن ۽ ذريعن تائين رسائي حاصل نه ڪري سگهن.

هاڻي انهن تنهنجي نقطن کي ذهن ۾ رکي، پاڪستان قائم ٿيڻ کان وٺي هن وقت تائين سنڌي ٻوليءَ سان روا رکيل صورتحال جو جائزو وٺندا ته توهان جي اڳيان

پاڪستان ۾ سنڌي ٻوليءَ جي حوالي سان ٻوليءَ جي بنياد تي سياست ڪرڻ وارو معاملو واضح ۽ چٽو ٿي ويندو.

جيڪڏهن توهان ماضيءَ ۾ جهاتي پائي، هن خطي، خاص ڪري پاڪستان ۾ ٻوليءَ واري سياست بابت ڪجهه پروڙي چڪا آهيو ته پوءِ توهان انهيءَ نقطي تي به ضرور سوچيو هوندو ته هڪ سنڌي ٻوليءَ جي ڳالهائيندڙ طور توهان ڪيئن ٿا سنڌي ٻوليءَ کي جاري سگهو؟ هونئن به دنيا ۾ ٻولين جي بچاءَ ۽ واڌ ويجهه جا طريقا ساڳيا آهن، جن جو مختصر جائزو هن ريت آهي:

1. فرد ۽ قوم جي پنهنجي ٻوليءَ ڏانهن ڪيتري سنجيدگي آهي.
  2. ٻوليءَ جي واڌ ويجهه لاءِ ڪهڙا بندوبست ڪيا ويا آهن، جوان جي اثر ۽ واهپي جو دائرو سدائين وڌندو رهي.
  3. هڪ قابل قبول، معياري ٻوليءَ لاءِ هر وقت ادارا ڪم ڪندا رهن ته جيئن ٻوليءَ کي دنيا جي جديد سڌ سماءُ ۽ تعليم و تربيت جي وسيلن ذريعي دنيا جي ٻين خطن، جتي ان قوم جا مفاد قائم ۽ دائر آهن، تائين آسانيءَ سان پهچائي سگهجي.
  4. ثقافت کي مستقل مفادن لاءِ ڪتب آڻيندي، ٻوليءَ کي ذريعو بنائجي ته جيئن ماڻهو وڌيڪ باضمير ۽ باشعور ٿين.
  5. ٻين ٻولين جي شاهڪار ادب ۽ ڏاهپ کي پنهنجي ٻوليءَ ۾ آڻجي ته جيئن خيالن، نظرين ۽ ڏاهپ جي مدد ۾ ٻولي وڌيڪ سگهاري ٿئي.
- سڀ کان اهم ڳالهه ته ٻوليءَ جي دائمي لاءِ هڪ خطو ۽ ان ٻولي ڳالهائيندڙ ماڻهن جو وڏو تعداد گهرجي. ٻين لفظن ۾ هيئن چئجي ته ٻوليءَ وٽ وطن جي صورت ۾ هڪ قلعو ۽ هڪ قوم طور محافظ هر وقت ميسر هجن.
- هن ڪتاب ۾ پروفيسر ڊاڪٽر غلام علي الانا جو مضمون، ”مادري زبان سنڌيءَ سان سنڌي ماڻهن جو نفسياتي ڳانڍاپو“، ۽ فقير عبدالغفور السڌيءَ جو مضمون ”ملير ڊائيڪسٽ ۽ سونن نالن وارو دستاويز“، ٻوليءَ جي واڌ ويجهه واري پهرئين نقطي، يعني ٻوليءَ ڏانهن سنجيده رويي جا، (سنڌين جي حوالي سان) شاندار مثال آهن. ان کان سواءِ محمد علي ڏيپلائيءَ جو مضمون ”صدر ايوب جي نااهل تعليمي ڪميشن جي تجويزن تي سنڌي قوم جو رد عمل“، ٻوليءَ جي سياست بابت ايوي سرڪار جي دؤر جو آئينو آهي.

29 آگست تي، سنڌي ٻوليءَ جو ڏينهن ملهائڻ ۽ ان ڏينهن جي موقعي تي ڪتاب آڻڻ جو مقصد هي آهي ته سنڌي ٻوليءَ جي حوالي سان 29 آگست وارو حڪم نامو ان ڪري اهم آهي جو ان سببان سنڌي ٻولي هڪدم سرڪاري ٻولي بنجڻ ڪري سرڪاري ادارن، ملڪي معاملن ۽ پارليامينٽ جي ٻولي پنججي وئي. هن ڪتاب آڻڻ جو ٻيو مقصد هي آهي ته ٻوليءَ جي سياست، سنڌي ٻوليءَ سان ڪيل ڪلور هڪ دستاويز جي صورت ۾ هڪ هنڌ گڏ ٿي سگهن ته جيئن اهي ڪنهن نوجوان محقق کي اُتساهين ته هو ان کان به وڌيڪ تحقيقي، مستند ۽ معياري مقالا ۽ ڪتاب لکي سگهي.

حقيقت ۾ اسان جي رٿا هيٺ ٿي ڪتاب هئا: هڪ انگريزن واري سنڌ ۾ سنڌي ٻوليءَ بابت ورتل ڪوششن متعلق: ٻيو پاڪستان قائم ٿيڻ کان پوءِ موجوده دور تائين ورتل ڪوششن بابت، ۽ ٽيون پاڪستان ۾ سنڌي ٻوليءَ کي جائز مقام ڏيارڻ لاءِ عوام جدوجهدن متعلق. پر ڪن مجبورين سبب پهريان ٻه ڪتاب اُتي نه سگهياسين، پر آخري ڪتاب توهان جي هٿن ۾ آهي. اهو ڪتاب توهان تائين پهچائڻ ۾ محترم مهراڻ ملاح، محترم روزينه جوڻيجو ۽ محترم احمد سولنگيءَ جون محنتون جس لهڻن جو انهن واڌو وقت ڪڍي هي ڪتاب توهان جي هٿن تائين پهچايو. ان کان سواءِ، لک لائق پروفيسر ڊاڪٽر غلام علي الانا، محترم عبدالغفور السٽي ۽ محترم محمد علي ڏيپلائيءَ جا، جن پنهنجو قيمتي وقت ڪڍي اسان کي پُر مغز مقالا لکي ڏنا ۽ آخر ۾ تورا محترم تاج جويي جا، جنهن مواد جي درستگيءَ دوران اسان کي لاڳاپيل حوالا مهيا ڪري ڏنا، ۽ پروفيسر اعجاز قريشيءَ جي به مهرباني، جو سندس ساٿ اسان لاءِ هر وقت اُتساهه جو سبب بڻيو.

24 آگست، 2008ع
ظفر جوڻيجو
ڊائريڪٽر
تي آر ڊي حيدرآباد

مادري زبان سنڌيءَ سان سنڌي ماڻهن جو نفسياتي ڳانڍاپو

1. دنيا جون مڙيئي ٻوليون قدرت جا معجزا ۽ انساني معاشري جا وڏا ڪرڻا آهن. ڪنهن به ٻوليءَ جو سرجڻ ٿي معنيٰ ڪنهن سماج ۽ ڪنهن قوم جو سرجڻ، ڪن تهذيب، تمدني، سياسي ۽ سماجي ادارن جو سرجڻ ۽ خود خدا به ته پوءِ دنيا جي پهرئين انسان، حضرت آدم عليه سان، سندس ئي ٻوليءَ ۾ ڪلام ڪيو. قرآن ڪريم ۾ فرمايل آهي ته: ”خلق الانسان وعلمه بيان“ يعني انسان جي پيدائش ۽ ان کي ”بيان“ جي قوت، يعني قدرت جا احسان مڃيا ويا آهن. هن آيت مان ظاهر آهي ته انسان جي پيدائش جي اها هڪ فطري تقاضا آهي ته کيس پنهنجن خيالن جي بيان ڪرڻ جي قوت هجي. انهيءَ سلسلي ۾ ماهرن جو رايو آهي ته:

”فطرت جي سوانح نگار ۽ انسانيت جي علم ڀر دار مولانا جلال الدين روميءَ، فطرت جي هڪ معجزاتي ڪان متاثر ٿي فرمايو:“

”هر کسي را اصطلاح داده ايم — هر کسي را سير تي بنهاده ايم“

هنديان را اصطلاح هند مدح — سنڌيان را اصطلاح سند مدح

يعني هر ڪنهن کي پنهنجي پنهنجي جدا ٻولي مليل آهي، ۽ هر ڪنهن جي

هڪ جدا طرز زندگي آهي. هند وارن کي هندن جي ٻولي، جڳائي ۽ سنڌ وارن کي سنڌ جي ٻولي سونهي. مطلب ته هر قوم کي پنهنجي هڪ نرالي ٻولي آهي، ۽ پنهنجو هڪ نرالو تمدن“ (بلوچ، نبي بخش، 1965ع، ص 56).

2. (الف) - پاڪستان جي علائقي ٻولين جي پهرين ڪانفرنس (اها ڪانفرنس لاهور ۾، 14، 15 ۽ 16 اپريل، 1961ع تي ٿي هئي) جي ڪائونسل جي جنرل پريزيڊنٽ، پروفيسر مولانا عبدالقادر پنهنجي صدارتي تقرير ۾، پشتو زبان ۾ فرمايو ته:

”ڪائنات جي عظيم معجزن مان سڀ کان وڏو معجزو زبان آهي. ائين ٿو معلوم ٿئي ته زبان جي ايجاد، تعمير ۽ ترڪيب ۾ ڪائنات جو خالق خود به حصيدار آهي. ڪير ائين چئي سگهندو ته فلاڻي زبان جو ايجاد ڪندڙ فلاڻو ماڻهو، فلاڻو عالم، فلاڻو سائنسدان يا فلاڻو فيلسوف آهي. زبان ته انسان ذات جي هزارن ورهين جي ميل جول، نشت ۽ برخاست، ڪاروهنوار شاديءَ غميءَ، ۽ جنگ ۽ امن وغيره جي مسلسل عمل مان ظاهر ٿيل هڪ منعجزو آهي. اُن کي نيسٽ ۽ نابود ڪرڻ، هڪ عظيم نعمت کي ٺڪرائڻ جي برابر آهي، ۽ اُن کان بيرخي اختيار ڪرڻ، ناشڪري آهي. ان ڪري منهنجو عرض آهي ته ملڪ ۽ ملت، بلڪه ڪل انسانيت جي فائدي ۽ بهتريءَ خاطر ائين سمجهڻ کپي ته زبان، پوءِ چاهي اُها ڪهڙي به زبان هجي، ڪنهن جي به هجي، هڪ مقدس امانت آهي. ۽ اُن جي حفاظت ۽ پرورش ڪرڻ، هر انسان جو فرض آهي. هر زبان جي جهوليءَ ۾ جيڪي روايتون ۽ خصوصيتون ڀريل آهن، تن مان هر طرح فائدو حاصل ڪرڻ کپي ته جيئن اهي هر ڪنهن جي ڪمراچن“ (مولانا عبدالقادر پروفيسر: 1961ع، صدارتي تقرير، سماجي مهارڻ 3-4 / 1965ع، ص 126 ۽ 127).

(ب) پروفيسر مولانا عبدالقادر پنهنجيءَ تقرير جي شروع ۾ فرمايو:

”زبان ۽ رنگ جي اختلاف کي قرآن ڪريم الله تعاليٰ جي آيتن مان هڪ نشاني ڪري ڄاڻايو آهي: وَمِنْ آيَاتِهِ اخْتِلَافُ

المستكم والوانكم (يعني زبانن ۽ رنگن جا اختلاف، الله تعاليٰ جي آيتن مان، زنده آيتون آهن.) انهيءَ نشانيءَ کي مٿاڻن جي جدوجهد ڪرڻ، فطرت جي خلاف قدم آهي. جهڙيءَ طرح ڪنهن علائقي جي رهائڪن جو رنگ بدلائڻ ممڪن نه آهي، اهڙيءَ طرح انهيءَ علائقي جي زبان ۽ ثقافت کي ختم ڪرڻ جي ڪوشش به هڪ غير فطري عمل آهي.“

(ت) علائقائي زبانون، مادري زبانون آهن. مادري زبان هر ڪنهن کي پياري ٿئي ٿي. ماءُ جي هنج ۽ سڪيل زبان، پار جو جسم تن بدن، گوشت، رت ۽ هڏ آهي. مادري زبان سان هر انسان جو ايترو ته ڳوڙهو ڳانڍاپو محبت ۽ لاڳاپو ٿيندو آهي جو هر شخص پنهنجيءَ مادري زبان کي، پنهنجيءَ ماءُ برابر سمجهندو آهي.

پنهنجيءَ مادري زبان تي، هر ٻار کي جيڪا قدرت حاصل هوندي آهي، ۽ جنهن آسانيءَ ۽ لطف سان هو ان ۾ لکي پڙهي سگهندو آهي، تنهن لاءِ ته ڪنهن صرف - تحوسڪڻ جي ضرورت نٿي ٿي ۽ نه وري ان لاءِ ڪنهن پڻي قاعدي قانون کي هو ڳوليندو آهي. جيڪي ڪجهه هو انهيءَ زبان ۾ چونڌو آهي، تنهن کي پيا بند مڃڻ لاءِ مجبور ٿين ٿا.

هو اهل زبان هوندو آهي، ۽ سندس راءِ تسليم شده ٿيندي آهي. انهيءَ مادري زبان جي ذريعي ڪنهن علائقي جا ماڻهو پنهنجي قديمي روايتن، تاريخ، ثقافت ۽ سماجي روح ۽ جذبي کان پاڻ ۾ ٽنڀا (مولانا، عبدالقادر پرونيسر، 1961ع، صدارتي تقرير، سماي مهراڻ 3-4/1965ع، ص 26 ۽ 27).

3. ٻولي ڪنهن سماج جي پيداوار هوندي آهي. هن سلسلي ۾ پورٽر جو حوالو ڏيندي ڊاڪٽر الهداد پوهيو لکي ٿو:

”انساني ٻولي عوام جي پيداوار آهي. اها نه ڪن عالمن جي جوڙيل آهي ۽ نه وري ڪن اُستادن جي ٿي ٺاهيل آهي. عالم ۽ اُستاد، ٻوليءَ کي شاهوڪار ضرور بنائين ٿا، ان کي سينگاري، سنواري، ٺاهي جوڙي، ادبي ٻوليءَ جي حُسن جو گل ضرور بنائين ٿا، پر ٻوليءَ جون اهم ترين مڪتريون، دراصل ان تاريءَ تي پيدا ٿين ٿيون، جيڪا پنهنجو پاڻ اُڀري ۽ اُسري آهي، وڌي ۽ ويجهي آهي، ۽ ان جون

پاڙون زمين ۾ ڪتل هونديون آهن. ٻوليءَ جو اُسرڻ، ڪنهن هڪ ماڻهوءَ جي محنت جو نتيجو نه آهي.

اها زمين ئي آهي جنهن مان ٻوليءَ کي پنهنجي تازگي ۽ غذا ملي ٿي.“ (الهداد بوميو، ڊاڪٽر: 1978ع، ص 43).

4. (i) سنڌي ٻولي، سڄيءَ دنيا جي هر حصي ۾ رهندڙ سنڌي ماڻهن جي مادري زبان آهي. انهن سڀني کي، پنهنجي مادري زبان سنڌيءَ سان دلي محبت، پيار ۽ عشق آهي. انهن جو پنهنجي مادري زبان سان نفسياتي لڳاءُ ۽ ذهني ڳانڍاپو آهي. ”سنڌي ٻوليءَ جو اڀياس“ ڪتاب ۾ بيان ڪيل آهي ته:

”انسان ذات جي رهڻي ڪهڻيءَ، اُتڻي ويهڻيءَ ۽ روزمره جي زندگيءَ جو سڀ کان اعليٰ رڪارڊ ۽ املهه خزانو هر دور ۾ اُن انسان جي ٻولي ئي رهي آهي. جيئن جيئن ڪنهن قوم جي رهڻي ڪهڻيءَ ۽ سماجي قدرن ۾ فرق ايندو ويندو آهي، تيئن تيئن انهيءَ ترقيءَ ۽ تبديليءَ جو اثر اُن قوم جي ٻوليءَ تي پڻ ٿيندو رهندو آهي. اهڙيءَ طرح دنيا جو اهو ڪاروهنوار هر دور ۾ جاري رهيو آهي ۽ جاري رهندو ايندو.“ (الانا، غلام علي، ڊاڪٽر: 2000ع، ص 244).

(ii) هر مادري زبان ۽ معاشري جو هڪٻئي سان گهرو تعلق ۽ لاڳاپو هوندو آهي. اهو لاڳاپو اتوت رستن تي ٻڌل هوندو آهي، جيڪي هميشه لاءِ هڪٻئي سان جڙيل ۽ ڳنڍيل هوندا آهن، يعني هر ڪا ٻولي ۽ اُن جو معاشره هڪ ٻئي لاءِ لازم ۽ ملزوم هوندا آهن. (الانا، غلام علي، ڊاڪٽر: 2000ع، ص 244).

(iii) هر ٻوليءَ جو انسان ذات جي ڪنهن نه ڪنهن گروهه سان هميشه گهرو تعلق هوندو آهي، ان لحاظ کان، هر ڪنهن زبان جو مطالعو اُن زبان جي ڳالهائيندڙ قوم اُن قوم جي سماج، اُن جي تهذيب ۽ تمدن، ۽ اُن قوم ۽ ملڪ جي ثقافت جو مطالعو سمجهيو ويندو آهي، ڇاڪاڻ ته هر ڪا ٻولي، انساني عمل جي پيداوار آهي. بوليوڻ، مرده ماڻهن جي لاشن يا مري ويل ماڻهن جي هڏين منجهان

نٿيون ٺهن، پر آهي (ٻوليون) زنده انسانن جي، روزمره جي زندگيءَ مان اُڀرن ۽ اُسرڻ ٿيون ۽ ترقي ڪن ٿيون. لهاڏا اهو چئي سگهجي ٿو ته ٻوليون زنده قومن جي زندگيءَ، سندن جيوت، سندن سماجي حالتن، سندن تهذيب ۽ تمدن ۽ سندن ثقافت جون آئينه دار هونديون آهن. (الانا، غلام علي، ڊاڪٽر، 2006ع ص 3).

5. (الف) (i) ٻار دنيا ۾ پيدا ٿيڻ کان پوءِ جيڪا ٻولي پهرين ٻڌي ٿو سمجهي ٿو سڪي ٿو ۽ ڳالهائي ٿو سا هن جي ”ماءُ ٻولي“ هوندي آهي. ڏٺو ويو آهي ته ماڻهن جو پنهنجو سڄو وقت گهڻو ڪري پنهنجي مادري زبان جي سماجي ماحول ۾ گذري ٿو. اهو سڄو وقت ۽ لساني طور اُن سڄي پنهنجائپ جي فضا سان تعلق دوران، کين پنهنجي مادري زبان ۾ ئي جنسي تربيت ۽ ذهني تعليم ملندي آهي. (ابرامير جويو، 2008ع).

(ii) هر معاشري جو ٻين زنده انساني معاشرن وانگر، هڪڙو اهم ۽ بنيادي حق، پنهنجي مادري زبان جي حفاظت ۽ اُن کي ترقي وٺائڻ آهي، چو ته اُن تي ئي سندس سڄيءَ سڃاڻپ، بلڪه پوري وجود ۽ اُن جي افاديت جو دارومدار آهي (ابرامير جويو، 2008ع ڪونج رسالو مارچ - اپريل، ص 11).

(iii) انهيءَ سوچ ۽ فڪر موجب، سنڌي ماڻهن، پنهنجيءَ مادري زبان، سنڌيءَ جي بقا ۽ بچاءَ لاءِ هر دور ۾، وڏيون وڏيون ڪوششون ڪيون ۽ وڏيون وڏيون قربانيون ڏنيون آهن.

(ب) (i) سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ جي اڀياس مان خبر پوي ٿي ته سنڌي معاشري جي باخبر ڏميوار ۽ حساس حلقن طرفان، پنهنجي مادري ٻوليءَ جي بقا، بچاءَ، اُن جي وجود، تسليميءَ ۽ اُن جي تهذيبي ۽ آئيني مفاد جي حفاظت لاءِ هميشه پيشقدمي ٿيندي رهي آهي، ۽ پنهنجي هن بنيادي انساني حق جي دفاع ۽ بحاليءَ لاءِ، گهريل جدوجهد ۾ سنڌي معاشري جي ڪابه اهڙي اهم شخصيت، ڪوبه اهڙو ادارو يا جماعت ڪانهي، جنهن پنهنجي وس آهر، پورو پورو حصو نه ورتو هجي. هزارين پترا، سوين ڪتابچا ۽ ڪيئي ڪتاب، عرضداشتيون

ليڪ، ٺهراءَ ۽ عرض ناما شايع ٿيا، ۽ تقريباً هر مرڪزي حڪومت آڏو اديبن، عالمن ۽ تعليمدانن جا وفد پيش ٿيندا رهيا.

(ii) اُن سلسلي ۾ 1960ع ۾ ”سنڌي زبان سوسائٽي“ جي قيام ۽ اُن سوسائٽي طرفان، 1962ع ۾ هڪ تفصيلي عرضداشت جي تياري ۽ تڏهوڪي صدر پاڪستان، فيلڊ مارشل محمد ايوب خان کي، اُن عرضداشت جي پيشڪش، ۽ نومبر 1962ع ۾ سنڌي ادبي سنگت طرفان ”يوم سنڌي زبان“ جي ملهائڻ وارا موقعا، سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ جي رڪارڊ جو هڪ حصو آهن (ابراهيم جويو: 1985ع ص 39).

ياد رهي ته فيلڊ مارشل جنرل محمد ايوب خان کي، مذڪوره عرضداشت، شهيد ذوالفقار علي ڀٽي جي معرفت پيش ڪئي ويئي هئي، انهيءَ عرضداشت جي بنياد تي جنرل صاحب، سنڌي عوام جو مطالبو قبول ڪري، سنڌي ٻوليءَ کي، پنهنجيءَ حڪومت جي نوٽيفڪيشن، مورخه 13 آڪٽوبر 1962ع موجب ساڳئي مقام ۽ درجي ڏيڻ جا احڪام جاري ڪيا، جيڪي سنڌي ٻوليءَ کي، پاڪستان جي قيام (1947ع) کان اڳ حاصل هئا.

6. علم الانسان (anthropology) جي ماهرن جو رايو آهي ته هر ڪا زبان، پنهنجي ملڪ، پنهنجي ماحول، پنهنجيءَ تهذيب ۽ پنهنجي تمدن ۽ پنهنجي سماج جي علامت هوندي آهي. هر ڪا زبان، انساني معاشري ۾ ٺهي رهندي آهي، ۽ اها زبان، انهيءَ معاشري ۾ ٺهي نئونما وٺندي آهي. ته چئبو ته ڪا به زبان، ڪنهن به معاشري کان سواءِ، هرگز زندهه رهي نٿي سگهي.

(الف) سنڌ جي هڪ عظيم بين الاقوامي دانشور ۽ سنڌي زبان جي هڪ اعليٰ ودوان، علامه آءِ آءِ قاضيءَ، 1955ع ۾ لاڙڪاڻي ۾ ڪوٺايل، سورھين ادبي ڪانفرنس لاءِ موڪليل پنهنجي پيغام (عنوان هو: سنڌي ٻولي، اُن جو بقا ۽ بچاءُ) ۾ فرمايو ته:

”زبان جو مسئلو شعور تي ٻڌل آهي. ظاهر آهي ته جيستائين هڪ کان زياده ماڻهو زندهه نه هوندا، تيستائين گفتگوءَ واري ٻولي پيدا ٿي. ڪا به سگهندي، ٻين لفظن ۾ ٻوليءَ جي اُسرڻ لاءِ سماج جو جهجڻ ضروري آهي. فقط هڪ ماڻهوءَ جي وس کان هيءَ ڳالهه ٻاهر آهي.

بقول قرآن حکيم: ”خلق الانسان وعلمه بيان.“ اجتماعي زندگيءَ جي هيءَ فطري تقاضا آهي ته انسان کي بيان جي قوت هجي، ڇاڪاڻ ته اها تبادله خيالات لاءِ هڪ لازمي ضرورت آهي. انهيءَ ڪري قوم جي اجتماعي زندگيءَ ۾، ٻوليءَ کي تشڪيل ڏئي ٿي، يا اُن کي ترقي وٺائي ٿي، ۽ اُن کي باقي رکي ٿي“ (علامہ آء آء قاضي: سماجي ميراڻ)

3-1965/4ع.

(ب) ماهرن جو اهو به رايو آهي ته جيستائين ڪنهن به سماج ۾ اُن سماج ۾ رائج زبان جي ڳالهائيندڙن مان فقط هڪ ڳالهائيندڙ به زنده هوندو آهي، تيستائين اُن زبان کي، زنده زبان مڃيو ويندو آهي.

7. هر ڪا زبان، هر گفتگوءَ ۾ ڪونه ڪو مقصد يا ڪردار ادا ڪندي آهي. انهيءَ ڪري، هر زبان ۾ ڪانه ڪا معنيٰ ۽ ڪونه ڪو مقصد يا مفهوم ضرور هوندو آهي. دراصل ڪنهن معنيٰ ۽ مفهوم واري اها خاصيت ٿي آهي، جيڪا هر ڪنهن زبان جي سماجي عمل ۽ اُن جي استعمال جي ضرورت ڏانهن اشارو ڪري ٿي. اهو ئي سبب آهي جو هر ڪا زبان ڪنهن انساني معاشري ۽ انساني سماج ۾ ئي زندهه رهي سگهي ٿي.

8. مادري زبان سان محبت، هر انسان جي نفسياتي جذبي واريءَ ڪيفيت ۽ دلي ڳانڍاپي سبب هوندي آهي، جيڪا اُن انسان کي، ڄاڻي ڄم ڪان ٿي ورثي ۾ مليل هوندي آهي. هر ڪا مادري زبان، هر انسان لاءِ سندس ضمير جي آواز ۽ اظهار جو هڪ قدرتي وسيلو هوندي آهي، ۽ سندس اولين ضرورتن منجهان هڪ ضرورت اها به هوندي آهي ته هو پنهنجي ضمير جي آواز جي اظهار جي قوت کي مڪمل ترقي ڏياري.

(الف) 1951ع ۾ اقوام متحده طرفان، دنيا جي ماهرن جي فرانس جي مرڪزي شهر، پيرس ۾ هڪ ڪانفرنس ڪوٺائي وئي. ان ڪانفرنس ۾ بنيادي تعليم تي متفق طور هڪ رپورٽ مرتب ڪئي وئي، جنهن ۾ هيٺيان چار اهم تعليمي اصول منظور ڪيا ويا:

(1) مادري زبان تي هر شخص لاءِ سندس خيالن جي اظهار جو هڪ قدرتي

- ذريعو آهي، ۽ سندس خيالن جي اظهار کي پوريءَ طرح طاقت وٺائڻ. هن جي شروعاتي ضرورتن مان هڪ نهايت ئي اهم ضرورت آهي.
- (2) هر هڪ شاگرد جي درسي تعليم، لازمي طور سندس مادري زبان جي ذريعي ئي عمل ۾ اچڻ گهرجي.
- (3) ڪنهن به زبان جي بناوت ۾ اهڙي قسم جي ڪا به بنيادي ڪمزوري نه آهي جا ڪيس انسان جي موجوده علم، فن ۽ موجوده تهذيب جي اظهار جي وسيلي بچجڻ کان روڪي سگهي.
- (4) مادري زبان جو نعم البدل ٻي ڪا به قومي يا بين الاقوامي زبان تيستائين نٿي ٿي سگهي، جيستائين اسان جا ٻار اسڪولن ۾ داخل ٿيڻ کان اڳ ئي انهيءَ ٻيءَ زبان کان چڱيءَ طرح واقف نه هجن.

9. ”مادري زبان متعلق هڪ عالمي ۽ بين الاقوامي اصول هيءُ به آهي ته اها زبان، ڪنهن جاگرافيائي خطي ۾ مخصوص قومي روايتن ۽ ادب جي ترجمان ٿي، پيدا ٿي هجي، ۽ اها انهن جي تبادلہ خيالات لاءِ استعمال ٿيندڙ هجي. اهڙي زبان، صرف مادري زبان ئي هوندي آهي. ان حيثيت سان عربي زبان، فقط عربستان، مصر، شام ۽ لبنان لاءِ مادري زبان جو درجور ٿي، باقي دنيا لاءِ غير - مادري زبان، ديني ۽ لئري ۽ علمي زبان چئي وڃي ٿي. ان طرح پارسي، ايران لاءِ مادري زبان آهي، ۽ باقي دنيا لاءِ، علمي زبان چئي وڃي ٿي. اهڙيءَ طرح انگريزي انگلنڊ لاءِ، فرينچ فرانس لاءِ، مادري زبانون آهن، پر باقي دنيا لاءِ انهن جي حيثيت ثانوي درجي جي آهي، ۽ محض علمي زبانون آهن. بلڪل ان اصول موجب اردو ڪنهن به خاص جاگرافيائي حدود ۾ رهندڙ خطي جي مادري زبان نه آهي. اها ٻي ڳالهه آهي ته انگريزيءَ، عربيءَ ۽ فرينچ وانگر، اُن زبان جو دائره نمود گهڻين قومن ۽ ملڪن تائين وسيع ٿي ويو آهي. ان ٻوليءَ جا ڳالهائيندڙ ۽ سمجهندڙ هڪ اندازي جي حيثيت سان، ڪروڙين آهن، پر مادري زبان جي حيثيت سان، پنج - ڏهه لک ماڻهو به اهڙا نه ملندا، جي هڪ محدود جاگرافيائي رقبو ۾ هن ٻولي سان وابسته

هجن. ان طرح بنگلا فقط بنگال جي مادري ٻولي آهي، باقي پاڪستان (هيءَ رپورٽ مهراڻ رسالي جي ايڊيٽر، 1965ع ۾ تيار ڪئي هئي، ان وقت بنگلا ديش جو قيام عمل ۾ ڪونه آيو هو) ۾ اُن جي ڳالهائيندڙن جو ڪوبه نمايان انداز ڪين آهي. پنجاب، سرحد، سنڌ ۽ بلوچستان لاءِ اُن جي حيثيت هونديو اردوءَ واري علمي زبان ۽ غير — مادري زبان جي آهي. ان حيثيت سان، سنڌين لاءِ جيئن عربي، فارسي، انگريزي ۽ فرينچ زبانون، ڪي علمي زبانون ته ڪي ديني زبانون آهن، تيئن اردو بنگلہ ۽ پشتو زبانون، سنڌين لاءِ محض علمي ۽ غير — مادري زبانون آهن“ (غلام محمد گرامي: ايڊيٽر، سامي مهراڻ 3-4/1965ع).

10. (الف) سنڌي زبان، سنڌو ماڻھو جي، سنسڪرت جي وجود ۾ اچڻ کان اڳ واري دور جي قديم عوامي زبان آهي. سنڌي زبان، انگريزن جي 1843ع ۾ قبضي کان اڳ، ڪيترن ئي رسم الخطن ۾ لکي ويندي هئي. هن وقت هن ٻوليءَ کي پنهنجو هڪ معياري رسم الخط ۽ پنهنجو گرامر آهي. سنڌي ٻولي، سنڌ ۾ مغلن جي دور حڪومت (1593ع — 1718ع) کان وٺي، تعليمي ٻوليءَ جي حيثيت ۾ رائج رهي آهي.

(ب) مذهبي تبليغ ۽ مذهبي تعليم طور سنڌي ٻولي، سنڌ ۾ سومرن جي حڪومت شروع ٿيڻ واري سال يعني 401 هـ / 1010ع کان به اڳ، سنڌ ۾ آيل اسماعيلي داعين ۽ ساڳئي وقت ٻين صوفي بزرگن ۽ اسلام جي داعين طرفان، مذهبي تبليغ جي ذريعي طور استعمال ٿيڻ لڳي هئي، پر هاڻ ته محققن اهڙا مثال به ڏنا آهن جن مان اهو ثابت ٿو ٿئي ته سنڌي ٻولي، سنڌ ۾ اسلام جي اچڻ کان پنج سو سال اڳ، ادبي ٻوليءَ جي صورت ۾ سنڌ ۾ رائج هئي. ڊاڪٽر محمد حسن، ڊاڪٽر سنتي ڪمار چئٽرجيءَ ۽ ڊاڪٽر مرليدھر جيتلي جي تحقيق هن ڏس ۾ واضح ثبوت ۽ دليل آهي.

(ب) مغلن ۽ ڪلهوڙن جي دور ۾ سن 1700ع ۾ سنڌ جي مدرسن ۾ سنڌي زبان جي تعليم جي ذريعي طور ڪم اچڻ جو وڏي ۾ وڏو ثبوت، مخدوم ابوالحسن جو ڪتاب ”مقدمه الصلوات“ آهي، جيڪو قلمي صورت ۾ اڄ به

موجود آهي. اُن کان پوءِ شاھ لطف الله قادريءَ جو رسالو بہ هن سلسلي ۾ ھڪ
بيش بها اضافو آھي.

(ت) سنڌي ٻولي سنڌ تي انگريزي حڪومت جي شروع وارن سالن يعني
1848ع کان وٺي، 1947ع ۾ پاڪستان جي قائم ٿيڻ کان ست سال پوءِ واري
زماني يعني 1954ع ۾ يونٽ جي قائم ٿيڻ واري سال تائين، سنڌ ۾
سرڪاري دفتری ڪورٽن ۽ تعليمي ادارن ۾ ايم. اي تائين (ڪن مضمونن ۾
پي. ايڇ ڊي تائين) تعليمي زبان طور رائج رهندي آئي.

(ث) انگريزن جي حڪومت جي شروع واري سال، 1848ع ۾، بمبئي صوبي جي
گورنر، سر جارج ڪلرڪ ھڪ حڪم نامو جاري ڪيو هو، جنهن ۾ چئايو
ويو هو ته سنڌي ٻوليءَ کي دفتری ٻولي بڻايو وڃي. اُن حڪم نامي جا ھو ٻھو لفظ
ھي ھئا:

"We should introduce the language as the medium of official intercourse. I do not see in what way our revenue and judicial officers (however their offices and courts may be continued) can work effectually through a foreign medium of communication such as Persian and English. A period of 18 months should, therefore, be allowed to the officers in civil employ to qualify themselves for an examination in the Sindhee language. I believe their doing so will be facilitated by the publication of the dictionary and grammar which I proposed Lieutenant Stack should be allowed to have printed.

The recommendation of the Commissioner that "early measure, to education, as in our other provinces, is no doubt judicious, but it were premature to take any measure for forming educational establishment before our own European administration have obtained a complete

knowledge of the country and before we have trained up persons, fitted to impart knowledge in vernacular tongue.

(James C. Melville, 1848:15)

(ج) مٿئين فرمان جي روشنيءَ ۾ 29 آگسٽ، 1857ع تي، سنڌ جي ڪمشنر سر ٻارٽل فريئر، هڪ حڪمران جو چارو ڪيو جنهن ۾ سرڪاري عملدارن کي هدايت ڪئي وئي هئي ته هو سنڌي ٻوليءَ جو امتحان پاس ڪن. هن حڪمران جي ڀيڻ ۾ ڄاڻايل هو ته:

- (i) آئنده سڀ سرڪاري لکپڙهه، سنڌي ٻوليءَ ۾ هلائي وڃي.
- (ii) يورپي ۽ ٻيا سڀ پرڏيهي عملدار سنڌي ٻوليءَ ۾ امتحان پاس ڪن ته جيئن هو سنڌي ماڻهن کان پنهنجي سرحال احوال وٺي سگهن، ۽ سنڌي ٻوليءَ ۾ لکپڙهه به سمجهي سگهن ۽ نيڪال ڪري سگهن.
- (iii) سنڌي اسڪول کوليا وڃن.
- (ح) انگريزي حڪومت، سنڌ لاءِ تعليمي پاليسي ۽ سنڌي ٻوليءَ لاءِ هڪ رٿا (Language planning) منظور ڪئي، جنهن موجب:
  - (i) سنڌي ٻوليءَ لاءِ هڪ رسم الخط مقرر ڪيو وڃي.
  - (ii) مادري زبان ۾ تعليم ڏيڻ لاءِ حڪمران جو چارو ڪيو ويو.
  - (iii) سرڪاري دفترن ۾ سنڌي ٻولي رائج ڪرڻ لاءِ حڪمران جو چارو ڪيو ويو.
  - (iv) سرڪاري آفيسرن لاءِ سنڌي ٻولي سکڻ لازمي ٿهرائي وئي.
  - (v) سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪتابن کي ترجمو ڪرائڻ جو فيصلو ڪيو ويو ۽ مترجمن لاءِ انعام رکيا ويا.
  - (vi) سنڌ ۾ تعليم کاتو قائم ڪيو ويو ۽ اسڪولن ۾ نصاب لاءِ سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪتاب لکڻ لاءِ حڪمران جو چارو ڪيو ويو.
  - (vii) تعليم کاتي ۾ ترجمو سيل (Cell) قائم ڪيو ويو.
  - (viii) سنڌي زبان جي ترقيءَ ۽ واڌاري لاءِ هڪ ڪميٽي جوڙي وئي.
  - (ix) سنڌ ۾ سنڌي ڇاپخانا قائم ڪيا ويا.

- (x) سنڌي زبان جو ويا ڪرڻ ۽ لغتون لکرايون ويون.
- (xi) سنڌي زبان ۾ سرڪار طرفان اخبارون ڪييون ويون.
- (xii) سرڪاري اسٽهائوناما، سرڪيولر، پڌرناما ۽ نوٽيس سنڌي زبان ۾ جاري ڪيا ويا.

(خ) ورهاڱي کان پوءِ، سنڌي ٻولي ايم. اي جي مختلف مضمونن لاءِ تعليم جو ذريعو رهي آهي. سنڌي ٻوليءَ ۾ هن وقت اٽاهه لٽريچر موجود آهي. ان لحاظ کان چئبو ته سنڌي زبان هاڻ دنيا جي ڪنهن به ٻيءَ ترقي يافته زبان کان، ڪنهن به صورت ۾ يا ڪنهن به حيثيت ۾ گهٽ ڪانه آهي. ان ۾ اهي سموريون خوبيون ۽ صلاحيتون موجود آهن، جيڪي هڪ زندہ ۽ اعليٰ ادبي ۽ تعليمي زبان ۾ موجود هئڻ گهرجن.

11. (الف) 1954ع ۾ مغربي پاڪستان جي صوبن ۽ رياستن کي ملائي ”ون يونٽ“ ٺاهيو ويو. ون يونٽ واري زماني ۾ ان کان پوءِ 1958ع ۾ جنرل ايوب خان طرفان لڳايل مارشل لا واري زماني ۾ سنڌ ۾ سنڌ کان ٻاهرين علائقن کان مقرر ٿي آيل ڪامورن جي ڪٽرپڻي واري رويي سبب، سنڌ، سنڌي زبان ۽ سنڌ جي ماڻهن لاءِ هزارين مسئلا پيدا ڪيا ويا.

ان ڏس ۾ سڀ کان پهرين، انگريزن جي دور ۾، 1857ع ۾ سنڌي ٻوليءَ کي دفٽري ۽ تعليم جي ذريعي طور نافذ ڪيل حڪم نامي جي عمل درآمد کي روڪيو ويو، ۽ اهڙيءَ طرح :

- (i) سنڌي ٻوليءَ جي دفٽري ۽ تعليمي زبان طور ڪم ايندڙ عمل کي روڪيو ويو.
- (ii) ڪيترن ئي سنڌي ڪتابن تي بندش وڌي وئي.
- (iii) ڪيتريون ئي سنڌي اخبارون ۽ رسالا بند ڪيا ويا، ۽ ڪن رسالن ۽ اخبارن جي جاري ٿيڻ لاءِ ڏنل لائيسنس رد ڪيا ويا.
- (iv) تحريرن ۽ تقريرن ۾ ”سنڌ“ لفظ جي ڪم آڻڻ تي بندش وڌي وئي.
- (v) علمي ۽ ادبي جلسن وغيره ۾ سنڌي ٻوليءَ ۾ تقريرون ڪرڻ تي بندش وڌي وئي.
- (vi) انگريزي حڪومت جي دور ۾، جاري ڪيل حڪم نامي موجب، سنڌ ۾

ٻاهران بدلي ٿي آيل غير - سنڌي ڪامورن کي، سنڌي ٻوليءَ جو امتحان لازمي طور پاس ڪرڻ واري قانون کي روڪيو ويو.

(ب) سنڌي ٻولي ائڪٽ 1972ع موجب، ٻاهران مقرر يا بدلي ٿي آيل غير - سنڌي ڪامورن لاءِ، سنڌي ٻوليءَ جو امتحان پاس ڪرڻ وارو قانون وري بحال ڪيو ويو ۽ اهو امتحان سنڌ پبلڪ سروس ڪميشن کي وٺڻو هوندو هو. سنڌ پبلڪ سروس ڪميشن جي، 28 مارچ، 1981ع واري پڌرنامي ۾ ڄاڻايل آهي ته:

”اهي سرڪاري ملازم، جيڪي گريڊ پنجن ۽ ان کان مٿي گريڊ ۾ سنڌ ۾ ڪم ڪن ٿا، انهن مان جن جي مادري زبان اردو نه آهي، تن کي اردو ٻوليءَ ۾، ۽ جن جي مادري زبان سنڌي نه آهي، تن کي سنڌي ٻوليءَ جو امتحان، لازمي طور پاس ڪرڻو پوندو. اهو امتحان سال ۾ ٻه دفعا ورتو ويندو“ (الانا، غلام علي، ڊاڪٽر: 2006ع، ص 417).

(ت) انهيءَ پڌرنامي ۾ اهو به ڄاڻايل آهي ته:

”اهي ڪامورا جيڪي اهو امتحان مقرر ڪيل عرصي اندر پاس نه ڪندا، انهن جي سالياني انڪريمينٽ، اُن وقت تائين روڪي ويندي جيستائين هُوءَ امتحان پاس نه ڪندا. پر جنهن تاريخ کان هُوءَ امتحان پاس ڪندا، اُن تاريخ کان انهن جي سندن روڪيل انڪريمينٽ جاري ڪئي ويندي“ (الانا، غلام علي، ڊاڪٽر: 2006ع، ص 417).

(ث) ٻي هيرانيءَ جي ڳالهه هيءَ آهي ته سنڌ سرڪار جي سروسز جنرل ڪاتي (S&G) طرفان، سنڌ سرڪار جي، انهيءَ حڪم نامي تي قدم کڻڻ جي ڪڏهن به ڪا ضرورت محسوس ٿي ڪانه ڪئي وئي. نتيجي طور خود ”سنڌ پبلڪ سروس ڪميشن“، پنهنجيءَ رپورٽ، سال 1997ع ۾، صفحي 108 تي ڄاڻايو آهي ته:

”سنڌ پبلڪ سروس ڪميشن، 16 گريڊ کان وٺي مٿي سول آفيسرن جا، سنڌي ۽ اردو ٻولين جا، سال ۾ ٻه دفعا، حيدرآباد، ڪراچي ۽ سکر وارن مرڪزن ۾ Sindh Civil Servants Language Examination 1981 and Syllabus Reviewed ۾ جنهن جا تفصيل Appendix_vii ۾، صفحي 39 تي ڏيندي ڄاڻايو

آهي ته: ڪو به اميدوار سنڌي ٻوليءَ جي امتحان ۾ ڪونه وٺيو. (الانا، غلام علي، ڊاڪٽر: 2005ع ص 418).

(ج) نه فقط اهو پر 1973ع ۾ اسلامي جمهوريه پاڪستان جي آئين جي شق (3) 1-25 ۾ سڀني صوبائي زبانن کي تحفظ ڏيڻ جي باوجود پاڪستان جي ٻين خطن کان سنڌ ۾ بدلي ٿي آيل غير - سنڌي ڪامورن جي، ڪٽريٽي واري روپي سڀا، سنڌ سرڪار جي حڪمن ۽ سنڌ سرڪار جي انتظامي پاليسيءَ جو ڪو به احترام نه ڪيو جنهنڪري سنڌ جي سڀني آفيسن کان سواءِ سنڌ جي ميونسپل ڪارپوريشن، ميونسپالٽين ۽ ميونسپل ڪميشن جي ميمبرن يا چيئرمين، توڙي سيڪريٽري تعليم، سنڌي ٻوليءَ جي دفتری ۾ ذريعه تعليم واريءَ حيثيت کي ختم ڪرڻ ۾ ڪابه دير ڪانه ڪئي، ۽ سنڌي ٻوليءَ جي جاءِ تي، فقط اردو ٻوليءَ کي دفتری ۽ تعليمي ٻوليءَ طور استعمال ڪرڻ جا حڪم جاري ڪيا. ان جو نتيجو اهو نڪتو جو ڪراچي، سنڌ جو صدر مقام هئڻ جي باوجود، ڪراچي ميونسپل ڪارپوريشن، جتي، انگريزن جي زباني ۾ (ورهائي کان اڳ)، سنڌي ٻولي، انگريزيءَ سان گڏ، دفتری ٻوليءَ طور استعمال ٿيندي هئي، اتي سنڌي ٻوليءَ کي، صوبائي ۽ دفتری ٻوليءَ واريءَ حيثيت تان هٽائي، ان جي جاءِ تي صرف ۽ صرف اردوءَ کي سرڪاري ۽ دفتری زبان طور استعمال ڪرڻ جا حڪم جاري ڪيا. اهڙيءَ طرح اڳتي هلي، حيدرآباد ۽ سکر جي ميونسپل ڪارپوريشن ۾ به غير - سنڌي چيئرمين جي دور ۾ سنڌي ٻوليءَ جي دفتری ٻوليءَ واريءَ حيثيت کي ختم ڪيو ويو.

(iv) 7 جولاءِ 1972ع تي، سنڌ اسيمبليءَ طرفان پاس ڪيل ”سنڌي ٻولي ائڪٽ“ جو به احترام نه ڪيو ويو ۽ مٿي چاٿايل سڀني سرڪاري ٺيم - سرڪاري ۽ لوڪل باڊيز جي آفيسن (ڪراچي ۽ حيدرآباد کان سواءِ سنڌ جي سڀني ضلعن ۾ ناظم طرفان سنڌي ٻوليءَ کي دفتری ٻوليءَ جو درجو ڏنو ويو آهي) توڙي سنڌ جي سڀني خانگي ۽ انگريزي ميڊيم وارن اسڪولن ۾ ذريعه تعليم کان سواءِ سنڌي ٻوليءَ کي مادري زبان يا غير - مادري زبان طور پڙهائڻ جو رواج ختم ڪيو ويو.

12. (الف) انگريزن جي حڪومت جي وڏي عرصي، 1843ع کان 1940ع

تائين، يعني سنڌ ۾ ترقي پسند ادب جي شروع ٿيڻ تائين، سنڌي ٻوليءَ تي، ايراني طرز واريءَ شاعريءَ جو اثر نمايان هو. سنڌ جي شاعرن کي اها سوکڙي ڪلهوڙن جي حڪومت واري زماني (1718ع - 1782ع) ۾ ملي هئي، البت اُن دور جي شاعرن جو پنهنجي مادري زبان، سنڌيءَ سان به دلي لڳاءُ ضرور هو. ساڻييه ۽ ساڻييه جي ٻوليءَ سان انهن مان ڪن پزرگن شاعرن جو دلي ڳانڍاپو هو. لطيف سائين، انهن شاعرن مان هو. پر اهو ذهن ۾ رکڻ کپي ته سنڌ جي ماڻهن جو قديم زماني کان، پنهنجي ڌرتيءَ ۽ پنهنجي ماءُ ٻوليءَ سان عشق اڙل کان رهيو آهي. هن سلسلي ۾، سڀ کان آڳاٽي ۽ دنيا جي پهرئين ڪتاب، ”رگ ويد“ ۾، اُن زماني ۾ هڪ منبل ۾ هن طرح پنهنجي عشق جو اظهار ڪيل آهي:

آجھل اڻموت سنڌو

ٻل واري سگھاري سنڌو

ڏيهن ۽ ميدانن مان،

اپار پاڻيءَ جا ڦهلاءَ ڪئي،

جر ڪندي، ڪڙڪات ڪندي، وهندي رهي ٿي،

جهڙي ابلق گهوڙي، سونهاري ۽ سوييوان،

سنڌوپلن گهوڙن ۾ شاهوڪار آهي،

۽ آهي شاهوڪار ويسن وڳن ۾

سهڻي گھڙيل سون ۾ شاهوڪار،

ان مٽي مايا جي مالڪ،

هتان جا گاهه نيڻ نار ۽ لذت وارا،

اُن اهڙيءَ جو ويٺو ڏس،

شربت جو ميٺاج نه ڀڄ.

(ب) مغلن جي دور ۾ پهريون شاعر، جنهن پنهنجي ساڻييه ۽ ساڻييه جي ٻوليءَ

سان عشق جو لاثاني اظهار ڪيو آهي، اهو شاعر آهي شاهه عبداللطيف ڀٽائي.

مثال طور لطيف فرمايو آهي:

ٻولي منهنجي پاڻي پياڻي، الا

آهيان خان ڪٽياڻي.

ٻئي هنڌ فرمائين ٿا:

سڄڻ ۽ ساٿيه، ڪنهن اناسيءَ وسري،
حيف تنهن کي هوءَ، وطن چن وساريو.

اڃا به اڳتي فرمائين ٿا:

جو فارسي سڳيو گولو توڙ غلام
جو ٻڌو ٻن ڳالهين، سو ڪيئن چاهي ڄام
اُڃيو تان آب گهري، يڪيو تان طعام
اي عام سندو عام خاصن منجهان ڪين ٿئي.

(ت) پنهنجي مادري ٻوليءَ جي سلسلي ۾ اڳتي هلي، ٽالپرن جي آخري ڏينهن ۽ انگريزن جي زماني ۾ آخوند گل محمد گل، مير عبدالحسين خان ”سانگي“، ديوان ڪوٽڙيل، مرزا قليچ بيگ ۽ ٻين شعوري طور پنهنجي مادري زبان جي ترقيءَ لاءِ ڪوششون ڪيون. انهن بزرگن جي ڪاوشن جا مثال سنڌي ادب جي تاريخن ۾ گهڻائي ملن ٿا. مثال طور:

(i) ڏيهي عالمن، اديبن ۽ شاعرن کان سواءِ پرڏيهي ماهرن، مغربي ڪامورن، عيسائي پادرين به سنڌي ٻوليءَ جي خدمت ڪئي. انهن سندن مذهب جي پاڪ ڪتاب، بائيبل جو سنڌي ٻوليءَ ۾ ترجمو ڪيو.

(ii) پادري شرت ۽ ڪيپٽن جارج اسٽئڪ سنڌي ٻوليءَ جو گرامر ۽ 1848ع ۽ 1855ع ۾ انگريزي-سنڌي ۽ سنڌي-انگريزي لغتون لکيون، جن غير سنڌي ڪامورن کي سنڌي سکڻ ۾ وڏي مدد ڪئي.

(iii) ڊاڪٽر ٿرومپ پهريون غير ملڪي عالم هو جنهن شاهه جي رسالي کي ترتيب ڏيئي، پهريون دفعو جرمنيءَ جي شهر لپسيا مان، سنڌي ٻوليءَ ۾، 1866ع ۾ ڇپايو. سنڌي ٻوليءَ جي سلسلي ۾ اهو سندس اهم ڪارنامو سمجهيو ويندو آهي.

(iv) ڊاڪٽر ٿرومپ جو ٻيو اهم ڪارنامو ”A Grammar of Sindhi language“ ڪتاب آهي، جيڪو هن 1872ع ۾ شايع ڪرايو. ڊاڪٽر ٿرومپ جو هي گرامر ان ڪري به خاص اهميت وارو ڪتاب آهي جو هن، ان ۾ سنڌي

ٻوليءَ جي بڻ بنياد بابت پهريون دفعو پنهنجن خيالن جو اظهار ڪيو هو. جنهن کي بنياد بنائي، سرگريئر سن، پروفيسر پيرومل آڏواڻيءَ، ڊاڪٽر ڪالڊويل ۽ ٻين ماهرن هن موضوع تي لکيو.

(v) هن ئي دور ۾ ديوان ننديرام سيوهاڻي، ديوان آڏارام ٿانورداس ميرچنداڻي، سيد ميران محمد شاهه (اول)، ديوان نارائنداس وسناڻي، ميون غلام حسين قريشي ۽ ڪي ٻيا سنڌي ٻوليءَ جا ناليوارا ليکڪ هئا، جن سنڌي نثر ۽ نظم ۾ اوائلي ڪتاب لکيا، جن جو تفصيل سنڌي ادب جي تاريخن ۾ موجود آهي.

(ت) (i) اڳ ۾ چيو ويو آهي ته انگريزن جي دور ۾، ايراني طرز واري شاعري سنڌي ٻوليءَ ۾ به زور هئي. هن سلسلي ۾ ڪيترائي ديوان، ڪليات ۽ پياض شايع ٿيا. انگريزن جي دور ۾ غزل واريءَ شاعريءَ جي مطالعي مان ائين پيو معلوم ٿئي ته جڻ ته ان وقت سنڌ ۾ بلبل، گلن مٿان ڦيرا پائي رهي هئي، پروانا، شمعن مٿان مشتاق ٿي، جلي خاڪ ٿيندا ٿي رهيا، عاشق، پنهنجن محبوبن جي وصال لاءِ واجهائيندا رهندا هئا، پيمانن ۽ مٽخانا، مستانن سان ڀريل هوندا هئا، ساقی جام پيري مشتاقن کي پيا آچيندا هئا، محبوبان، نرگسي نيٺن سان، نشتر ڪڍي عاشقن جي سينن مان پار ڪنديون هيون، دلبرن جي، سُنبل جهڙن زلفن جي پيچن ۽ وڪڙن ۾ عاشقن جون دليون اٽڪيل ۽ قابو ٿيل هونديون هيون، عاشق، حسينن جي چهرن جي خط وخال کي ڏسي، خمار ۾ اچي، وڻندا هئا، ستمگرن جون پٿر جهڙيون دليون، پگهر جڻ کان زور هونديون هيون، دلدارن جي اکين جي شوخي ڏسي، عاشق آهن ۽ دانهون ڪندي غش ڪائي، ڪري پوندا هئا ۽ برهه جي باهه، سڄيءَ ڪائنات ۾ تپش ۽ گرمي وڌائي ڇڏي هئي. (مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ، نظامين طالب).

(ii) اهي سڀ ڳالهيون، اُن وقت جي غزل واريءَ شاعريءَ جو نتيجو آهن. پيڻو هيون، پر حقيقت هيءَ آهي ته انهن خوبين وارو ڪلام اميرن جي دليين کي توڻدراڻي سگهيو ٿي، پر اهي ڳالهيون عام ماڻهن جي

سمجھ ۽ پهچ کان پري هونديون هيون. ڇاڪاڻ ته غزل واريءَ شاعريءَ ۾ بيان ڪيل نظارا ۽ منظر عام ماڻهن جي زندگين ۾ ڄاتل سڃاتل نه هئا. اهي سڀ شيون عام ماڻهن لاءِ اوڀريون ۽ ڌاريون هيون. اهي نظارا، سنڌ جا نظارا ڪونه هئا. اهي ڳالهيون، سنڌ جي عام ماڻهن جي جيوت ۾ ڄاتل سڃاتل نه هيون. (مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ نظامين طالب)

(iii) هن قسم واريءَ شاعريءَ لاءِ، سنڌي ٻوليءَ جو هڪ وڏو شاعر مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ، پنهنجي ڪتاب ”ڪافيءَ“ ۾ لکي ٿو:

”موزون شاعري ڌارين آهي. اُن ۾ هٿرادو ٺاهيل ڳالهيون آهن ۽ هنڌ هنڌ اهل ڪرڻي پوي ٿي، جي سڀ بي بقا شيون آهن. موزون شاعريءَ ۾ گل و بلبل جو بيان مسافر ۽ صراحيءَ جو ڏڪر گلگست و لاله زار جا احوال ۽ شاهد بازيءَ جون ڳالهيون هونديون آهن. اهي سڀ شيون ٻاهريون آهن؛ اهي تصور ايراني آهن؛ اهي تخيل ٿي پرايا آهن، ۽ اهي مضمون ٿي ڌاريان بلڪه اڌارا آهن. هيٿرو ضروري آهي ته اسان جي ملڪ وارن بادشاهن به پنهنجي لاءِ اهي شيون مهيا ڪيون. پر سندن فنا ٿيڻ سان گڏ، اهي به فنا ٿي ويون.“ (مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ نظامين طالب)

(iv) اسان جي شاعريءَ جو انهن شين سان ڪوبه واسطو ڪونه آهي. اسان جو ماحول به پنهنجو ته رسمون ۽ رواج به پنهنجا؛ عشق ۽ محبت جا دستور به پنهنجا ته تصور ۽ تخيل به پنهنجا؛ نظارا به پنهنجا؛ اشارا به پنهنجا؛ خشڪ جبل، واريءَ جون ڀٽون، بيابان، ڪنڊا، ڪرڻ، ڪڇڻ، ليون ۽ ليار ٻيڙ، درياھ ۽ واهڙ وغيره آهن.

اسان وٽ، عورت عاشق ۽ مرد معشوق آهي. ايراني شاعريءَ ۾ بيجا شڪايت، سخت ڳلا، محبوب تي الزام هڻڻ ۽ ڪيس ظالم جلاد، بيدرد ۽ بي وفا سڏڻ جائز آهي.

ايراني شاعريءَ ۾ رقيب جو تصور ايتو ته گندو ۽ ذليل ڪارنامو آهي، جنهن جي حد ٿي ڪانهي. اهو ايتو ته بي غيرت ۽ جو ثبوت آهي جو هڪ ئي مثال پس آهي. اسان جي شاعريءَ ۾ التجائون، صداٿون، سنيون تمنائون، مدعاٿون ۽ رڳيون دعاٿون آهن. (طالب الموليٰ)

13. (الف). (i) سنڌي ٻوليءَ جي نيت سنڌي شاعريءَ ۾ سنڌي ماڻهن جي نفسياتي ڪيفيتن جو ذڪر آهي. اُن جي اظهار ۾ سنڌي ٻوليءَ جي ماهيت ۽ شاهوڪار ۽ وسيع ۽ جو وڏو هت رهيو آهي. اُن ۾ عام ماڻهن جي مزاج جي سادي ڪولتا، نرمي، رعب، پاو حسناڪي ۽ ميناج جو اظهار وڌيڪ آهي. اُن ڪري نيت سنڌي شاعريءَ جي ٻولي وڌيڪ وڻندڙ وڌيڪ مٺي ۽ وڌيڪ ڪومل لڳي ٿي. اُن ۾ پنهنجي مادري زبان سان وڌيڪ اُنس، وڌيڪ محبت ۽ وڌيڪ پيار لاءِ التجا آهي، نصيحت آهي ۽ تاڪيد آهي. اُن سلسلي ۾ سنڌ جي سدا حيات شاعر ۽ صوفي بزرگ، شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ، سچل سرمست، ساميءَ، بيدل ۽ بيڪس کان سواءِ، اولهين ۽ ويهين صديءَ جي شاعرن ۽ نثر نويسن جهڙوڪ: مير عبدالحسين خان ”سانگي“، شمس الدين ”بلبل“، مرزا قليچ بيگ، حڪيم فتح محمد سيوهاڻيءَ، سيد مصري شاهه، منار فقير راجڻ، سيد حسن بخش شاهه، مولانا عبدالغفور همايوني ”مفتون“، مخدوم طالب الموليٰ، شيخ اياز، استاد بخاري، عبدالڪريم گدائي، نياز همايوني، تنوير عباسي، محمد خان مجيدي، ابراهيم منشي، سرويج سچاولي، شمشير الحيدري ۽ امداد حسينيءَ کان سواءِ، نثر نويسن ۾ سائين جي. ايم. سيد، ڊاڪٽر دائود پوٽي، پير علي محمد شاهه راشدي، پير حسام الدين شاهه راشدي، عثمان علي انصاري، غلام محمد گرامي، علام آءِ آءِ قاضي، محمد عثمان ڏيپلائي، آغا تاج محمد، محمد صديق ميمڻ، محمد صديق مسافر، محمد ابراهيم جويي، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، پروفيسر پيرومل آڏواڻي، احمد چاڱلا، لالچند امر ڏنومل جڳتيائي، ٽي رٿ و سنت، پروفيسر نارائنداس ڀمپائي، پروفيسر منگهارام ملڪاڻي ۽ خانچند درياڻيءَ سميت سڀني ساڃاهه وندن، پنهنجيءَ مادري زبان سنڌيءَ سان پنهنجيءَ عقيدت، محبت، پيار الفت ۽ پنهنجي دلي ڳانڍاپي جو اظهار ڪيو آهي. انهن سڀني بزرگن پنهنجي سنڌي هجڻ واريءَ سڃاڻپ جو درس ڏنو آهي.

(ii) هن سلسلي ۾ لطيف سائين ۽ سائيه ۽ سائيه جي ٻوليءَ لاءِ الفت جي اظهار جو اڳ ۾ ذڪر ڪيو آهي.

(iii) پنهنجي مادري ٻوليءَ سان محبت جو اظهار قبلي، مخدوم طالب الموليٰ جن هيئن ڪيو آهي:

”هرڪا ٻولي ڦرندي رهي ٿي ۽ ڦرندي رهندي چو ته ٻوليءَ جي ڦيرڦار سندس فطرت آهي. انهيءَ ڦيرڦار کي ڪير بهر وڪي نه سگهندو ڇاڪاڻ ته ٻولي وڏي سگهه رکي ٿي. پر هيءَ ڳالهه ياد رکجي ته ٻوليءَ سان زور آزمائي ۽ هٿ چراند ڪرڻ ٻوليءَ سان خيانت ڪرڻي آهي، جا هرگز نٿي ٺهي. مگر هي به ڌيان رکجي ته ٻوليءَ ۾ ڄاڻي وائي ڌاريا ۽ اڻ وٺندڙ لفظ تنبيا نه وڃن، چو ته ٻولي (خاص طور تي اسان جي پنهنجي سنڌي ٻولي) وٽ پنهنجو عظيم موجود آهي ته پوءِ اڌار ڇو ڪڍجي. مگر مناسب طرح اصطلاح ڪرڻ به ڏوهه نه آهي. عرب ۽ ايران جو سنڌ سان پراڻو لاڳاپو آهي، انڪري صدين کان اهي زبانون سنڌي ٻوليءَ ۾ چڱي طرح ملي ويون آهن ۽ سنڌيءَ انهن زبانن کي اهڙيءَ طرح ته پنهنجو ڪري ڇڏيو آهي جو نه ڌارياڻپ لڳي ٿي ۽ نه وري انهن زبانن کي سنڌيءَ مان ڪڍي سگهجي ٿو. ساڳيءَ طرح سنسڪرت ۽ هنديءَ جي لفظن کي به سنڌي ٻولي هضم ڪري چڪي آهي.“

(iv) ويهين صديءَ جي هڪ ٻئي پهڳڻي شاعر، شيخ اياز سنڌي ٻوليءَ کي پنهنجي امڙ سڏيو آهي. شيخ صاحب هن موضوع تي گهڻوئي ڪلام چيو آهي. مثال طور:

ميان! تون ته اڃا نٿو سنڌيءَ ۾ سوچين،
پنهنجو پاڻ ڪرين، روز پيو تون ترجمو!

***

جيڪو سنڌيءَ ۾ سو ٻيءَ ٻوليءَ ۾ ڪٿي!
اردوءَ ۾ هنديءَ ۾ تون آهين ڄڻ اوڀر.

***

جيڪا ٻولي تج سان، تنهنجي پيٽ ۾ پئي،
سا تو کيئن ڪئي، اڄڪلهه آهي اوڀري

***

پنهنجي ٻوليءَ ۾ ميان، جڏهن چوندين ماءُ،
توڪي اهڙو ساءُ، ڏيندي ٻي ٻولي ڪٿي؟

ڪو جو چوي ائين، تنهنجي ماءُ مري وئي،
 ۽ توکي ڳوڙها اچن، اهو ٻڌڻ سڻڻ،
 ٻولي تنهنجي تيئن، آهي امڙ وانگيان.

مون ڪُنڀا پھرايا، پھڳڻ ٻوليءَ کي،
اٿين پيو ڪير چوي، ڏوهيڙا هن ڏيهه جا.

ٻوليءَ 'جَوِيَنَ وَنَ، پوڙهو ٿيندو ڪينڪي،
اڃ به منهنجو من، ساڻو سانوڻ جهنگ جيان.

(۷) ساڳيءَ طرح، سنڌ جي هڪ ٻئي عظيم شاعر، اُستاد بخاريءَ پنهنجي ماءُ ٻولي سنڌيءَ لاءِ هيئن جذبن جو اظهار ڪيو آهي:

”تنهنجي مٺي لوليءَ جي ساڪ اڄ ٿو ڪٽان!
 منهنجي امان منهنجي زبان، قومي زبان!
 پنهنجي زبان کان منهن مٽيان، مٽجي ويان!
 آڌاري زبان کي جي ڇٽيان، ڇٽ ٿي ويان!
 اهڙو ٿيان، مون کي نه تون ٿيڻ بخشجان.
 منهنجي امان، تنهنجي زبان، قومي زبان!
 مون کي نه ٿي گهرجي اڪي، ڪا ٻي دعا!
 مون کي رڳو هر وقت پئي ڪر هيءَ دُعا:
 سنڌي لکان، سنڌي پڙهان، سنڌي رهان!
 منهنجي امان، تنهنجي زبان، قومي زبان!

جيئڙو جهولي، ڏٺي پڻي لولي،
سنڌي ٻولي، قومي ٻولي!
وڏڙو ٿيندين، وڪڙڙن ڪٽيندين،
پهرين پهرين، ڦرهي پڙهندين،
بي.بي.بي. پي.پي. ٻاٽي، ٻولي!
سنڌي ٻولي...

اهڙيءَ طرح مشهور ٽومر پرست شاعر، عبدالڪريم گدائيءَ، پنهنجي مادري زبان لاءِ پنهنجن جذبن جو اظهار هيئن ڪيو آهي:

جيڪو واڻي شاهه جي ڳائي، ٻولي جيچل جي ورجائي،
تنهن تي پهريدار اڃا پي ساڳياري

***

جنهن ۾ پهرين مون اک کولي!
پيار پري جيچل جي جهولي.
جنهن ۾ ماءُ ڏنبي ٿي لولي.
اُن ٻوليءَ تي چوڙيئي گولي!
لوليءَ تي تو ڪٿي للڪار:
پنهنجا پي ڏس ڪجهه پرڪار!
حيث هجي اي ڌاريا يار!

(vii) ساڳيءَ طرح نياز همايونيءَ، پنهنجن جذبن جو اظهار هيئن ڪيو آهي:

اي وطن، منهنجا وطن، پيارا، وطن، تون لڪ لهين!
تنهنجا ويرانا به ٿا مون کي وڻن، تون لڪ لهين!
تنهنجي ٻولي ڄڻ ته اونداهيءَ ۾ ڊانڊاڻا الا!
تنهنجا گستا ڄڻ ته چانڊاڻين ۾ مانڊاڻا الا!
تنهنجي مجلس تي ملائڪي پي چڪن، تون لڪ لهين!

(viii) بلڪل ساڳيءَ طرح سائين جي.ايمر سيد به سنڌي ٻوليءَ سان پنهنجي دلي

ڳانڍاپي لاءِ سڄي عمر تبليغ ڪندا رهيا. فرمايائون ته:

”سنڌي ٻوليءَ جي تاريخي ارتقا ۽ مکيه بين الاقوامي ٻولين سان لاڳاپي هئڻ سبب، سنڌي ٻوليءَ ۾ نه صرف لفظي ذخيرن جي ڪثرت ۽ جدت آهي، مگر هن ٻوليءَ جي صرف ونحوءَ ۾ به اها وسعت ۽ جدت ۽ جاذبيت آهي، جا ٻي ڪنهن به هند-آريائي ٻوليءَ ۾ نه آهي. انڪري بيان جي اظهار لاءِ يا ان ۾ ايجاز ۽ اختصار پيدا ڪرڻ لاءِ به سنڌي ٻوليءَ جي سٽاءَ ۽ ساخت ايتري وسيع،

ڳوڙهي ۽ مڪمل آهي، جنهن جو مثال ڪنهن ماڊرن هند - آريائي
 ٻوليءَ ۾ نٿو ملي.“

(ب) (i) سنڌين جي سڃاڻپ ۽ سنڌي ٻوليءَ کي زندهه جاويد رکڻ جو اوائو سنڌ
 جي بين الاقوامي شهرت جي هڪ وڏي عالم علامه آءِ آءِ قاضيءَ کي هوندو هو.
 22 آڪٽوبر، 1967ع تي، عبرت اخبار کي ڏنل انٽرويو ۾ فرمايائون:

”سنڌيءَ کي زندهه رکڻ، انهيءَ ڪري ضروري آهي جو حضرت شاهه
 عبداللطيف ڀٽائيءَ جو ڪلام سنڌيءَ ۾ آهي. شاهه جي ڪلام کي
 زندهه رکڻ بيحد ضروري آهي. اسان وٽ شاهه جي ڪلام کان سواءِ
 ٻيو آهي ڇا؟ اهو اسان جو وڏو بسمايو آهي. سنڌي ٻوليءَ ۾ شاهه
 صاحب جي ڪلام کي اهائي حيثيت حاصل آهي جيڪا عربي
 ٻوليءَ ۾ قرآن شريف کي حاصل آهي. اسان سنڌي ٻوليءَ کي ڇڏيو
 معنيٰ شاهه لطيف کي ڇڏي ڏنوسين، ۽ اها اسان جي سڀ کان وڏي
 بدقسمتي ٿيندي.“ (علامه آءِ آءِ قاضي: 1967ع، عبرت اخبار ۾ انٽرويو).

علامه صاحب جن، اڳتي فرمايو:

”مون جرمن ٻولي رڳو ان ڪري سکي، جيئن جرمن ٻوليءَ جي
 عظيم ترين شاعر ”گوٽي“ کي سندس زبان ۾ پڙهي ۽ سمجهي
 سگهان. حالانڪه باقي علم جيڪي جرمن ٻوليءَ ۾ آهن، سي
 انگريزيءَ ۽ ٻين ڪيترن ئي ٻولين ۾ موجود آهن، ۽ انهن لاءِ خاص
 طور تي جرمن ٻولي سکڻ جي ڪابه ضرورت ڪانه هئي.“ (علامه آءِ آءِ
 قاضي: 1967ع، عبرت اخبار ۾ انٽرويو).

علامه صاحب جن اڃا به اڳتي فرمايو:

”عربي زبان کي رڳو ان ڪري زندهه رکڻ ضروري آهي جو قرآن
 شريف ان ٻوليءَ ۾ نازل ٿيو. قرآن شريف جي ماهيت کي چڱيءَ طرح
 سمجهڻ ۽ پروڙڻ لاءِ، عربي زبان جو سکڻ لازمي آهي. ڪنهن به ٻيءَ
 زبان ۾ ان جو ترجمو ايڏو (اونهو) جامع ۽ مڪمل نٿو ٿي سگهي.
 ڪمال پاشا اتاترڪ، قرآن شريف جو ترڪي زبان ۾ ترجمو

ڪرايو پر هن ڪوشش ۾ سراسر ناڪام ويو ڇاڪاڻ ته ترڪي ٻوليءَ ۾ اها ماهيت ۽ گهرائي ڪانهي، جيڪا قرآن شريف ۾ پنهنجي معراج تي آهي.

انهيءَ ڪري جهڙيءَ طرح قرآن شريف لاءِ عربي ٻوليءَ کي زنده رکڻ ضروري آهي، بلڪل اهڙيءَ طرح شاهه صاحب جي ڪلام لاءِ سنڌي ٻوليءَ کي زنده رکڻ ضروري آهي. (علامہ آء آء قاضي، 22 آڪٽوبر، 1967ع عبرت اخبار ۾ انٽرويو).

علامہ قاضي صاحب جن اڃا به اڳتي فرمايو:

”سنڌي زبان هڪ موسيقيءَ واري زبان (musical language) آهي، ۽ موسيقي، سنڌي ٻوليءَ جي سڀ کان وڏي خصوصيت ۽ خوبي آهي. انگريزي ٻولي، انهيءَ خصوصيت کان محروم آهي. انهيءَ ڪري انگريزي ٻوليءَ جي سڀ کان وڏي شاعر، شيڪسپيئر جي چند شعرن کان سواءِ باقي شعرن کي ڳائي نٿو سگهجي، جڏهن ته شاهه عبداللطيف جي ست ست کي ڳائي سگهجي ٿو.

ٻوليون چند سالن ۾ نه، پر هزارن سالن ۾ ٺهنديون آهن، ۽ انهن جو بنياد، موسيقيءَ جي بنياد تي ئي هوندو آهي. گرامر پوءِ ٺهي ٿو ٻولي پهرين ٺهي ٿي. گرامر رڳو هڪ ٻه صديون اڳ جي پيداوار آهي. اُن کان اڳ، زبان جي ترقي ۽ نشوونما، موسيقيءَ جي بنيادن تي ٿيندي رهي آهي. اهي ٻوليون، ائين گهڻيون وينديون هيون، جيئن ڳالهائڻ ۾ وڌندڙ ۽ موسيقيءَ جي سرن سان هم آهنگ محسوس ٿين.

انگريزي ٻولي، انهيءَ ڪري موسيقيءَ جي خصوصيت کان محروم رهجي وئي آهي جو هزارين سال اڳ، جڏهن موجوده انگريزن جا ابا ڏاڏا، جرمنيءَ مان لڏي انگلنڊ ۾ اچي رهيا هئا، تڏهن انهن پنهنجي ٻوليءَ کي بگاڙي ڇڏيو ۽ ان کي جرمن ٻوليءَ وانگر سرتال تي اُڀرڻ نه ڏنائون.“ (علامہ آء آء قاضي، 22 آڪٽوبر، 1967ع عبرت اخبار ۾ انٽرويو)

(ii) علامہ ڊاڪٽر دائود پوٽي فرمايو:

”اسان جي پياري ”سنڌي“ هڪ قديم زبان آهي. موجوده يورپ جي متعدين ٻولين کان به آڳاٽي آهي. اُهي اڃا وجود ۾ رهي نه آيون هيون، ۽ اڌوڌوڌ جواڃا اير پير به معلوم ڪونه هو ته سنڌي زبان هڪ پاڪيزي نموني ۾ ڳالهائڻ ۽ لکڻ ۾ ايندي هئي. جهر جهنگ ۾ سنڌ جا اهل الله سنڌي بيت ۽ ڏوهيڙا جهونگاريندا هئا. انهن ۾ ايترو سوز ۽ ساز هوندو هو جو ٻڌندڙ محو حيرت ٿي ويندا هئا؛ ۽ ڪيترائي ڪيفي ڪباب ٿي، جان فدا ڪندا هئا. ڇا مخدوم احمد پٽيءَ هڪ سماع جوييت ٻڌندي ساڻه نه ڏٺو؟ ڇا هڪ سيلانيءَ شاهه لطيف جو هيٺيون بيت پڙهندي پنهنجي حقيقي محبوب جي سڪ ۾ پريان نه تياڳيا؟

هڪليائي هيل، پورينديس پرينءَ ڏي
آڏا ڏونگر لڪيون، سوريون سڄڻ سيل،
ته بيلي آهن بيل، سور پريان جا ساڻ مون!

انهن قرب جي وٽين ۾ اڃا به ماکيءَ جهڙو مڌ آهي، ڪنڙو ڪوانهيءَ جي چاشني چڪي. ڪي سطحي ماڻهو چوندا آهن ته سنڌي هڪڙي ٺلهي ۽ سڪتي زبان آهي ۽ منجهس ادب بلڪل ٿورو آهي. سنڌي هڪ ٽونگر زبان آهي. منجهس عاليشان ۽ هم ڳير ادب جون سڀئي صلاحيتون موجود آهن. (دائود پوٽو ڊاڪٽر: 1949ع)

(iii) سنڌي ٻوليءَ جو هڪ وڏو ڏاهو ۽ ودوان، محترم ابراهيم جويو پنهنجي مادري زبان سنڌيءَ جي اهميت جو اظهار ڪندي، ”سنڌي ذات هنجن“ ڪتاب جي مهاڳ ۾ لکي ٿو:

”ٻولي“، ”آواز“ — ”دانهن ۽ دانهن جو جواب“ — ٻوليءَ جا لفظ ٻوليءَ جون ڳالهيون، زندگيءَ جي وڏي وٽ آهن ۽ اُن لاءِ وڏو آئت آهن، بلڪ ماڻهن لاءِ ماڻهپي سان جيئن جو بنياد آهن.“

روسي اديب، ترگنيف (1818ع-1883ع)، جنهن پنهنجي زندگيءَ جو اڌ

حصو ڪنهن طرح بي وطنيءَ ۾ گذاريو هو تنهن پنهنجي روسي ٻوليءَ لاءِ هڪ موقعي تي چيو هو ته:

”جڏهن به آءٌ شڪ ۾ ويٺ هجي وڃان ٿو. جڏهن به پنهنجي ملڪ تي ويچاريندي منهنجو من لرزجي وڃي ٿو تڏهن اڄو منهنجي سگهاري عظيم سڄاريءَ آزاد روسي ٻولي! تون ئي مون کي ڏيڏين ٿي، ۽ مون کي بچائين ٿي. جي تون نه هجي ته پڪ ئي پڪ، جو ڪجهه منهنجي وطن تي وهي رهيو آهي، اُن کي ڏسي آءٌ هونڊ ڏهي، پنهنجي پٽ اچي پوان: پر ڪو ائين آخر ڪيئن ٿو مڃي سگهي ته ههڙي عظيم ٻولي، عظيم قوم کان گهٽ، ڪنهن قوم کي مليل هوندي!“

انهيءَ حوالي کان پوءِ پنهنجيءَ ٻوليءَ کي عظيم سڏيندي محمد ابراهيم جويو لکي ٿو:

”اسين به پنهنجيءَ ٻوليءَ لاءِ پئجي سگهون ٿا ته اها اسان جو ڏيڏي آهي، آتت آهي. اها اسان جا شڪ ۽ نراسايون دور ڪري ٿي... پر جيڪا ٻولي اسان کي... ”سنڌي ذات هئجن“ جهرو نشر ڏيئي سگهي ٿي، اُن جهڙي پرک ڏيئي سگهي ٿي، اها ڪيئن نه عظيم هوندي! ۽ نيٺ ائين ڪيئن ٿو ٿي سگهي ته ههڙي عظيم ٻولي عظيم قوم کان گهٽ ڪنهن قوم کي ملي هجي. (محمد ابراهيم جويو: ”سنڌي ذات هئجن“)

(iii) محترم محمد ابراهيم جويو پنهنجي هڪ ٻئي مضمون ۾ لکي ٿو:

”جيستائين سنڌي ماڻهن پنهنجن معصوم مڙن ٻارن کي پنهنجين محبت ڀريل هنجن ۾، سڄا جهڙي سنڌي ٻوليءَ جون مٺيون لوليون ڏينديون رهنديون، تيستائين اسان جي سهڻي، سلوڻيءَ ٻوليءَ ۾ اُن جي ادب جا ڀر پهار گل، پوتا ۽ ڦلدار وڻ، جيئن پوءِ تيئن زياده اُڀرندا ۽ اُسرندا، وڌندا ۽ ويجهندا ٿي رهندا.“ (ڪرنج، ص 11).

(iv) ڀارت جي ماهر سنڌي ليکڪ، پروفيسر پوٽي هيراننداڻي، ڀارت ۾ رهندڙ سنڌين جي حال تي پنهنجا ويچار وڌيندي هن طرح لکيو آهي:

”اڄڪله سنڌي ماءُ پنهنجي ٻار کي، سنڌيءَ ۾ لولي نٿي ڏئي، مائٽ ڀاڻ ۾ سنڌيءَ ۾ خط پٽ نٿا لکن ۽ اسڪولن ۾ به ٻار سنڌي نٿا پڙهن، ته پوءِ ڪيئن ٿا سنڌي سڏائي سگهون؟“ (ڪونج، مارچ - اپريل،

2005ع، ص 11)

14. (الف) 1936ع ۾ ترقي پسند تحريڪ جو اثر، جيئن ننڍي کنڊ جي ٻين علائقن تي ٿيو، تيئن سنڌ جو ملڪ به ڀاڻ کي هن تحريڪ جي اثر کان بچائي نه سگهيو. پر هن تحريڪ جي شروع ٿيڻ کان اڳ، سنڌ ۾ مرزا قليچ بيگ، سنڌي ادب ۾ افساني، ناول، ڊرامي ۽ نظم تي مشتمل جديد شاعريءَ ۽ مضمون نويسيءَ جي صنف سان، سنڌيءَ کي ترقي وٺائڻ وارو ڪم شروع ڪري ڏنو هو. مرزا صاحب کان سواءِ پروفيسر نارائنداس ڀيمپاتيءَ، لالچند امر ڏنومل جڳتياڻيءَ، پروفيسر پيرومل آڏواڻيءَ، تيرت وسنت، خانچند درياڻيءَ، ميلارام منگترام واسواڻيءَ ۽ ڪن ٻين سنڌي ٻوليءَ ۾ ناولن، ڊرامن ۽ مضمون نويسيءَ کان سواءِ، سنڌي ٻوليءَ جي ويا ڪرڻ تي ڪتاب لکڻ شروع ڪري ڇڏيا هئا. ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ ۽ ڊاڪٽر دائود پوٽي، تحقيق ۽ ادبي تنقيد جي فن جي، سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب ۾ شروعات ڪري ڇڏي هئي.

مرزا قليچ بيگ ۽ پروفيسر پيرومل آڏواڻيءَ، لطيف شناسيءَ جي سلسلي ۾ هيٺيان ڪتاب شايع ڪرائي، سنڌي لغات جي موضوع کي اڳتي وڌايو. اهي ڪتاب هئا:

- لغات قديمي   مرزا قليچ بيگ
  - لغات لطيفي   ايضاً
  - غريب اللغات   پروفيسر پيرومل آڏواڻي
- (ب) اُن کان سواءِ انهن ٻنهي بزرگن سنڌي ٻوليءَ ۽ اُن جي ويا ڪرڻ جي موضوع تي هيٺيان ڪتاب لکيا:

- سنڌي ويا ڪرڻ (چار ڀاڱا)   مرزا قليچ بيگ
- وڏو سنڌي ويا ڪرڻ   پروفيسر پيرومل آڏواڻي
- سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ   ايضاً

(ب) سال 1940ع ڌاري ترقي پسند تحريڪ جي اثر سنڌ ۾ به پنهنجا رنگ ڏيکاريا. ڪشچند بيبوس، ڪيٽل داس ”فاني“ ۽ حيدر بخش جتوئيءَ سنڌي شاعريءَ ذريعي، هن تحريڪ جي اثر کي، سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب ذريعي ڦهلايو جنهن کان پيا به شاعر ۽ نثر نويس متاثر ٿيا. انهن سنڌي ٻوليءَ ۾ نوان تجربا ڪيا ۽ سنڌي ادب ۾ سنڌيت واري جذبي سنڌي قوم پرستيءَ ۽ وطنيت جي پيغام کي سنڌ جي گهر گهر ۾ پهچايو.

اهڙيءَ طرح 1940ع واري زماني کان وٺي 1954ع ۾، ون يونٽ جي قائم ٿيڻ تائين، ترقي پسند تحريڪ سنڌ جي گهر گهر ۾ پهچي، ماڻهن کي سجاڳ ٿيڻ جو پيغام پهچائي چڪي هئي. هن تحريڪ جي اثر جي ڪري سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪيترائي رسالا ۽ اخبارون نڪتيون، ناول، جديد ڪهاڻيون، ناٽڪ ۽ مضمون لکيا ويا. سَوَن جي تعداد ۾ سنڌي ٻوليءَ ۾ نثر توڙي نظم ۾ مجموعا شايع ٿي ويا، جن ۾ سنڌي ادب ذريعي، سنڌ جي اديبن ۽ شاعرن سنڌيت جي سڃاڻپ جو پيغام ننڍي کنڊ ۾ پهچايو.

15. (الف) 1954ع ۾ ون يونٽ جي قائم ٿيڻ کان پوءِ سنڌ، سنڌي ماڻهن، سنڌي ادب ۽ سنڌي ٻوليءَ لاءِ ڏکيا ڏينهن شروع ٿي ويا ۽ اڳتي هلي آڪٽوبر 1958ع ۾ جنرل ايوب خان طرفان لڳايل مارشل لا، پاڪستان ۾ سنڌين لاءِ زمين تنگ ڪري ڇڏي هئي، پر حقيقت هيءَ آهي ته اهي ئي دور هئا، جن ۾ سنڌي ماڻهن پنهنجي ۽ پنهنجي مادري زبان جي بچاءَ ۽ بقا لاءِ وڏا سورتا، وڏيون قربانيون ڏنيون، جيل ڪاٽيا ۽ ڪوڙا کاڌا. انهن سنڌي زبان جي بچاءَ لاءِ سنڌي زبان سوسائٽي ٺاهي، ان جي پليٽ فارم تان سڄيءَ سنڌ ۾ وڏي هلچل هلائي، جنهن ۾ هر طبقي جا ماڻهو شامل هئا.

(ب) هن تحريڪ جي ڪارڪنن، پنهنجي ٻوليءَ کي بچائڻ لاءِ لکن جي تعداد ۾ پوسٽ ڪارڊ، خط ۽ تارون، تڏهوڪي صدر پاڪستان، جنرل محمد ايوب خان کي موڪليون. آخر ۾ جنرل ايوب خان جي حڪومت ۾ سنڌ جي نوجوان نمائندي شهيد ذوالفقار علي ڀٽي، حيدرآباد اچي، سنڌ جي ماڻهن ۽ ”سنڌي لئنگئيج سوسائٽيءَ“ جي نمائندن سان ملاقات ڪري انهن کي مشورو ڏنو ته جنرل ايوب خان کي، سوسائٽيءَ طرفان، سنڌي ٻوليءَ جي مسئلن تي مشتمل

ميمورنڊم موكليو وڃي. شهيد ذوالفقار ڀٽي جي مشوري تي، سوسائٽيءَ طرفان، جنرل ايوب خان کي ميمورنڊم موكليو ويو.

صنڊر پاڪستان، جنرل محمد ايوب خان، سنڌي ماڻهن جا مطالبو منظور ڪيا ۽ 12 آڪٽوبر، 1962ع تي هڪ صدارتي حڪم نامو جاري ڪيو جنهن موجب سنڌي ٻوليءَ کي، انگريزن جي دور واري ساڳي حيثيت تي بحال ڪيو ويو.

(ب) (i) تنهن هوندي به پنجاب کان بدلي تي آيل سول ۽ فوجي ڪامورن، سنڌي ٻوليءَ جي سلسلي ۾، پنهنجي رويي ۾ ڪابه تبديلي ڪانه آندي.

(ii) 4 مارچ، 1967ع تي حيدرآباد جي، تڏهوڪي ڪمشنر مسرور الحسن سنڌ دشمنيءَ جو ثبوت اهو ڏنو جو سنڌ يونيورسٽيءَ جي شاگردن (چوڪرن ۽ چوڪرين) جي، چار مشوري کان موٽندڙ بسن تي، موجوده راجپوتانا اسپتال واري ميدان وٽ (اسپتال واري عمارت پوءِ ٺهي آهي)، ڪن غنڊن جي هٿان حملو ڪرايو جنهن ۾ ڪافي شاگرد ۽ شاگردياڻيون زخمي ٿيا.

هن واقعي تي پهرين حيدرآباد ۽ پوءِ سڄيءَ سنڌ ۾ هنگاما ٿيا. هن واقعي کان متاثر ٿي ان وقت سڀني سنڌي اخبارن ۽ رسالن جي ايڊيٽرن، پنهنجن اخبارن ۽ رسالن ۾، ايڊيٽوريل ۽ ڪالم لکيا، جن ۾ هن واقعي کي سخت لفظن ۾ ننديو ويو. ماهوار ”روح رهاڻ“ رسالي جي ايڊيٽر، محترم حميد سنڌيءَ، هن واقعي کي سخت لفظن ۾ ننديندي، پنهنجي رسالي جي ايڊيٽوريل ۾ لکيو ته:

”اسان جي ماءُ، سنڌ يونيورسٽي، اڄ وري انقلابي دور مان گذري رهي آهي. ان جون ڀتيون، تاريخ جي لفظن لاءِ آڻيون آهن. شاگرد هڪ مونجهارو ڪٿي سلجھائڻ وينا آهن. جنهن ڳالهه کي هٿن اڄ محسوس ڪيو آهي، اها ڳالهه يارهن سال اڳ محسوس ڪرڻ ڪپي. ها، شاگردن جو آواز سرزمين سنڌ جو آواز آهي، ۽ اُن منزل ڏانهن سندن تڪي وڪ آهي، جنهن لاءِ سنڌ جو ٻچو ٻچو واجهائي رهيو آهي، ۽ پير ڪٿين مان ڪڍي رهيو آهي. سنڌي ٻوليءَ کي ڇيپائڻ جي ڪوشش ڪندڙ هيءُ اها گهائي جي ڪاٺي آهي، جا ٻوليءَ کي پيڙيندي، اسان جي تعليمي ادارن ڏانهن وڌي آهي.“

(iii) پنهنجي ساڳئي ايڊيٽوريل ۾ حميد سنڌي صاحب اسان جي ٻوليءَ واري عنوان هيٺ لکيو ته:

”مادري زبان جي اهميت کان ڪير انڪاري هوندو پر هت انهيءَ اهميت ۽ تعليم جي اهميت کي ڀرڙا ڀرڙا ڪري اڇلايو ويو آهي، ۽ تعليمي ادارن ۾ زوريءَ سان ڪي هر هنڌ گهيلي آندو ويو آهي. موجوده حالت ۾ مان ائين ٿو لڳي ته سنڌي ٻولي ۽ ٻين علائقن ۾ ٻيون مادري ٻوليون، بنهه درسگاهن کان ٻاهر اڇليون وينديون.“ (حميد سنڌي: 1967ع ايڊيٽوريل).

16. (الف) انهن حالتن ۾ سنڌي ٻوليءَ جي شاعرن، اديبن، عالمن، فاضلن ۽ محققن، سنڌي ٻوليءَ کي، هر صنف جي هر مضمون ۾ مالدار بڻائڻ ۾ ڪابه ڪوتاهي ڪانه ڪئي. انهن جو حوصلو ويران وڃڻ وڌو ويو. ان جو وڏي ڀرڻو ثبوت، محترم علي محمد شاهه راشديءَ جي، روزانه عبرت، 17، فيبروري، 1968ع ۾ لکيل تاثرات مان ملي ٿو جنهن ۾ هن فرمايو:

”سنڌيءَ ۾ تصنيف ۽ تاليف جو ڪم اڳتي زور شور سان، اسان جي ڏسندي ڏسندي شروع ٿيڻ ۾ جيڪي ڪجهه اڄ تائين ٿي چڪو آهي سو حيرت ۾ وجهندڙ آهي. جيتري قدر منهنجو قياس آهي ته آزاد پاڪستان اندر جيترو علمي ۽ ادبي ڪم سنڌي ٻوليءَ ۾ ٿيو آهي، اوترو ٻيءَ ڪنهن به مقامي ٻوليءَ ۾ ڪونه ٿيو آهي. زير غرڪا پٺاڻي ۾ ڪا زيور نمڪائي ته ڏيکاري سنڌي اهل قلم حضرات بلڪل ڪمال ڪري ڏيکاري آهي. خدا کين نظر بند کان بچائي ۽ سندن هستيون بلند ڪري. هنن ملڪ جي وڏي علمي خدمت ڪئي آهي.“

جڏهن ميان محمد حنيف صديقي يا ڊاڪٽر دائود پوٽو مرحوم يا آءِ. ڏڪا ٿاڻا کائيندا، ڪتاب ڳولندا، ڳڻهندا، اوڌر تي وٺندا پڻي وياسين، تڏهن اسان کي هي خواب و خيال به ڪونه هو ته اسان جن پنهنجن مان ڪواڙو نسل پيدا ٿيندو جو سمورو اباڻو لسانِي ورثو ۽ خزانو ڳولهي ڦولهي، هت ڪري، هميشه لاءِ محفوظ ڪري وٺندو.

اسان جي ابتدائي ڏينهن ۾ اڪثر ماڻهن کي ناٽڪي گانن جو شوق هوندو هو:

رونگي ڇپڙ ڪاٺيگي ميري پلٽي

يا جيڪي جوان، ناٽڪي رنن کان رسندا هئا سي:

ديا رنج ۾ رنج يتون ئي مجھي

ميري مولا، بلالو مديني مجھي.

ڳائيندا وٽندا هئا، ڪنهن کي اها اميد هئي ته اهي ساڳيا ماڻهو ڇچ نام، تاريخ معصومي، تاريخ ظاهري، تحفت الڪرام بيگلا، نام ۽ مڪلي نام وغيره جهڙن خشڪ ڪتابن ڏانهن مڙي پوندا، يا پنهنجن زنده جاويد املهه ماڻڪ شاعرن کي ڳولي، انهن جي ٻولي ٻولڻ لڳندا. شاعرن جو ذڪر ڇڙيو آهي ته منهنجي هيءُ ڳالهه به ٻڌي ڇڏيو ته آءُ هن زماني ۾ ڪي اهڙا شاعر به ڏسان ٿو جن جو ڪلام ڪنهن ڏينهن، سنڌيءَ جي ڪلاسيڪي شاعرن جي ڪلام سان ڪلهو گسائيندو نظر ايندو. ممڪن آهي ته منهنجو اندازو غلط هجي، يا آءُ سنڌي شعر، سنڌي ادب يا سنڌي زبان کان پوريءَ طرح واقف نه هجان، پر جيتري قدر خدا تعاليٰ مون کي سمجھ ۽ پروڙ ڏني آهي، اُن کان مدد وٺندي آءُ سنڌيدانن کي هيءُ خوشخبري ڏيڻ گهران ٿو ته اسان جي اکين اڳيان، نوان لطيف، سچل، بيدل، خير محمد ۽ مصري شاهه پيدا ٿي چڪا آهن، جن جي مٿي پڄاڻان، ماڻهو سندن ڪلام کي، ساڳئي ذوق شوق سان چنڀڙي پوندا.

”مٿي پڄاڻان“ جو شرط ان ڪري لاڳو ڪري رهيو آهيان جو اسان جي قوم جي هيءَ خاصيت رهي آهي ته پنهنجن جيئرن کي ڏسي ڏيندا آهيون، مگر جڏهن اُهي مري ويندا آهن ته اُن کان پوءِ انهن تي قبا اڏي مٿي تي مولها ٻڌي يڪتارا هٿن ۾ کڻي، انهن جا اکر ڳائيندا پڙهندا وٽندا آهيون. هي موقعو نه آهي، نه ته اڪيچار مثال عرض ڪري ڇڏيان ها. ٻي ڳالهه هيءُ آهي ته انهن شاعرن جا نالا به

نٿو ٻڌايائو. سبب هيءُ آهي ته جيئن پيئو پيئو ڪي ڪونه سهي،
تيئن شاعر به شاعر ڪي ڪونه سهي، تنهنڪري جيڪڏهن نالا
ٻڌائيندس ته وڏو خونا مڃي ويندو.

بهر حال، حقيقت هيءُ آهي ته سنڌي ادب ۾ علم شعر ۽ تاريخن
جي ترقي ڏسي، منهنجي دل بهار بهار پيئي ٿئي. آءُ انهن بد خابرن
جي هوند زبان وڌي ڇڏيان، جيڪي هيءُ چوڻ گهرن ٿا ته سنڌي
مري رهي آهي، يا سنڌيءَ جهڙي غير فاني زبان، جيڪا هزارين
سالن جون لهرون لوڏا جهلي، هن منرل تي پهتي آهي سا فنا ٿيڻ
جي قريب آهي. مون کي يقين ڪامل آهي ته جيستائين لولي
ڏيندڙ مائرون مري ختم ڪونه ٿيون آهن، اوستائين ٻوليءَ جو وار به
ونگوتيو ڪونه آهي. مون کي سنڌي ٻوليءَ جو ڪوبه دشمن نظر
ڪونه ٿو اچي. اهو خطرو ٿي اجايو آهي.

پر منهنجي چوڻ جي هيءُ مراد نه آهي ته تصنيف ۽ تاليف جي
ميدان ۾ اڳتي وڌڻ لاءِ هينئر گنجائش ڪانه رهي آهي، منهنجي
نظر ۾، عنوان زمانا اچي ويا آهن، ۽ هر طرف ترقي ٿي رهي آهي.
عملي ميدان، خاص طور وسيع کان وسيع رهيا آهن، ۽ انهن ميدانن
۾ لوچڻ ريءَ لعل ڪونه لپڻا آهن. (علي محمد شاهه راشدي: 17 فيبروري 1968ع

روزانه عبرت ۾ ڇپيل ڪالم).

(ب) (i) پير علي محمد شاهه راشديءَ جو ڇپيل اهو ڪالم، سنڌي ٻوليءَ لاءِ هڪ
وڏي بشارت آهي، جنهن جا ثبوت اڄ ملي رهيا آهن. جن جا ڪي مثال ايندڙ
صفحن ۾ ڏنا ويا آهن.

17. (الف) پڙهندڙن کي اهو چڱيءَ طرح معلوم آهي ته مملڪت اسلامي جمهوريه
پاڪستان جي 1973ع واري آئين جي منظور ٿيڻ کان هڪ سال اڳ، پاڪستان
پيپلز پارٽيءَ جي شهيد ذوالفقار علي ڀٽي صاحب جي حڪومت پهرئين دور جي
شروع وارن سالن ۾، يعني 7 جولاءِ 1972ع تي، سنڌ اسيمبليءَ Sindh Language
Act پاس ڪيو جنهن موجب سنڌ صوبي ۾ سنڌي ٻوليءَ کي اها ئي حيثيت ملڻي
هئي، جيڪا انگريزن جي حڪومت واري دور ۾ ان کي حاصل هئي.

(ii) تعجب جي ڳالهه هيءَ آهي ته سنڌ سرڪار سنڌي ٻوليءَ جي 1972ع واري ائڪٽ تي اڃا تائين ڪوبه عملي قدم کنيو نٿي نه ته ڪراچيءَ ۾ اردو ڳالهائيندڙ ماڻهن مان ڪن حلقن طرفان، اُن بل جي منظور ٿيڻ کان فوراً پوءِ اُن جي نفاذ جي خلاف سخت احتجاج ڪيو ۽ ڪراچيءَ ۾ هنگاما شروع ڪري ڇڏيا. اُن کان پوءِ ته سڄيءَ سنڌ ۾ لساني جهڳٽا شروع ٿي ويا.

(ب) هن بل جي منظور ٿيڻ کان پوءِ اردو دان طبقي سمجهيو ته هاڻ سندن زبان (اردو) کي ختم ڪيو ويندو، اردوءَ جو هاڻ سنڌ ۾ وجود ئي نه رهندو ۽ جيئن وڻ يونٽ واري زماني ۾ ڪتر بيورو ڪرٽس، سنڌي ٻوليءَ کي ختم ڪرڻ پئي چاهيو تيئن هاڻ، اردو درس و تدريس جي ٻولي نه رهندي انهيءَ بي اعتماديءَ جو نتيجو اهو نڪتو جو ڪراچي، حيدرآباد، سکر، ميرپورخاص، نواب شاھ ۽ ڪن ٻين شهرن ۾ اردو ڳالهائيندڙ آباديءَ اعتراض جي جلسا ڪڍيا ۽ هنگاما ڪيا.

(ت) انهن هنگامن، اسلام آباد ۾ تڏهوڪي صدر پاڪستان، شهيد ذوالفقار علي ڀٽي جو ڌيان ڇڪايو. شهيد ڀٽي، سنڌ مان سنڌي دان ۽ اردو دان اڳواڻن تي مشتمل هڪ ڪميٽي جوڙي، سنڌ جي اڳواڻن ۽ اديبن مان سائين جي. ايمر سيد، قاضي فيض محمد ۽ شيخ اياز کي اسلام آباد گهرايو. سائين جي. ايمر سيد، اهو جواب ڏيئي، اسلام آباد ويڃڻ کان انڪار ڪيو ته هُنَ چونڊيل اسيمبليءَ جي فيصلي ۾ ترميم ڪرڻ جو حق ڪنهن به شخص يا ان چونڊيل ماڻهن يا ڪميٽيءَ کي نه آهي، ان ڪري آءٌ احتجاج طور اُن ڪميٽيءَ ۾ شامل نٿي، اسلام آباد ويڃڻ کان انڪار ٿو ڪريان ۽ پنهنجو احتجاج، تاريخ اڳيان رڪارڊ ڪريان ٿو.

(ث) (i) 1973ع ۾، شهيد ذوالفقار علي ڀٽي جي سربراهيءَ ۾ ٻن سالن جي عرصي اندر مملڪت پاڪستان لاءِ آئين جوڙي يڪراءِ بحال ڪرايو ويو. 1973ع واري آئين ۾، قومي ۽ صوبائي ٻولين جي باري ۾ واضح طور آئين جي شق (3)، 251 هيٺ ڄاڻايل آهي ته:

”قومي ٻوليءَ جي حيثيت کي قائم رکندي ڪابه صوبائي اسيمبلي، قومي ٻوليءَ سان گڏ، صوبائي ٻوليءَ جي سکيا ۽ اُن جي استعمال لاءِ قانوني اپاءَ وٺي سگهي ٿي.“

(ii) 1973ع ۾ پاڪستان جي نئين آئين جي منظور ٿيڻ کان پوءِ، شهيد ذوالفقار علي ڀٽي، پاڪستان جي وزيراعظم جي حيثيت ۾ قومي اسيمبليءَ ۾ 15 جولاءِ 1972ع تي (سنڌي ٻولي ائڪٽ منظور ٿيڻ کان پوءِ)، ميمبرن کي خطاب ڪيو جنهن ۾ سنڌي ٻوليءَ لاءِ فرمايائون:

”سنڌي هڪ قديم زبان آهي. جڏهن انگريزن سنڌ تي قبضو ڪيو تڏهن سرچارلس نيپيئر چيو هو ته زبان سان هٿ چراند ڪرڻ جي ڪا به ڪوشش نه ڪئي وڃي. جڏهن سنڌ بمبئيءَ سان شامل هئي، تڏهن بمبئي يونيورسٽيءَ ۾ به سنڌي پڙهائي ويندي هئي، ۽ 1958ع تائين اها سنڌ ۾ سرڪاري زبان هئي، جنهن کان پوءِ مارشل لا وارن، زباني حڪم جاري ڪري ان تي بندش وڌي

سنڌ اسيمبليءَ طرفان، سنڌي ٻوليءَ واري منظور ڪيل بل تي عمل ڪرڻو پوندو ڇاڪاڻ ته مان نٿو چاهيان ته سنڌ جي عوام ۾ پاڪستان لاءِ نفرت پيدا ٿئي. اردوءَ کي ڪوبه خطرو ڪونهي، ڇاڪاڻ ته اها برصغير ۾ ڳالهائي وڃي ٿي. پر سنڌيءَ لاءِ خطرو پيدا ڪيو ويو هن ۽ اهوئي سبب آهي جو سنڌ جي ماڻهن جا جذبات شديد ٿي ويا آهن. مان سنڌ جي عوام جي حقن کي غصب ڪرڻ نٿو چاهيان، ۽ نه ئي وري سندن زبان يا ثقافت کي تباهه ڪرڻ گهران ٿو.“ (شهيد ذوالفقار علي ڀٽو: 15 جولاءِ 1972ع)

(ج) ”سنڌي ٻوليءَ جي ارتقا“ ڪتاب ۾، صفحي 77 تي اهو بيان ڪيو ويو آهي ته:

”سنڌي هڪ زنده جاويد زبان آهي، جنهن جو وجود هڪ اهڙيءَ ته ترقي پذير زبان وانگر آهي، جيڪا ڪنهن به ٻيءَ زبان جي لفظن کي پنهنجي وجود ۾ شامل ڪري انهن کي هضم ڪرڻ جي قوت ۽ صلاحيت رکندي آهي. جتي هزارين عربي ۽ فارسي ٻولين جا لفظ سنڌي ٻوليءَ جي لغات جو حصو بڻجي ويا آهن، اُتي پنهي تهذيبن (عربي ۽ سنڌي تهذيب) جي ميل جول ڪري ڪيترائي روزمره جي استعمال وارا سنڌي ٻوليءَ جا لفظ عربي لغات جو به حصو بڻيا. عرب سياحن، محققن، جاگرافيدانن ۽ مؤرخن، سنڌ ۾

پنهنجي سفر دوران، سنڌي ٻوليءَ جو وجود ۽ اُن جي وسعت جو

گهڻو ذڪر ڪيو آهي. “الان، غلام علي، ڊاڪٽر: 2006ع، ص 77.

18. (الف) پاڪستان جي قائم ٿيڻ کان پوءِ، سنڌي ٻوليءَ کي پنهنجي بقا ۽ جيئڻ کان، وڏن وڏن مسئلن ۽ سازشن کي منهن ڏيڻو پيو. جيئن اڳ پر عرض ڪيو ويو آهي.

(ب) انهن ڳالهين جي باوجود، اُن زماني ۾ آمريڪا، يورپ، اڳوڻي سوويت يونين جي رياستن، آفريڪا، وچ مشرق، ڏور مشرق، سوڊان، سري لنڪا ۽ نيبال وغيره جهڙن ملڪن جي اديبن، محققن، شاعرن ۽ ماهرن، شاهه لطيف کان سواءِ، جديد تحقيق جي اصولن موجب، علم اللسان ۽ علم الانسان جي حوالي سان سنڌ جي ثقافت، سنڌي ٻولي ۽ جديد سنڌي ادب جو مطالعو ڪرڻ شروع ڪيو.

برطانيه جي لنڊن يونيورسٽيءَ جي ”اسڪول آف اورينٽل ائنڊ آفريڪن اسٽڊيز“ (S.O.A.S)، ليڊز ويلز اسڪول آف اسٽڊيز ۽ ڪيمبرج يونيورسٽين ۾ نيدرلئنڊس جي هيلسٽڪي ۽ فنلئنڊ جي ادارن ۾، ماسڪو جي انسٽيٽيوٽ آف اورينٽل اسٽڊيز ۾، فرانس جي سوربون يونيورسٽي، پئرس ۾، جرمنيءَ جي بون همبولڊ يونيورسٽي ۾، آفريڪا جي هارورڊ، پينسلوانيا يونيورسٽي، يونيورسٽي آف ٽئڪسز آٽ آسٽن ۾، يونيورسٽي آف شاڪاگو ۽ فري يونيورسٽيءَ ۾، سنڌي زبان ۽ سنڌي ادب جي سلسلي ۾ تحقيقي ڪم ٿيو آهي. انهن يونيورسٽين جي ماهرن ۾، ڊاڪٽر سورلي، پروفيسر مچل، ڊاڪٽر شئڪل، پروفيسر ٽرنر، ڊينيئل جونز، ڊاڪٽر ڊيلس، ڊاڪٽر فيئر سروس، لوئيز فليمنس کان سواءِ يورپي يونين جي ڊاڪٽر ترباني، ڊاڪٽر ائيميري شمل، مسٽر گرگ ليويڪي، ڊاڪٽر هيلن باسو، ڊاڪٽر بيٽينا، پروفيسر ڊاڪٽر گئنگو وسڪي ۽ ڊاڪٽر رابا ايگوراوا جهڙن ودوانن طرفان سنڌي ٻولي، سنڌي ثقافت، سنڌي ادب ۽ آرڪيالاجيءَ جي سلسلي ۾ ڪيل تحقيق، سنڌ ۽ سنڌي ٻوليءَ جو مان مڙهڻ ڪيو آهي.

(ب) ڊاڪٽر شمل ته سنڌالاجيءَ متعلق، ڪمال درجي جي عالم ۽ ودوان ٿي گذري آهي، جنهن سنڌي ٻولي، سنڌي تصوف، شاهه لطيف، سچل سرمست ۽ سنڌي ادب جي تاريخ تي وڏو تحقيقي ڪم ڪيو آهي، ۽ سنڌي ٻولي ۽ سنڌي ادب کي بين الاقوامي ٻولين جي صف ۾ آڻي بيهاريو آهي.

(ت) اهڙيءَ طرح ڪئناڊا جي عيسائي مبلغن، سنڌ ۾ اچي، سنڌي زبان سکڻ ۽ سنڌي زبان جي سيکارڻ لاءِ شڪارپور ۾ مرڪز قائم ڪرڻ کان سواءِ، ”عملي سنڌي زبان“ (Functional Sindhi) واري عنوان تي، ناياب ۽ واکاڻ جوڳو مواد تيار ڪري، سنڌي عوام اڳيان آندو آهي.

19. (الف) 1947ع ۾ ورهاڱي کان پوءِ، سنڌ جو پڙهيل ڳڙهيل هندو طبقو اُستاد، اديب، شاعر، عالم، دوان، محقق، ادبي ادارن، سنڌي چاپخاني جا مالڪ، قوم پرست ۽ سياستدان، سنڌ ڇڏي ڀارت لڏي ويا. اهي سڀ هتان خالي هٿين ويا هئا.

(ب) ڀارت لڏي وڃڻ کان پوءِ، محلن ۽ ماڙين جي انهن مالڪن، بمبئي ۽ ٻين شهرن ۾، ڪئمپن ۾ پناهه گير ٿي جيڪا ذلت واري زندگي گذاري ۽ پنهنجي وجود، سنڌي هجڻ واري سڃاڻپ ۽ پنهنجي مادري زبان سنڌيءَ جي بچاءَ لاءِ جيڪي ڏک ڏٺا، جيڪي سور سٺا، جتن ڪيا، انهن لاءِ جيڪا سياسي جنگ ڪئي، تنهن جو سرستو احوال، ڀارت جي ڌار ڌار شهرن ۾ آباد سنڌين جي ڪهاڻين، ناولن، ناٽڪن، مضمونن، ڪالمن، شعر و شاعريءَ جي مختلف صنفن ۾ ڀريو پيو آهي.

(ب) ڀارت لڏي ويل سنڌين جي سامهون جيڪو سڀ کان وڏو مسئلو هو سو هو سندن سنڌي هجڻ جي ناتي سندن سڃاڻپ، پنهنجي مادري زبان سنڌيءَ جو بچاءُ ۽ بچاءَ ڪرڻ ۽ ان کي پنهنجن گهرن ۽ پنهنجي سنڌي سماج ۾ قائم رکڻ، پنهنجي سنڌي سڃاڻپ ۽ سڃاڻپ تي ڪي سنڀالڻ ۽ ان کي بچائڻ.

هنن وڏي محنت ڪئي، ڪنهن به ڪم ڪرڻ کان ڪين ڪيڏا ٿيون. سندن انتهيءَ محنت ۽ مشقت سان، هنن پاڻ کي به بچايو پنهنجي سنڌي هجڻ واري سڃاڻپ ۽ حيثيت کي به قائم رکيائون، ۽ ساڳئي وقت هنن پنهنجي امڙ، سنڌي ٻوليءَ کي بچائي ورتو.

ورهاڱي کان اڳ سنڌ ۾ جيڪي اديب، شاعر، محقق ۽ چاپخاني جا مالڪ هئا، تن اُتي ٿوري ئي عرصي اندر ادبي ادارا قائم ڪيا ۽ بيشمار ڪهاڻين، مضمونن ۽ شعر جا ڳڻتا ڇپائي ورتائون. هنن اتي ناول ۽ ناٽڪ لکيا ۽ انهن کي هڪ ٻئي پٺيان ڇپائيندا ويا. اهڙن اديبن ۽ شاعرن مان لوڪنات جيتلي، ڪيٿلداس

بالائي، ليڪراج عزيز هرڙمل سدارنگائي، هري دلگير، نارائڻ شيام گوڻند مالهي، ايشور شرما، آنچل، ڪرشن راهي، موتي پرڪاش، سڳن آهوجا، پرسرام ”ضيا“، اُتم ڪيرت ٻاٻائي، گوڻند پنجابي، رام پنجواڻي، ڀڳوتتي ناواڻي، ڀوپتي هيراننداڻي، سنڌري اُتمچنداڻي، پروفيسر لچمڻ ڀاوناڻي، ڊي. ڪي منشارماڻي ۽ ٻين ڪيترن اديبن ۽ شاعرن، ڀارت جي ڌار ڌار شهرن ۾ چڙوچڙ هوندي به ممبئي، ڀوني، ٿاڻي، اُلهاڻ نگر، ڪلڪتي، لکنؤ احمد آباد، جڻ پور، اورنگ آباد، حيدرآباد، جوڌپور، اجمير، جيسلمير ۽ احمدآباد جهڙن شهرن ۾ پنهنجون سنڌي ادب جون انجمنون ٺاهيون، جن ڀارت جي انهن شهرن ۾ آباد سنڌين جي ادبي ۽ سماجي سرگرمين کي تيز ڪيو.

انهن سماجي ۽ ادبي منڊلين ۾ ”اڪل ڀارت سنڌي ٻولي“، ”گجرات سنڌي اڪادمي احمدآباد“، ”وينا پبليڪيشن“ ۽ ”سنڌي ساهتيه مالا“، ”اُلهاڻ نگر“ وغيره ۽ سرڪاري طرح ”سنڌي ساهتيه اڪادمي دهلي“ انهن ادبي منڊلين سنڌي ٻولي ۽ سنڌيت جي بچاءَ، بچاءَ ۽ جاڳرتا لاءِ وڏو ڪم ڪيو. ڪونج رسالي جي، ”چيتي چند سنڌيت“ پرچي جي ايڊيٽوريئل ۾ ڄاڻايل آهي ته:

”اڪل ڀارت سنڌي ٻولي ۽ ساهتيه سڀا“ ڀارت ۾ هڪ اهڙو سنڌي ادارو آهي جنهن ويهه سال لڳاتار هلچل هلائي، سنڌي ٻوليءَ کي ڀارت ۾ وڌان وڌان جي ائين شيڊول ۾ داخل ڪرائڻ ۾ اهم ڀاڱو ورتو.

گوڻند مالهي، ڀڳوتتي ناواڻي ۽ پروفيسر پنجواڻيءَ، شهر شهر ۽ ڳوٺ ڳوٺ جي سنڌي وستين ۾ وڃي، سنڌيت جي پيغام سان گڏ، ٻوليءَ کي وڌان ۾ داخل لاءِ ڌوڻي دکائيندا رهيا، جنهن ۾ کين سڀني سياسي پارٽين جو سهيوڳ رهيو. 10 اپريل، 1967ع تي، سنڌي ٻوليءَ کي ائين شيڊول ۾ داخل ڪيو ويو (تندڇماڻي: ڪونج پرچو، مارچ -

اپريل 2008ع ص 11).

(ث) ڀارت ۾ رهندڙ سنڌين ۾ سنڌي ٻوليءَ جي لپيءَ جي سلسلي ۾ نا اتفاقي شروع ٿي، جيڪا اڄ به منجهن نظر اچي ٿي. هڪڙن جو خيال هو ته سنڌي ٻولي، عربي - سنڌي رسم الخط جي بجاءِ، ديوناگري رسم الخط ۾ لکي وڃي، ته وري ٻين جو خيال هو ته سنڌي ٻوليءَ جي هيڏي وڏي علمي، ادبي ۽ لغوي خزاني

کي بچائڻ لاءِ سنڌي ٻوليءَ لاءِ ساڳيو عربي - سنڌي رسم الخط جاري رکيو وڃي. انهيءَ مسئلي، ڀارت ۾ رهندڙ سنڌي ماڻهن جي ايڪتا ۽ ٻڌيءَ کي وڏو چيهو رسايو. نيٺ چڱن مڙسن اهو فيصلو ڪيو ته اهو عام ماڻهن تي ڇڏيو وڃي، جنهن کي جيڪو رسم الخط وٺي، اُن ۾ هُو سنڌي ٻوليءَ ۾ لکڻ لڳندو. ڪري ان سلسلي ۾ ڪونج رسالي جي ايڊيٽر، پنهنجي ”چيٽي“ ۾ چند سنڌيت سيمينار“ ۾ چڻي ۾ لکيو آهي ته:

”لپيءَ جو لفظ پوري سماج کي ڳٽڻ کان جهلي بيهي رهيو. عوام سنڌي ٻوليءَ کان ٽهندو ويو. ٻڌي ٿئي پئي. انگريزي ماڻهي ڏانهن ڀاڄ جي نتيجن طرف اڪوت ڏاڍي مهانگي پئجي وئي. هاڻ سنڌي اسڪول آڱرين تي ڳڻڻ جيترا مس بچيا آهن. انهن ۾ به سنڌي پڙهندڙ شاگردن جو ڌڪار آهي.“

لپيءَ جي لفظي وڏي قرباني ورتي. اڄ پلائي اُن ۾ آهي ته اهو شاگردن تي ڇڏي ڏيون ته پل ڪهڙي به لپيءَ ۾ پڙهن.“ (ڪونج رسالو مارچ - اپريل 2008ع، ص 11).

(ج) انهيءَ هوندي به ڀارت ۾ سنڌي جنهن جنهن رياست جي جنهن شهر ۾ آباد آهن، اُتي انهن پنهنجي ”سنڌي سڃاڻپ سنڌي هجڻ“ پنهنجي پنهنجي مائٽن پاشا، پنهنجي اُتر سڀيتا جي سنڀال ۽ پنهنجي ڌنڌي ڪاروبار ۾ پاڻ مڃايو آهي. ڀارت جي هر اُها رياست جتي سنڌي ماڻهو آباد آهن، مثال طور دهلي، مهاراشتر، گجرات، راجسٿان، ڀوپال، آندرا پرديش، اُتر پرديش، هريانا وغيره ۾ هنن سنڌي ٻولي، سنڌي ادب ۾ سنڌي سڀيتا لاءِ وڏو ۽ مثالي ڪم ڪيو آهي. مهاراشتر رياست ۾ ممبئي ۽ ڀونڀر يونيورسٽين ۾ سنڌي ادب ۽ سنڌي لسانيات جي شعبن ۾ ايم. اي. ايم. فل ۽ پي. ايڇ. ڊي ڊگريون تائين پڙهائي ۽ تحقيق جو سلسلو جاري آهي. اهڙيءَ طرح دهلي يونيورسٽيءَ ۾ ماڊرن لئنگئيجز واري شعبي ۾ سنڌي ٻولي ۽ ادب جي سلسلي ۾ ايم. اي. ايم. فل ۽ پي. ايڇ. ڊي جي ڊگريءَ لاءِ تعليم ڏني ويندي آهي. اهڙيءَ طرح راجسٿان جي ڪن ڪاليجن ۾ به ايم. اي. تائين پڙهائي ڪري سگهجي ٿي. ممبئي ۾ سنڌين جا ڪيترائي اسڪول ۽ ڪاليج آهن. جن مان ڪن ۾ سنڌي ٻولي ۽ ادب پڙهايو ويندو آهي.

14. (الف) (i) ڀارت ۾ سنڌ مان لڏي ويل سياستدانن، اديبن ۽ شاعرن، پنهنجي وجود جي جياپي، پنهنجي سنڌي هجڻ جي سڃاڻپ ۽ پنهنجي سڀيتا ۽ مادري زبان سنڌيءَ لاءِ ڀارت ۾ به پاڻ پتوڙيو ۽ ڀارت جي ڪانسٽيٽيوشن جي ائين شيڊيول ۾ سنڌي ٻوليءَ کي شامل ڪرائي، ڀارت ۾ سنڌي ٻوليءَ کي هميشه لاءِ زنده رکڻ ۾ ڪاميابي حاصل ڪري ورتي.

ڀارت ۾ لڏي ويلن مان هڪ عظيم سنڌي شاعر نارائڻ شيامر پنهنجي مادري زبان جي محبت ۾ فرمايو:

جيڄل مٺڙي لوءِ

سنڌي لوليون ننڊ ۾،

ٻڌيون هن کان پوءِ.

(ii) پنهنجي سنڌي هجڻ واريءَ سڃاڻپ جي سلسلي ۾ سنڌي زبان جي هڪ وڏي ودوان شاعر ڊاڪٽر موتي ڀرڻ ش. پنهنجي هڪ نظر ۾ فرمايو:

آنڌيءَ ۾ جوت جلاڪڻ وارا، سنڌي

مٽيءَ کي سون بنائڻ وارا، سنڌي

مطلب ته سنڌين پنهنجين سرگرمين کي جاري رکيو آهي. اهڙين سرگرمين ۾ ادب ۽ سڀيتا جا ادارا، جن طرفان رسالا ڪنڊيا ويا، اهڙن رسالن ”نئين دنيا“، ”ڪونج“ ۽ ”سڄون“ رسالا آهن، جن ڀارت ۾ ترقي پسند تحريڪ ۾ سنڌي اديبن ۽ شاعرن جي رهنمائي ڪئي.

انهن رسالن کان سواءِ ”ساهت ڌارا“، ”آکاڻي“، ”راڻيل“، ”سنگيتا“ ۽ ٻيا به ڪيترائي رسالا جاري ڪيا ويا، جنهن سبب ڀارت ۾ سنڌي ادب ۾ وڌيڪ ترقي آئي. نوجوان شاعر ۽ اديب انهن رسالن ۾ زور شور سان لکڻ لڳا. مطلب ته ورهاڱي کان پوءِ ڀارت ۾ گذريل سٺ سالن ۾ گهڻو ڪجهه لکيو ويو آهي، پر اهو هڪ ڌار موضوع آهي.

حاصل مطلب ته ڀارت جي سنڌي اديبن ۽ شاعرن جون اهي ڪوششون، سندن مادري زبان سنڌي ۽ سندن سنڌي هجڻ واري شناخت قائم رکڻ ۾ ڪامياب ثابت ٿيون آهن.

(ح) ڀارت ۾ ”سنڌي ساهتيه اڪادمي دهليءَ“ کان سواءِ ٻيو يونين، سرڪاري ادارو ”نئشنل ڪائونسل فار ڊيوپمينٽ آف سنڌي لئنگئيج“ (NCDSL) آهي. هن اداري جو ڪم سنڌي ٻوليءَ کي ترقي ڏيارڻ آهي. اهي ۽ انهن کان سواءِ ٻيا آهي ادارا به آهن، جن کي اسٽيٽ سرڪار طرفان مالي مدد ڏني ويندي آهي. ممبئي يونيورسٽيءَ جي سنڌي شعبي طرفان ڪيترائي معياري ڪتاب شايع ڪرايا ويا آهن.

اهڙيءَ طرح گانڌيدام آڏيپور ۾، جاتيءَ جي ڪن شخصيتن جي ڪوششن سان، ”ننڍين انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي“ قائم ڪيو ويو آهي. هي ادارو قائم ڪرڻ ۾ ڊاڪٽر ستيش روڙا ۽ ڪن ٻين ساٿين کي داد ڏيئي سگهجي ٿو.

20. (الف) هن کان اڳ وارن صفحن ۾، ڀارت ۾ سنڌي ٻوليءَ جي بقا ۽ بچاءَ ۽ سنڌي سڀيتا ۽ سنڌي هجڻ جي سڃاڻپ کي قائم رکڻ لاءِ، ڀارت ۾ لڏي ويل سنڌين وڏيون وڏيون قربانيون ڏنيون آهن.

هن مقالي ۾ پڙهندڙن جو ڌيان، منهنجي ان مقالي طرف ڇڪائڻ چاهيان ٿو جنهن جو عنوان هو: ”ڇا ڀارت مان سنڌي ٻولي ختم ٿي سگهي ٿي؟ اهو مقالو ٽماهي ”سپون“ رسالي جي آڪٽوبر - نومبر - ڊسمبر 2006ع واري پرچي ۾، صفحي 19 کان 30 تائين شايع ٿيو هو.

جيئن اسان وٽ پاڪستان ۾ بلوچستان جي اڳوڻي لس ٻيلي رياست، سبي، ڪيترن ۽ جدگال وارن خطن ۾ هزارين سالن کان رهندڙ سنڌين، جن وڏا وڏا سگهڙ سالڪ، شاعر ۽ نثر نويس پيدا ڪيا آهن، تن جي ٻوليءَ ۽ ثقافت کي، اسان سنڌ وارن، پاڪستان جي قائم ٿيڻ کان پوءِ پنهنجون سمجهي، انهن جي ڪا به پرگهور ڪانه لڏي آهي، تيئن ڀارت ۾ ورهاڱي کان هزارين سال اڳ ڪڇ، ڪاٺياواڙ جوڌپور، اجمير، ميوڙا، مارواڙ، جيسلمير، بيڪانير ۽ ٻين اڳوڻين ڀارتي رياستن ۾ رهندڙ مقامي سنڌين، جن جا ورهاڱي کان اڳ سنڌ سان گهاٽا واسطا رهيا هئا، تن کي ڀارت ۾ لڏي ويندڙ سنڌي مهاجرن، پنهنجون سمجهي، انهن جي ڪا به پرگهور ڪانه لڏي ايتري قدر جو لڏي ويل سنڌي، جيڪي هاڻ وڏا دولتمند ٿي ويا آهن، اُهي انهن قديم ڀارتي سنڌي جاتين - لنگها، ميراسي، مڱڻهار، جت، ڪنڀر، سوڍا، سميجا، چارڻ، متوا، ڀٽ، سومرا،

ريڙهي هاليپوٽا، نوتيار ڪولهي ۽ مينگهواڙ-سان ڪيڪارڻ مهل هٿ ڪونه ملائين؛ انهن کي پنهنجي ڀر ۾ به ڪڏهن ويهڻ ڪونه ڏين. اهي سڀ ذاتيون، سنڌي سڀيتا ۽ ٻوليءَ کي، هزارين سالن کان سانڍينديون اچن. اهي سڀ جاتيون پاڻ کي سنڌي سڏائين ۽ پاڻ ۾ سنڌي ڳالهائين.

(خ) سنڌي ساهت کان سواءِ، سنڌي سڀيتا جي واڌاري لاءِ سنڌي جاتيءَ طرفان جهولي لال جا ميلا لڳايا ويندا آهن، جتي سنڌي راڳ رنگ جون محفلون رچايون وينديون آهن. جهولي لال جو ميلو سنڌي مهيني چيت جي پهرينءَ تاريخ کان شروع ٿيندو آهي ۽ ڌار ڌار شهرن ۾ رهندڙ سنڌي، جهولي لال جو ميلو لڳائيندا آهن.

(د) ڀارت ۾ رهندڙ انهن قديم سنڌين جي باري ۾ ڊاڪٽر ڀرسي گدواڻيءَ، پروفيسر جهٽ مل ڀاونائي، هيري نڪر، ڊاڪٽر مرليدھر جيتلي، ڊاڪٽر جيئي لالواڻيءَ، جهمي ڇڳاڻيءَ، پريتم وريائي ۽ ڊاڪٽر ڪشني ڦلواڻيءَ واکاڻ جوڳو ڪم ڪيو آهي. انهن سڀني محققن، پنهنجن تحقيقي مقالن ۽ ڪتابن ۾ اهو ڄاڻايو آهي ته ڀارت جي انهن خطن ۾ رهندڙ قديم سنڌي جاتين ڪيترائي وڏا وڏا شاعر، اديب، سياڻا، سگهڙ، تاريخ نويس ۽ لوڪ ادب جا وڏا ڄاڻو پيدا ڪيا آهن.

سنڌ جي انهن قديم ماڻهن، ورهاڱي جي باوجود، پنهنجن اصلي ماڳن ۽ مڪانن مان هجرت ڪانه ڪئي، پر اُتي ئي رهي، پنهنجي سڃاڻپ، پنهنجي سڀيتا ۽ مادري ٻوليءَ کي قائم ۽ دائر رکيائون. انهن جي مٿان، ورهاڱي کان اڳ، هزارين سالن کان غير-سنڌي حڪمرانن جي حڪومت هجڻ جي باوجود، هنن پنهنجي سڀيتا ۽ ٻوليءَ کي پئي بچايو آهي. ڊاڪٽر ڀرسي گدواڻيءَ، ڪڇ جي باري ۾ ڪيترائي مضمون ۽ ٽي چار ڪتاب به لکيا آهن. هن سلسلي ۾ پنهنجي ڪتاب: ”سنڌي ٻوليءَ جي زيارت“ ۾ پنهنجي ڪڇ واري سفر کي ڊاڪٽر گدواڻي، سنڌي ٻوليءَ ۽ ڪلچر جي زيارت ٿو ڪوٺي، ۽ لکي ٿو ته:

”ها! اها منهنجي سنڌي ٻولي ۽ سنڌي ڪلچر جي زيارت ٿي هئي، هر دفعي پنيءَ ۾ ڪڇ ۾ ٻوليائي اڀياس لاءِ ويندو آهيان ته ان دوري کي، سنڌي ٻوليءَ ۽ ڪلچر جي زيارت ٿي سمجهندو آهيان، چو ته

ٻنهيءَ جنو علائقن سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪلچر جي انيڪ پيٽرنن کي ساه سان سانڍي ويٺو آهي.

ٻنهيءَ جي سنڌين، انيڪ ڪشت ۽ ڪشالا سهندي به، سنڌي ٻوليءَ کي، زنده رکيو آهي، انهن سببن جي ڪري اُتي ويڻ، اُتان جي ٻوليءَ جو اڀياس ڪرڻ ۽ اُتان جي ڪلچر جو مزو ماڻڻ، ڪنهن به، درگاه تي رچي، سڄي ڪرڻ کان گهٽ ڪونه آهي، يا ڪنهن تيرت آستان تي وڃي، اُتي مندر مورتِيءَ اڳيان مٿو ٽيڪڻ کان گهٽ ڪونه آهي.

هر دفعي پنهنجيءَ سنڌي امڙ جو نئون ۽ نرالو روپ، ڏسندو آهيان ۽ اُن جي ٻوليائي قسمن جو اڀياس ڪري، پنهنجي سنڌي امڙ جي شاهوڪاريءَ اڳيان سجدو ڪندو آهيان، ۽ اُن جي شاهوڪار ڪلچر اڳيان مٿو ٽيڪڻو آهيان.“ (پرسوداڻي، ڊاڪٽر: 1989ع، ص 1-2)

(i) ڊاڪٽر گدواليءَ کان سواءِ شري ليڊام رچنداڻيءَ، ڊاڪٽر جڻهي، لالواليءَ، ڊاڪٽر ڪشني ڦلواڻيءَ ۽ ٻين به هن ڏس ۾ واکاڻ جوڳو تحقيقي ڪم ڪيو آهي.

(ii) پروفيسر جهٽ مل ڀاونائي، پنهنجي مضمون ۾ لکي ٿو:

”ورهاڱي کان اول، اولهه راجستان جو سمورو حصو سنڌ صوبي سان جڙيل هو جنهن کي ”ٿر“ (ٿار پرديش) چئجي ٿو. ورهاڱي بعد جيڪو حصو ڀارت جي حد ۾ آيو اُتي سنڌي سنسڪرتي پنهنجي جيتري جاڳندي روپ ۾ قائم آهي.“ (جهٽ مل ڀاونائي)

(iii) ڊاڪٽر ڪشني ڦلواڻي، سچون رسالي ۾ ڇپيل، پنهنجي هڪ مضمون ۾ لکي ٿي:

”سنڌ (پاڪستان) جي سرحد سان لڳل راجستان جو اٽڪل 100 کان 25 ڪلوميٽر ڪيتر، جنهن کي گهاٽ (گهن) چئجي ٿو اُن ۾ رهندڙ اڄ به سنڌي پاشا جو استعمال ڪن ٿا. ٿار ڪيتر جو ٻن

ملڪن (هندستان ۽ پاڪستان) ۾ ورهاڻجي ويٺل ڪريه پاشائي حالت ۾ ڪو به فرق نه آيو آهي.

حقيقت ۾، ٿار جو ريگستاني ڪيترن سنڌي پاشا ۽ سبگيت جي رڱ ۾ رڱيل آهي.“ (ڪشني لٽواڻي، ڊاڪٽر: 2004ع، ص 31).

(iv) ڊاڪٽر ڪشني اڳتي لکي ٿي:

”سنڌي لوڪ سنسڪرتيءَ جا رکشڪ (بچائيندڙ)، خاص ڪري لنگها ۽ مڱهار جاتيءَ جا مسلمان آهن. اُهي راجستان جي اُتر-اولهه حصي ۾ ٻار ميٽر، جيسلمير، جوڌپور ۽ بيڪانير ۾ آهن. اُنهن جا ڪٽنب، جيسلمير نالي پراڻي رياست ۾ رهندا آيا آهن. سياسي ۽ جاگرافيائي نظر کان، اهي حصا ڀارت ۽ پاڪستان جي سرحد جو نرمال ڪن ٿا. ان ڪري ظاهر آهي ته هن جاتيءَ جا گهڻا ڪٽنب اڄ به ٻنهي ملڪن جي سرحدي ڪيترن ۾ آهن؛ هڪٻئي وٽ اچن ويڃن ٿا. لوڪ ڪلاچي ماهر، ڪومل ڪوٺاريءَ، ”چرمي“ نالي ڪتاب جي مهاڳ ۾ لنگها جاتيءَ جي هڪ شخص، ”جي وٽس“ جو سلسلو گڏ ڪندي لکيو آهي:

”اڄ جا لنگها نوجوان پنهنجون ڇهه پيڙهيون اڳ تائين، هندو ڌرم جا مڃيندڙ هئا ۽ اتهاسڪ ڪارٽن ڪري هنن اسلام ڌرم قبول ڪيو.“ (ڪشني لٽواڻي، ڊاڪٽر: 2004ع، ص 31)

(v) ڊاڪٽر ڪشني پنهنجي ساڳئي مضمون ۾ اڃا به اڳتي لکي ٿي:

”شاهه جي رسالي جا جيڪي سر آهن، هي ان پڙهيل، گائڪيءَ جي روپ ۾ ڳائيندا آهن. سنڌين لاءِ ڪيڏي نه فخر جي ڳالهه آهي جو اسان جو شعر، اسان جو سبگيت، اسان جي فيلسوفي، هي غريب مسڪين، ڪيترين ئي پيڙهين کان سنڀالي وينا آهن.“ (ڪشني لٽواڻي

ڊاڪٽر: 2004ع، ص 31)

انهن مثالن مان اهو ظاهر ٿو ٿئي ته ڀارت جي انهيءَ حصي ۾ قديم زماني کان رهندڙ سنڌي پنهنجي ماتر پاشا سان، جيءَ جو جيا پوءِ هن جو ڳانڍاپو جاري رکندا پيا اچن.

21 ڀارت ۾ سنڌي ٻوليءَ ۾ جتي افسانوي ادب، ناٽڪ ۽ شعر و شاعريءَ جهڙين صنفن تي، ورهاڱي کان اڳ ۽ ورهاڱي کان پوءِ گهڻوئي مواد لکيو ويو آهي، اُتي تحقيق جي ميدان ۾ به سنڌي ٻولي، شاهه لطيف، سچل سرمست، سامي، قاضي قادن، دادو ديال ۽ مهامتي پراڻ نات جي ڪلام تي تحقيق ڪري نوان نتيجا کڻيا ويا آهن. انهيءَ مواد کان سواءِ آپ بيتيون، سفرناما ۽ تنقيدي ادب تي سٺو مواد سنڌي ٻوليءَ ۾ ڇپايو ويو آهي. هن ڏس ۾ سرڪاري توڙي خانگي ادارن ۽ ممبئي يونيورسٽيءَ واکاڻ جوڳو مواد ڇپائي پڌرو ڪيو آهي. هن سلسلي ۾ هيٺ ڪن چونڊ ڪتابن جا حوالا ڏجن ٿا ته جيئن پڙهندڙ کي ڪجهه معلومات ملي سگهي:

- (1) شاهه چورسالي   پروفيسر ڪلياڻي آڏواڻي
- (2) سنڌي نثر جي تاريخ   پروفيسر منگهارام ملڪاڻي
- (3) سنڌي پاشا شاستر   پروفيسر پوپتي هيراننداڻي
- (4) الاڏاهي مَ تيان   ايضاً
- (5) سنڌي ريتون، رسمون ۽ رواج   ايضاً
- (6) ٻولي منهنجي ماءُ   ايضاً
- (7) سنڌي ناٽڪ جي هڪ صدي   ڊاڪٽر پريم پرڪاش
- (8) ڪڇ جي لوڪ ادب جي تاريخ   ڊاڪٽر چينو لالواڻي
- (9) سنڌي ٻوليءَ جي ياترا   ڊاڪٽر پرسو گدواڻي
- (10) سنڌي اڀياساتن جا چونڊ لفظ   ايضاً
- (11) سنڌي پهڪا ۽ محاورا   ڊاڪٽر مرليڌر جيتلي
- (12) سنڌي ڌوني - وڳيان (سنڌي فونيتڪس)   ايضاً
- (13) ٻوليءَ جو سرشتو ۽ لکاوت   ايضاً
- (14) سنڌي ساهت جي جھلڪ   ايضاً
- (15) شاهه لطيف جو اڀياس   ايضاً

- (16) ڊولا مارو پروفيسر جهٽ مل پاونائي
- (17) چنڊ سڳند ايضاً
- (18) قاضي قادن جو ڪلام هيروئڪر
- (19) تحقيق ۽ تنقيد ايضاً
- (20) سنڌي لوڪ گيت ڊاڪٽر نارائڻ ڀارتي
- (21) سنڌ جا سنت ڊاڪٽر ديال آشا
- (22) مهامي پراڻ نات جي وائي جهڙو چڱائي
- (23) مهامي پراڻ نات جي وائي (پڙاڱا) ڊاڪٽر ڪنيو ليڪوائي
- (24) سنڌي سماج ۽ پاشا وگيان لچمڻ خويچندائي
- (25) پاشا ۽ پاشا وگيان ڊاڪٽر ستيش روھڙا
- (26) پاشا، ساهتيه ۽ سماج ايضاً
- (27) موج ڀريو مھراڻ ريتا شھائي
- (28) جيوت ۽ ساهت ايضاً
- (29) ادب ۽ تنقيد اي جي اُتم
- (30) شاھ ۽ سچل جو تقابلي مطالعو ڊاڪٽر بلديو منلاڻي
- (31) گوڻند مالھي: هڪ شخص ۽ اديب ڊاڪٽر منوھر منلاڻي
- (32) ادبي ليک هري دلگير
- (33) جهوڳيٽڙا جهان ۾ ڊاڪٽر جڳديش لچائي
- (34) ساهت جي پرک ايضاً
- (35) سنڌي ناول ڪٿري ۾ (تنقيد) پروفيسر هيرو شيوڪائي
- (36) زندگيءَ جا تجربا پروفيسر رام پنڄوائي
- (37) پيهي منجهه پاتال ڪيرت ٻاڻائي
- (38) سنڌي تنقيد هريش واسوائي

(39) سنڌوجوت بنا مختلف نمبر (ترتيب) لچمڻ پاتايا ڪومل

22. بهرحال، سنڌ جي پڙهڻي عالم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، 1955ع ۾، ٽيڪاڻي ۾ ڪوٺايل، سورھين ادبي ڪانفرنس ۾ پيش ڪيل پنھنجي مقالي ۾ فرمايو ته:

”تقريباً ڏيڍ سئو سال اڳ، سنڌي ٻولي توڙي سنڌ جا باشندا، هر نڪتي کان دنيا ۾ برڪ هئا. وڏي ۾ وڏا شاعر، عالم، گرامر جا ماهر، ۽ لغت نويس هن ننڍڙي ايراضيءَ مان طلب ڪيا ويندا هئا.“

ڊاڪٽر صاحب اڳتي لکي ٿو:

”سنڌي ٻوليءَ جي بقا ۽ بچاءَ واسطي، ٻين اڳيان هٿ ڊگھيرڻ حماقت آهي.

ڀائرو! سنڌي ٻولي اڻستائين زندهه رهي، سگهي ٿي جيستائين اوهين زندهه آهين ۽ هڪ صحتمند زندگي گذاري رهيا آهيو.

ٻين الاقوامي لحاظ سان پڻ پاڪستان سنڌي ٻوليءَ تي فخر ڪري سگهي ٿو ڇاڪاڻ ته دنيا جي قد، پير آريائي تمدن: مثلاً مصري، بابلي ۽ عراقي تمدن جي ساٿي، سنڌو-تمدن جي ٻولي آهي.“ (بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر: 1955ع لاڙڪاڻي ڪانفرنس ۾ پڙهيل مقالو).

23. (الف) اڳ ۾ عرض ڪيو ويو آهي ته مغربي پاڪستان ۾ ڊن يونٽ جي قيام سنڌ جي ماڻهن، خاص ڪري سنڌي ڳالهائيندڙ عوام کي، پاڪستان ۾ گھڻو سجاڳ ڪري ڇڏيو. ان دور جي اديبن، شاعرن، عالمن، فاضلن ۽ محققن، پاڪستان توڙي ڀارت ۾ سنڌي ٻوليءَ کي هر لحاظ کان شاهوڪار ۽ وسيع بنائڻ ۾ وڏو ڪم ڪيو. هنن، علم ادب ۽ سائنس جي مضمونن جا سنڌي ٻوليءَ ۾ نوان نوان لفظ گھڙيا، فقرا، اصطلاح، چوڻيون ۽ ٻيا ڪا ناھيا. ڌار ڌار شعبن جي مضمونن جي ماهرن، فني ۽ علمي لفظن ۽ اصطلاحن کي، سنڌي ٻوليءَ جو ويس وٺايو. علم طبعي، علم ڪيميا، علم بدن، علم ارضيات، علم نباتات، علم حيوانات ۽ علم اقتصاديات، کان سواءِ ٻين مڙني علمن جا فني لفظ، فقرا ۽ اصطلاح، سنڌي ٻوليءَ ۾ آندائيا. لهاذا سنڌي ٻوليءَ ۾ موجود انهن سڀني خوبين

۽ خصوصيتن جي آڌار تي اهو چئڻي سگهجي ٿو ته سنڌي ٻوليءَ جو ماضي
 شاندار حال ترقي پذير ۽ مستقبل روشن نظر اچي ٿو.

(ب) سنڌي اديبن، شاعرن، عالمن، فاضلن، سگهڙن، سياڻن، صحافين ۽ محققن
 جي ڪوششن ۽ ڪاوشن سان، هاڻي سنڌي ٻوليءَ ۾ سنڌ شناسي، لطيف
 شناسي، سچل ۽ سامي شناسي، ويدانت، پڳڻي مت، نات پٺت، پاڪستان
 شناسي، ديني ادب، اخلاقيات، لوڪ ادب، لوڪ رس، ڪلاسيڪي ۽ اناشي
 ادب، عروضي شاعري چنڊ وديا، راڳداري ۽ موسيقي ۽ ويراڳي ڪلام
 (devotional songs) کان سواءِ، سائنسي ۽ فني ادب تي ڪافي علمي، ادبي ۽
 سائنسي ذخيره موجود آهي.

(ت) سنڌي ٻوليءَ جي تنقيدي ادب ۾ تنقيدي ادب جي تاريخ، تنقيدي تجزي،
 سنڌي ادب ۾ نون لاڙن ۽ نون رجحانن، بلند ۽ اعليٰ ويچارن، گهري سوچ ۽
 فڪر، سنڌي ٻوليءَ ۾ وسعت ۽ پختگي، لغوي لفظن جي فراواني ۽
 شاهوڪاريءَ سبب، سنڌي ٻوليءَ جي نشر توڙي نظم جون صنفون، املهه ۽
 قيمتي مواد ۽ سرمايي سان مالا مال ٿي ويون آهن.

(ث) اڄڪلهه جو سنڌي نوجوان، ٻار توڙي بزرگ، سنڌي ٻوليءَ ۾ ڇپيل مواد ۾
 پنهنجي دور جون ڳالهيون، پنهنجيءَ پسند جون ڳالهيون، پنهنجي ماحول ۾
 سماج جون حقيقتون، پنهنجن سهيوگين ۽ همعصر ماڻهن، مردن، توڙي خواتين،
 جون ڳالهيون، انهن جون سوچون ۽ ويچار گهڻي شوق ۽ اتساه سان، پنهنجيءَ
 مادري ٻوليءَ ۾ پڙهڻ پسند ٿو ڪري، انهن کي سمجهڻ جي ڪوشش ٿو ڪري ۽
 اُن مواد جي وسيلي سان پنهنجي سنڌي هجڻ جي «سچاڻپ ٿو ڪرائي».

(ج) وڏيءَ خوشيءَ ۽ فخر جي ڳالهه هيءَ آهي جو سنڌي ٻولي موجوده دور ۾
 تعليم ۽ تدريس، علم ۽ ادب، نشر و اشاعت، اخبارن، ريڊي، ٽي وي فلم ڊي وي
 ڊي، ڪمپيوٽر ۽ انٽرنيٽ کان سواءِ، ڇپائيءَ ۽ اليڪٽرانڪ ميڊيا جهڙن ذريعن
 لاءِ بهتر کان بهترين وسيلي طور ڪم آڻي پيئي وڃي.

(ح) حاصل مطلب ته سنڌي ٻولي هن دور ۾ پرنٽ ميڊيا واريءَ منزل کان گهڻو
 اڳتي، انٽرنيٽ واريءَ منزل تائين پهچي، دنيا جي هر حصي ۾ پنهنجو ڌاڪو
 ڄمائي چڪي آهي.

(خ) ان سلسلي ۾ انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجيءَ جي ڪوششن سان، پر حقيقت ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ جي تڏهوڪي سنڌي قومپرست وائيس چانسلر، سائين غلام مصطفيٰ شاھ جي سنڌي ٻوليءَ جي عشق واري جذبي سبب، سٽيزرلئڊ مان، هر مڙ ڪمپنيءَ مان، المصطفيٰ نالي سنڌي ٽائپ رائٽر جي ٺهي اچڻ کان پوءِ، سنڌي ٽائپ رائٽر جي ڪي بورڊ جي آڌار تي، سنڌي نوجوان، محترم ماجد پيرڙيءَ، ڪمپيوٽر لاءِ سنڌي فونٽن ۽ سنڌي سافٽ ويئر جي ٺاهڻ کان پوءِ، ۽ خاص ڪري سنڌي ٻوليءَ کي انٽرنيٽ تي آڻڻ کان پوءِ يعني انٽرنيٽ تي سنڌي ٻوليءَ جي استعمال ۾ اچڻ کان پوءِ، سنڌي ٻولي، ترقيءَ جا گهڻو ڪري سڀ مرحلا طي ڪري چڪي آهي. هن وقت سنڌي ٻوليءَ ۾ انٽرنيٽ تي لڳ ڀڳ هڪ هزار ويب سائيٽون آنڊيون ويون آهن. انهن سڀني سهولتن جي ڪري سنڌي ٻولي تعليم ۽ تدريس، نشر و اشاعت، ابلاغ ۾ اشتهار ياريءَ ۽ سنڌي ثقافت جي فروغ لاءِ "Virtual Sindh" جهڙا پروگرام ٺاهي، اردو ٻوليءَ کي به پٺيان ڇڏي وئي آهي.

24. (الف) پنهنجي مادري زبان جي شاندار ماضيءَ، موجوده وقت ڪمال جي منزل واري ترقي ۽ شاندار مستقبل جو ذڪر ڪندي، دنيا عظيم مفڪر ۽ بين الاقوامي سنڌي رهنما، پاڪستاني عوام جي سدا حيات محبوب رهنما، شهيد ذوالفقار علي ڀٽي، اسلامي جمهوريه پاڪستان جي قومي اسيمبليءَ ۾، ميمبرن کي مخاطب ٿيندي فرمايو:

”هن علائقي جا ماڻهو اهڙا هئا جو پنج هزار سال اڳ وٽن پنهنجي ٻولي ۽ پنهنجو رسم الخط هو. پوءِ اُن کي سنڌي سڏيو ويندو هو يا سرائڪي يا ٻيو ڪجهه. اهو سوال ناهي، سوال هيءُ آهي ته اهي پنج هزار سال اڳ به سڌريل هئا، پوءِ ڪٿي انهن کي سنڌي ڪري نه سڏيو وڃي، پر تنهن هوندي به وٽن پنهنجو رسم الخط هو ۽ ٻولي هئي، جا سنڌو ماڻهيءَ واريءَ تهذيب منجهان هئي، انسان ذات کي جن بيهڪ سڌريل ۽ مالدار تهذيبن جي پروڙ هئي، تن منجهان هيءُ هڪ هئي.“ (شهيد ذوالفقار علي ڀٽو، قومي اسيمبليءَ ۾ تقرير).

25. (الف) هت هن ڳالهه جو ذڪر ڪرڻ به مناسب ٿيندو ته پنهنجي مادري

ٻوليءَ سان محبت ۽ پنهنجي سنڌي هجڻ جي سڃاڻپ جي دليل طور سنڌ جي ٻن نوجوانن، هر هڪ: محترم ماجد ڀرڳڙي ۽ محترم بدرهيساڻي ۽ جئون ڪوششون ۽ ڪاوشون ساراهه جوڳيون آهن. شروع ۾ ماجد ڀرڳڙي صاحب، مڪئنٽش ڪمپيوٽر ڪمپنيءَ جي سهڪار سان، سنڌي ٻوليءَ لاءِ عربي سسٽم جي ڪي بورڊ تي، سنڌي سافٽ ويئر تيار ڪري، پهريون ڀيرو سنڌي PC مارڪيٽ ۾ آندو.

انهن ٻنهي نوجوانن کان پوءِ، ڪيترن ئي ٻين نوجوانن هن سلسلي ۾، سنڌي فونٽن تي ڪم ڪيو. انهن ۾ سيد اياز شاھ IBM ڪمپنيءَ لاءِ، سنڌي ڪي بورڊ ۽ نوان فونٽ ٺاهي، ڪن روزانه سنڌي اخبارن کي اليڪٽرانڪ ميڊيا تي آڻڻ جي شروعات ڪئي. انهن اخبارن کان سواءِ، سنڌي ٻوليءَ ۾ پرنٽنگ ٽيڪنالاجيءَ جي لحاظ کان، خانگي پبلشنگ ادارن ۾، سنڌيڪا اڪيڊميءَ ڪامياب تجربا ڪيا آهن.

(ب) (i) هن ڏس ۾ سال 1998ع کان 2001ع تائين واري عرصي ۾ سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ به ”سنڌي ڪمپيوٽنگ سسٽم“ جي ترقيءَ ۽ واڌاريءَ ۽ سنڌي انٽرنيٽ لاءِ، محترم ماجد ڀرڳڙيءَ جي مدد سان ڪامياب تجربا ڪيا. اٿارٽيءَ جي طرفان، سيد اياز شاھ، سيد دانيال شاھ، اعجاز جعفريءَ ۽ سارنگ رام جي سهڪار سان، سنڌي ڪمپيوٽر تي ڪم ايندڙ ڌار ڌار فونٽن مان ”لطيفي ناشر فانت“ کي معياري فونٽ طور ڪم آڻڻ جي سفارش ڪئي.

(ii) سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ طرفان، سنڌي ڪمپيوٽنگ سسٽم ۾ ترقي آڻڻ لاءِ اداري اندر ”سنڌي انفرميٽڪس شعبو“ قائم ڪيو ويو. انهيءَ شعبي ۾ سيد اياز شاھ جي رهنمائيءَ هيٺ، مس انيس ڪاڪا جي رهبريءَ ۾، ساٿين، معياري سنڌي ڪي بورڊ، لي آئوٽ، سنڌي ڪوڊ پليٽ ۽ سنڌي صورتخطيءَ ۾ حروفن جي هڪٻئي سان جُڙڻ / ملڻ جي مذڪوره ترتيب (collation order) جا اصول ۽ طريقا مقرر ڪيا. حرفن جي جُڙڻ / ملڻ جي مذڪوره ترتيب (collation order) اها ساڳي رڪي وئي، جيڪا سنڌالاجيءَ طرفان، المصطفيٰ سنڌي ٽائپ رائٽر لاءِ، ماهرن (مسٽر تمنائي) جي صلاح سان مقرر ڪئي وئي هئي.

(ت) سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ، محترم ماجد ڀرڳڙيءَ جي رهنمائيءَ ۾، مائڪرو

سافٽ ڪارپوريشن جي تعاون سان، سنڌي ٻوليءَ جو پنهنجو Unicode تيزاڻو ڪري سنڌي ٻوليءَ کي 2000ع تائين، انٽرنيٽ تي آڻڻ ۾ ڪاميابي حاصل ڪري ورتي. ان ڪوشش جو نتيجو اهو نڪتو جو اسين هاڻي دنيا ۾ ڪٿي به ڪنهن سان به عربي-سنڌي رسم الخط ۾ انٽرنيٽ تي خط و ڪتابت واري صلاحيت رکڻ ۾ ڪامياب ٿي ويا هئاسين.

لهذا سال 2001ع تائين، سنڌي ٻولي انٽرنيٽ جي ٻولي بڻجي چڪي هئي. جيئن اڳ ۾ عرض ڪيو ويو آهي ته بن وقت عربي-سنڌي رسم الخط ۾ هڪ هزار کن ويب سائيٽون موجود آهن، ۽ ساڳئي وقت، اهو به ڏيان ۾ رهي ته هاڻي عربي-سنڌي رسم الخط ڊيوئگري سنڌي رسم الخط ۽ رومن-سنڌي الخط ذريعي، انٽرنيٽ تي سنڌي سکڻ جا وسيلو موجود آهن.

26. حاصل مطلب ته گذريل ڏيڍ سؤ سالن ۾ 1843ع کان 2008ع تائين واري عرصي ۾، سنڌي ٻوليءَ، سنڌي ادب ۽ سنڌي ثقافت جي تاريخ تي نظر وجهڻ سان، سنڌي ٻوليءَ جي ترقيءَ ۽ واڌاري جي سلسلي ۾ جيڪي اهم ڪارناما سرانجام ڏنا ويا آهن، انهن جو مختصر تفصيل هيٺ پيش ڪجي ٿو:

(1) انگريزن جي حڪومت جي پهرين پنجن سالن اندر 1848ع ۾ بمبئيءَ جي گورنر سر جانج ڪلرڪ هڪ حڪم نامو جاري ڪيو جنهن موجب سنڌي ٻوليءَ کي سرڪاري ۽ دفتری ٻوليءَ طور ڪم آڻڻ لاءِ سڀني سرڪاري ڪامورن لاءِ لازمي طور سنڌي زبان جي سکڻ جا احوال جاري ڪيا ويا.

(2) سنڌ جي ڪمشنر 29 آگسٽ 1857ع ۾، سنڌي ٻوليءَ کي سرڪاري دفترن ۾ دفتری ٻوليءَ ۽ اسڪولن ۾ تعليم جي ذريعي طور ڪم آڻڻ جا حڪم جاري ڪيا ويا.

(3) 1854ع ۾، سنڌي ٻوليءَ لاءِ عربي-سنڌي رسم الخط منظور ڪري ان جي ڪم آڻڻ جا حڪم جاري ڪيا ويا.

(4) ڪيپٽن جارج اسٽئڪ طرفان سال 1848ع ۽ 1855ع ۾ انگريزي-سنڌي ۽ سنڌي-انگريزي لغتون ٺاهي ڇپايون ويون. اهڙيءَ طرح سال 1879ع ۾ مسٽر شرٽ سنڌي ٻوليءَ جو گرامر لکيو:

(5) 1853ع ۾ منشي آڌارام جو لکيل ٻاراڻو ڪتاب ”باب نامو“ سرڪاري طور شايع ڪرايو ويو.

(6) 1866ع ۾ ڊاڪٽر ارنيسٽ ٿرومپ، پهريون پيرو شاهه جي رسالي جو متن مرتب ڪري، ان کي جرمنيءَ جي لپسيا شهر مان، سنڌي ٿاڻيس ۾ شايع ڪرايو.

(7) ان کان پوءِ، ڊاڪٽر ٿرومپ 1872ع ۾ ”A Grammar of Sindhi Language“ لکي، ڪراچيءَ مان شايع ڪرايو.

(8) 1875ع ۾ ”ديوان گل“ ۽ 1876ع ۾ شاهه ڪريم جو ڪلام ”ديوان العارفين“ جي عنوان سان شايع ٿيو ۽ ساڳئي طرح 1878ع ۾ ”ديوان قاسم“ شايع ٿيو.

(9) سال 1993ع ۾ آخوند عبدالرحيم وفا، سنڌي-فارسي لغت ”جواهر لغات“ سنڌي اڪيچار“ تيار ڪري شايع ڪرائي.

(10) انگريز سرڪار طرفان، انگريزيءَ مان سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪتابن جي ترجمي کي سرڪاري طور همٿايو ۽ ”راسيلاس“، ”تاريخ معصومي“ کان سواءِ ٻيا ڪتاب ترجمو ڪرائي ڇپايا.

(11) ان زماني ۾ مرزا قليچ بيگ، ديوان ڪوٽيل ۽ ٻين هن سلسلي ۾ پنهنجي قلم کي تيزيءَ سان ڪم آندو.

(12) مرزا قليچ بيگ شيڪسپيئر جا ڊراما، بيڪن جا مضمون ۽ ناول ترجمو ڪيا، ۽ ساڳئي وقت طبعزاد ناول به لکيو.

(13) مرزا صاحب پهريون دفعو سنڌي ادب ۾ ڪهاڻيءَ جي شروعات ڪئي.

(14) هن دور جو هڪ پيو وڏو ۽ اهم ڪارنامو ڊاڪٽر هوتچند مولچند گربخشاڻيءَ پاران، شاهه لطيف جي ڪلام کي گڏ ڪري، ان کي سوڌي سنواريءَ ٽن جلدن ۾ شايع ڪرائڻ هو ”مقدم لطيفي“ جي عنوان سان، شاهه جي رسالي جو معياري مقدمو لکي، سنڌي ٻوليءَ ۾ تحقيق ۽ تنقيد جي جديد اصولن سان، سنڌي ٻوليءَ ۾ تنقيدي ادب جي شروعات ڪئي. ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ، پنهنجن نسخن ۾ شاهه جي رسالي ۾ ڪم آندل

لفظن جون، انهن جي ڌاتوئن جي بنياد تي معنائون ڏنيون. ڌاتو ڪوش (etymological dictionary) جي حوالي سان، شاهه لطيف جي ڪلام ۾ ٻوليءَ جي سلسلي ۾ اهو هڪ انوکو ڪم آهي.

اُن کان پوءِ ڊاڪٽر دائود پوٽي، شاهه ڪريم جي ڪلام تي، جديد تحقيق ۽ تنقيد جي اصولن موجب ”ڪريم جو ڪلام“ نسخو تيار ڪيو.

(15) ديوان وسائڻيءَ سنڌي ٻوليءَ جو ”سنڌي ڌاتو ڪوش“ نالي ڪتاب لکي، سنڌي ٻوليءَ جي لفظن جي ڌاتوئن ۽ اشتقاقن تي مشتمل ڊڪشنري (Etymological dictionary of Sindhi Language) جوڙي ڇپائي.

(16) ديوان نارائڻ داس جهمت مل وسائڻيءَ "A Grammar of Sindhi Language" نالي سنڌي ٻوليءَ جو ويا ڪرڻ لکي ڇپايو.

(17) ديوان ڪوڙيلمل ڪلڻاڻيءَ ”پڪو پھ“ نالي سنڌي پهاڪن تي مشتمل ڪتاب لکي، سنڌي لوڪ ادب جي شروعات ڪئي.

(18) خان پھادر محمد صديق ميمڻ ”سنڌ جي ادبي تاريخ“ جي نالي سان سنڌي ادب جي تاريخ پڻ جلدن ۾ لکي تيار ڪئي. انهن مان پھريون جلد 1935ع ۾ ڇپايو ويو ۽ ٻيو جلد 1954ع ۾ شايع ٿيو.

27. (الف) ورهاڱي کان پوءِ جيئن اڳ ۾ چيو ويو آهي ته سنڌي ٻوليءَ کي وڌن مسئلن کي منهن ڏيڻو پيو جن جو ذڪر اڳ ۾ ڪيو ويو آهي.

ڪراچيءَ ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ جي شروعات، امتحان وٺندڙ هڪ اداري وانگر ٿي هئي، ۽ 1948ع ۾ مئٽرڪ جو پھريون امتحان ورتو وٺائين. 1951ع ۾ حيدرآباد ۾ منتقل ٿيڻ کان پوءِ ۽ علامه آءِ آءِ قاضيءَ جي وائيس چانسلر ٿيڻ کانپوءِ سنڌ يونيورسٽيءَ کي تدريسي ادارو بنايو ويو. علامه صاحب جن سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ نوان، نوان شعبا کوليا، چونڊ ۽ مڃيل اُستادن کي، مشرقي پاڪستان، پنجاب جي شهرن کان سواءِ سنڌ جي مرڪزي شهر ڪراچيءَ مان قابل اُستاد گهرائي سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ مقرر ڪيا. سڀ کان پھرين اُستادن جي تربيت لاءِ تعليم جو شعبو شروع ڪيائون، جنهن ۾ اُن وقت جي نوجوان، ڊاڪٽر نبي بخش خان يلوج کي شعبي جو صدر مقرر ڪيائون. اهڙيءَ طرح

ڊاڪٽر غلام مصطفيٰ خان، ڊاڪٽر بشير احمد، ڊاڪٽر يار محمد، غلام مرتضيٰ قاضي، احمد ميان اختر جوناڳڙهي، ڊاڪٽر قاضي ممتاز علي، ڊاڪٽر شمس الاسلام، ڊاڪٽر نياز احمد، ڊاڪٽر اين. اي. جي خان، ڊاڪٽر مسز اين. اي. جي خان ۽ ٻين به ڪيترن ئي نالي وارن اُستادن کي گهرائي، سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ آرٽس ۽ سائنس جي شعبن ۾ مقرر ڪيائون.

علامه صاحب جن، سنڌي ٻولي ۽ ادب جي سکيا لاءِ به عملي قدم کنيا. انهن مان سندن ڪي قدم هي هئا:

(i) ڀارت کان لڏي آيل ۽ سنڌ جي مختلف شهرن ۽ ڳوٺن ۾ آباد ٿي ويل نون سنڌين کي سنڌي زبان سيکارڻ، ۽ ساڳئي وقت سنڌ جي ماڻهن کي اردو زبان سيکارڻ لاءِ، پنهنجي ٻولين يعني اردو ۽ سنڌيءَ کي ڪلاس ٽئين کان وٺي، ڪلاس ٻارهين تائين لازمي طور سکڻ لاءِ، سنڌيڪيت کان فيصلو ڪرايو.

(ii) سنڌي ٻولي ۽ ادب جي تدريس لاءِ، ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي نگرانيءَ هيٺ، تعليم واري شعبي ۾ سنڌي سيڪشن قائم ڪيو ويو جتي ايم. اي جا ڪلاس شروع ڪيا ويا. بلوچ صاحب جن جي مدد لاءِ، پروفيسر محبوب علي چنا کي، سنڌي شعبي ۾ ريلڊر مقرر ڪيو ويو.

(iii) عالمي ادب ۽ ادب عاليه کي سنڌي ٻوليءَ ۾ ترجمو ڪرڻ لاءِ ايم. اي (فائنل) سنڌيءَ لاءِ پيپير ۾ مضمون جي عيوض، انگريزي ۽ فارسي ادب جي ڪنهن معياري ڪتاب کي ترجمو ڪرڻ جو فيصلو ڪيو ويو.

(iv) اردو ۽ سنڌي ٻوليءَ ۾ هر آهنگي پيدا ڪرڻ لاءِ، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ۽ ڊاڪٽر غلام مصطفيٰ خان جي نگرانيءَ هيٺ، سنڌي - اردو ۽ اردو - سنڌي لغتون تيار ڪرائي شايع ڪرايون.

(v) شاهه لطيف جي رسالي کي اردو زبان ۾ ترجمو ڪرائڻ لاءِ هڪ رٿا تيار ڪري وفاقي حڪومت کي اسلام آباد موڪليائون، پر انهيءَ رٿا تي، سندن حياتيءَ ۾ عملي ڪم شروع ٿي نه سگهيو. سندن وفات کان پوءِ، ڊاڪٽر رضي الدين صديقيءَ، سندن انهيءَ رٿا تي عملي قدم کنيو ۽ شاهه جي رسالي جي اردو زبان ۾ ترجمي جو ڪم مرحوم شيخ اياز کي سونپيو ويو جنهن اهو ڪم مڪمل ڪيو.

28. (الف) ون يونٽ واري زماني ۾، سنڌي عوام جي دٻاءُ سبب، انگريزن جي دور ۾ قائم ٿيل ”بورڊ آف ڪنٽرول فار سنڌي لٽريچر“ کي، تبديل ڪري ”سنڌي ادبي بورڊ“ جي نئين نالي سان، سنڌي ٻوليءَ جي ترقيءَ لاءِ ادارو قائم ڪيو ويو. اُن تي ڊاڪٽر دائود پوٽي، سائين ميران محمد شاهه، مرحوم عثمان علي انصاري ۽ ٻين دانشورن کي ميمبر طور ڪيو ويو.

(ب) هت اهو بيان ڪرڻ مناسب ٿيندو ته پاڪستان جي قائم ٿيڻ کان اڳ انگريز سرڪار جي طرفان قائم ڪيل ”بورڊ آف ڪنٽرول فار سنڌي لٽريچر“ تي پروفيسر هروسڊا رنگاڻي، پروفيسر پيرومل آڏواڻي، هن بورڊ جي ڪميٽيءَ جا ميمبر هئا. پاڪستان جي ٺهڻ کان پوءِ، هندو اديبن، عالمن ۽ شاعرن جي لڏي وڃڻ کان پوءِ، ڪجهه عرصي لاءِ ٻين ادبي سرگرمين سان گڏ، هي ادارو به خاموش ٿي ويو هو.

(ت) 1961ع ۾ سنڌي ادبي بورڊ جي ڪميٽيءَ کي نئين سر جوڙيو ويو. مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ کي بورڊ جو چيئرمين مقرر ڪيو ويو ۽ ميمبرن ۾ سيد حسام الدين شاه راشدي، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، ڊاڪٽر دائود پوٽو ۽ ٻيا دانشور مقرر ڪيا ويا (1). هن دور ۾ بورڊ وڏيون رٿائون جوڙيون، انهن مان ڪي هي هيون:

- (i) سنڌ جي تاريخ، جدا جدا دورن تي مشتمل، اٺن جلدن ۾ لکرائڻ.
- (ii) سنڌي لوڪ ادب جي ڌار ڌار صنفن تي مشتمل مواد کي گڏ ڪري ڌار ڌار جلدن ۾ ڇپائڻ.
- (iii) دنيا جي ادب عاليه کي سنڌي ٻوليءَ ۾ ترجمو ڪرائي ڇپائڻ.
- (iv) سنڌ جي مختلف ٻولين ۾ لکيل تاريخن کي ايڊٽ ڪرائي شايع ڪرڻ.
- (v) جديد سنڌي ادب شايع ڪرڻ.
- (vi) مهراڻ رسالي کي، تمامي رسالي طور شايع ڪرڻ ۽ اُن ۾ ڪهاڻين، مضمونن، تحقيقي مقالن ۽ شعر و شاعريءَ جي صنفن کي شايع ڪرڻ.

(1) مٿي گذارش ڪري ڏيان ته بورڊ طرفان ڪو اهڙو دستاويز شايع ڪيو وڃي، جنهن ۾ رد جي انگريزن جي دور کان وٺي مڪمل تاريخ بيان ڪيل هجي.

(ب) سنڌي ادبي بورڊ، 1961ع کان پوءِ هڪ بين الاقوامي تحقيقي اداري طور پاڪستان ۾ پڻ ڪم ڪيو. هن اداري طرفان فارسي، عربي ۽ انگريزي ٻولين ۾ سنڌ تي لکيل تاريخن جهڙوڪ: ”تحفت الڪرام“، ”تاريخ معصومي“، ”ترخان نامہ“، ”پيگلارنامہ“، ”تاريخ طاهري“، ”مڪلي نامہ“، ”Visit to the Court of Sindh“، ”Conquest of Sind“، ”اهڙا ٻيا نادر ڪتاب، سيد حسام الدين شاهه راشديءَ، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ۽ محترم محمد حنيف صديقيءَ جهڙن ڏاهن کان ايڊٽ ڪرائي ۽ انهن جا حاشيا لکائي، انهن کي شايع ڪرايو. اهڙيءَ طرح اثاثي ۽ عروضي شاعريءَ تي مشتمل ڪتاب، مير عبدالخسين سانگيءَ جو ڪلام مبین شاهه عنايت جو ڪلام فقير ولي محمد لغاريءَ جو ڪلام خليفی نبي بخش جو رسالو حمل فقير لغاريءَ جو ڪلام ايڊٽ ڪرڻ ۽ حاشيہ لکڻ لاءِ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جون خدمتون حاصل ڪيون.

(ت) سنڌي ادبي بورڊ، سنڌي ٻوليءَ ۾ معياري ڪتاب ترجمو پڻ ڪرايا.

(ث) سنڌي ادبي بورڊ، مٿين رٿائن کان سواءِ جامع سنڌي لغات جهڙي اهم رٿا به شروع ڪئي، ۽ اها رٿا ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي حوالي ڪئي وئي.

(ج) سنڌي ادبي بورڊ، اڳ ۾ ڇپيل ۽ ناياب ڪتابن کي ٻيهر ڇپائڻ جي به رٿا ٺاهي. اهڙن ڪتابن ۾ خاص خاص ڪتاب هي هئا:

(i) مرزا قليچ بيگ جا ترجمو ڪيل ۽ ناياب ناول، ناٽڪ، سنڌي ٻوليءَ جو ويا ڪرڻ.

(ii) پروفيسر پيرومل جا ڪتاب: سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ ۽ وڏو سنڌي ويا ڪرڻ.

(iii) ديوان وسائتيءَ جو سنڌي رٿيپتي ڪوش وغيره.

(ح) سنڌي ادبي بورڊ، الله بچائي سمي جو ”سير ڪوهستان“ ۽ ڊاڪٽر بلوچ صاحب جو ”پيلاين جا ٻول“ ڪتاب شايع ڪرايو.

(خ) سنڌي ادبي بورڊ ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلي جي ”تحقيق - لغات سنڌي“ شايع ڪرائي، سنڌي لغت ۾ واڌارو ڪيو.

(د) سنڌي ادبي بورڊ، ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلي جا لوڪ ادب جي سلسلي ۾ هيٺيان ٻيا ڪتاب شايع ڪيا:

(i) وينجهار

(ii) سنڌ جو سينگار

(iv) هڪ خانگي اداري طرفان مخدوم طالب الموليٰ جي ڇپايل ڪتابن ۾ هيٺيان ڪتاب اهم آهن:

(i) ياد رفتگان

(ii) ڪافي

29 1970ع ۾ پاڪستان ۾ حصن ۾ ورهائجي ويو. مشرقي پاڪستان، ڊسمبر 1971ع ۾ بنگلاديش ٺالي سان نئين ملڪ جي صورت ۾ دنيا جي نقشي تي نمودار آهي، ۽ باقي پاڪستان جو حصو نئين پاڪستان جي صورت ۾ وجود ۾ آيو جنهن جي واڳ شهيد ذوالفقار علي ڀٽي سنڀالي. پيپلز پارٽيءَ پنهنجي هن پهرئين دور ۾ ان کان پوءِ سڄي ملڪ سان گڏ سنڌ ۾ نئون يونيورسٽيون ۽ نوان ادبي ۽ ثقافتي ادارا ٺاهيا. ڪراچي يونيورسٽيءَ ۾ شاھ لطيف چيئر، شاھ لطيف ڀٽائي ثقافتي مرڪز سچل اڪيڊمي، سر شاھ نواز ڀٽو لائبرري، دائود پوٽ لائبرري حيدرآباد، پيپلز ميڊيڪل ڪاليج، سنڌي لئنگئيج اٿارٽي، شاھ لطيف يونيورسٽي خيرپور قائد عوام يونيورسٽي نواب شاھ وغيره ادارا ٺاهيا، جن سنڌ ۾ سنڌي ٻولي ۽ ادب لاءِ وڏو ڪم ڪيو.

30. سنڌي ٻولي، سنڌي ادب ۽ سنڌي ثقافت جي سلسلي ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ جو پنهنجو اهم ڪردار رهيو آهي، جيئن اڳ ۾ چيو ويو آهي. هن سلسلي ۾ علامہ آءِ آءِ قاضي ۽ ڊاڪٽر رضي الدين صديقيءَ کان پوءِ، سيد غلام مصطفيٰ شاھ جون خدمتون وسارڻ جو ڳڻيون نه آهن. شاھ صاحب سنڌي ٻوليءَ جي ترقيءَ لاءِ هيٺيان ڪم ڪيا:

(i) سنڌي ٻوليءَ کي، سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ انگريزيءَ سان گڏ، دفتر ۾ ٻولي بڻايو.

(ii) سنڌي ٻوليءَ کي آرٽس، هيومنٽين سوشل سائنسز اسلامڪ ڪلچر، دينيات، مسلم هسٽري، ايجوڪيشن ۽ بين الاقوامي مضمونن لاءِ ايم.اي. ايم. فل ۽ پي. ايڇ. ڊي جي سطح تائين تعليم جو ذريعو بڻايو.

(iii) سنڌي ٻوليءَ کي فني ٻولي بڻائڻ لاءِ، سٽيزرلنڊ جي هرمز فئڪٽريءَ مان، المصطفيٰ سنڌي ٽائپ رائٽر ٺهرايو.

(iv) شهيد ذوالفقار علي ڀٽي جي خواهش تي، سنڌي ٻوليءَ کي دفتر ۾ ٻوليءَ جي سلسلي ۾ سنڌي ٽائپ رائٽر ۽ سنڌي شارٽ هئنڊ جي سکيا جا ڪتاب جوڙايا ۽ انهن ٻنهي جي سکيا جو بندوبست ڪيو.

31. (الف) اڳ ۾ چيو ويو آهي ته سنڌي اليڪٽرانڪ چئنلن کي، ٽي. اين، سنڌ ٽي وي ۽ برطانيه جي شهر مانچيسٽر مان ”ڊجيٽل ڊي“ چئنل تي هفتي ۾ هڪ ڪلاڪ نشر ٿيندڙ سنڌي پروگرام سنڌي ٻوليءَ کي، دنيا جي هڪ سڙ ڪن شهرن ۾، سنڌي ڳالهائيندڙ عوام تائين، پهچائي، سنڌي ٻوليءَ جي ٻين الاقواسي ٻوليءَ واري دعويٰ کي سچو ثابت ڪيو آهي.

(ب) سنڌي ٻوليءَ لاءِ، خانگي طور ڪنيل اهي قدم ثابت ٿا ڪن ته سنڌي ماڻهن پنهنجي مادري زبان جي سڃاڻپ بچاءُ ۽ پنهنجي مادري زبان سنڌيءَ سان پنهنجي نفسياتي لڳاءُ ۽ دلي ڳانڍاپي لاءِ عملي ثبوت ڏنا آهن، جن کان، ڪين جيئري هوندي ڪوبه جدا ڪري نٿو سگهي.

32. (الف) انهن سڀني ڳالهين جي باوجود، سنڌي ٻوليءَ لاءِ هڪڙو خطرو ضرور موجود آهي. اهو خطرو پنهنجن وٽان آهي. اهو خطرو آهي، سنڌي ٻوليءَ جو بگاڙ جنهن جي سنڌي اخبارن، رسالن، سنڌي ٽي وي چئنلن شروعات ڪري ڇڏي آهي.

(ب) ٻوليءَ جي بگاڙ واري مسئلي تي، ”سنڌي ٻوليءَ جي ارتقا“ ڪتاب ۾ گهڻو ئي ڪجهه لکيو ويو آهي. منهنجي راءِ موجب، ٻوليءَ جو بگاڙ يا ٻوليءَ کي بگاڙڻ، اُن عمل کي چئبو آهي، جنهن ۾ ڪنهن به ٻوليءَ جا ڳالهائيندڙ اديب ۽ شاعر، اُستاد ۽ عام ماڻهو پنهنجي ٻوليءَ جي صوتياتي آوازن کي غلط نموني ڦيرائي گهيرائي، انهن جو اُچار ڪن، ٻوليءَ جي لغوي خزاني يعني لفظن جي ويا ڪرڻي ڏانچي، يعني صرفي ۽ نحوي قاعدن ۽ قانونن ۽ ساخت کي، پنهنجيءَ مرضيءَ سان، يا انهن قانونن جي ڄاڻ نه هئڻ سبب، غلط نموني استعمال ڪن، يا لفظن جي واحد ۽ جمع، مؤنث ۽ مذڪر صورتن جي اصولن جي پابندي نه ڪن، يا علم نحو جي اصولن ۽ قانونن کان واقف نه هئڻ ڪري، حالت فاعليءَ، حالت جريءَ، حالت اضافت، حالت مڪاني يا حالت اپادان جي ڦيري ۽ فاعل ۽ مفعول جي ڦيري وارن اصولن کان اڻڄاڻ هجڻ سبب، ٻوليءَ جو اهڙو استعمال ڪن، جيڪو اڳتي هلي، ٻوليءَ جي ويا ڪرڻي ڏانچي ۾ آڻي ڇڏي.

آء هن ڳالهه تي زور ڏيئي چونڊس ته معياري سنڌي لهجي جي بگاڙڻ واري عمل جي خلاف مهم هلائڻ گهرجي. اخبارن، ريڊيٽي، ٽي وي چئنلن تي ڪم ڪندڙ سيڪڙاٽ، گهٽ تعليم رکندڙ ۽ غير تربيت يافته ڪارڪنن، خبرون پڙهندڙن ۽ ڊرامن ۾ ڪم ڪندڙ اداڪارن، بلڪه خبرن جا ڊرافٽ تيار ڪندڙ ڊراما ۽ فيچر وغيره لکندڙن جي ٻوليءَ تي نه فقط نظر رکڻ گهرجي، پر انهن سڀني کي، درست ٻوليءَ جي ڪم آڻڻ جي تربيت ڏيڻ گهرجي.

ٻوليءَ جي سڌاري واريءَ مهم جو ڪم هاڻي سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ جو آهي. هن اداري کي، ابلاغ جي ادارن تي نشر ٿيندڙ ٻولي، يا اخبارن، سنڌ ٽيڪسٽ بڪ بورڊ کان سواءِ ٻين سرڪاري، نيم سرڪاري ۽ خانگي اشاعتن جي ادارن طرفان شايع ٿيندڙ رسالن، مخزنن ۽ ڪتابن وغيره ۾ استعمال ٿيندڙ ٻوليءَ کي مانيٽر ڪرڻ گهرجي. جيڪڏهن ائين نه ڪيو ويو ته ايندڙ ويهن پنجويهن سالن اندر سنڌي ٻوليءَ جي شڪل ٿي بدليجي ويندي ڇاڪاڻ ته اردو ۽ انگريزي ميڊيم اسڪولن ۾ پڙهندڙ سنڌي ٻارن جي ٻولي، تمام تيزيءَ سان بدليجي رهي آهي. جيڪڏهن هن قدم کڻڻ لاءِ لاڳو رهي يا سستي ڪئي وئي ته ان لاءِ ذميوار سڄيءَ سنڌ جو عوام هوندو.

(ت) اڄ جڏهن تعليم سؤ فيصد عام ڪرڻ، قومن جي زندگيءَ جو هڪ لازمي ۽ بنيادي اصول بڻجي چڪو آهي، ته اهڙين حالتن ۾ جيڪڏهن اسان کي پنهنجي مادري ٻوليءَ سنڌيءَ کي نه فقط محفوظ رکڻو آهي، پر ان کي علمي ۽ ادبي حيثيت، فني ۽ ڪاروباري ونهوار ۾ به اڳتي وڌائڻو آهي. اهڙيءَ حالت ۾ اسان کي پنهنجي تعليمي ۽ تدريسي سرشتي جي مدد سان ئي اهو عظيم مقصد حاصل ڪرڻو پوندو.

(ث) سنڌي ٻار کي صحيح معنيٰ ۾ تعليم سان روشناس ڪرائڻو آهي ته اها تعليم کيس سنڌس مادري زبان ۾ ئي ڏيڻ گهرجي، جنهن سان هو هر ڪا ڳالهه آسانيءَ سان سمجهي سگهندو.

(ج) سنڌي ٻوليءَ جي ترقيءَ ۽ واڌاري لاءِ بهتر ٿيندو ته سنڌي ٻوليءَ جا گهڻي ۾ گهڻا ڪتاب، انٽرنيٽ تي آڻڻ گهرجن. ٻي ڳالهه ته ڌار ڌار ملڪن ۾ رهندڙ سڀئي سنڌي عربي - سنڌي رسم الخط ٽٽا ڄاڻڻ. انهن مان لکين ماڻهو ڄاوا

ٺٺي غير ملڪن ۾ آھن. انھن کي پاڻ سان شامل ڪرڻ ۽ سنڌي سماج جو حصو بنائڻ لاءِ مناسب ٿيندو ته انھن کي رومن - سنڌي واريءَ لڳيءَ ۾ ٻه مواد مهيا ڪرڻ گھرجي. اٺين ڪرڻ سان اسين، سڄي جھان ۾ رهندڙ سنڌين کي پنھنجي قافلي ۾ شامل ڪري سنڌي ٻوليءَ جي وڏي خدمت ڪري سگھنداسين.

ببلو گرافي

سنڌي ڪتاب ۽ مقالا

1. الانا، غلام علي، ڊاڪٽر: 2000ع، سنڌي ٻوليءَ جو اڀياس، ڄامشورو: انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ص 244.
2. ايضاً، 2006ع، سنڌي ٻوليءَ جي ارتقا، حيدرآباد: سنڌي لئنگئيج اٿارٽي، ص ص 417، 77 ۽ 418.
3. الهداد داد پوهيو ڊاڪٽر: 1975ع، سنڌي ٻوليءَ جو سماجي ڪارج، ڄامشورو: انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ص 43.
4. بلوچ، نبي بخش خان، ڊاڪٽر: مقالو سنڌي ٻولي، اُن جو ماضي، حال ۽ مستقبل، سماهي مھراڻ 3_4_1965ع، ص 56.
5. پرسو گدوالي، ڊاڪٽر: 1989ع، سنڌي ٻوليءَ جي زيارت، دفتر پندر - گانڌي نگر: گجرات سنڌي اڪادمي، ص ص 1_2.
6. پوپٽي هيرانندائي: 2008ع، ڪونج مارچ - اپريل، 2006ع، ص 11.
7. جي. ايمر سيد: پاڪستان جا موجوده سياسي مسئلا.
8. جهت مل يا وائلي، پروفيسر: چند سڳند، بمبئي، هندوستان ساهتيه مالا.
9. حميد سنڌي: 1967ع. ماهوار روح رهاڻ جو ايڊيٽوريئل، 4 مارچ، 1967ع.
10. شهيد ذوالفقار علي ڀٽو: 1972ع 15 جولاءِ، 1972ع تي قومي اسيمبليءَ ۾ تقرير.
11. علامه آءِ آءِ قاضي: 1955ع. لاڙڪاڻي ۾ ڪوٺايل سورھين سنڌي ادبي ڪانفرنس لاءِ موڪليل پيغام، سماهي مھراڻ، 3_4_1965ع.

12. ايضاً. 1967ع، روزانه عبرت اخبار ۾، 22 آڪٽوبر، 1967ع تي ڏنل انٽرويو.
13. علامه دائود پوٽو ڊاڪٽر: 1983ع، مقالو اسان جي سنڌي زبان، اسان جي ٻولي، اسان جي تعليم ڪتاب ۾ شامل، حيدرآباد، سنڌ: سنڌ فرينڊس سرڪل، ص ص 9 ۽ 10.
14. علي محمد شاهه راشدي: 1967ع، روزانه عبرت ۾، 17، فيبروري 1967ع ۾ ڇپيل ڪالم.
15. ڪشني ڦلواڻي، ڊاڪٽر: 2004ع، مقالو 'راجستان ۾ سنڌي لوڪ ڳائڻ ۽ راڳيندڙ تمامهي سڀون، آڪٽوبر، نومبر ۽ ڊسمبر، 2004ع، ص 31.
16. غلام محمد، گرامي: 1965ع، سماهي مھراڻ، 3-4/ 1965ع، ص 65.
17. مخدوم محمد زمان، طالب الموليٰ: ڪافي.
18. محمد ابراهيم جويو: 1985ع، تعليم جو مؤثر ذريعو مادري زبان آهي، اسان جي ٻولي، اسان جي تعليم ڪتاب ۾ شامل مضمون، حيدرآباد، سنڌ: سنڌ فرينڊس سرڪل، ص ص 47-53.
19. ايضاً، 1985ع، اسان جي مادري زبان ۽ ان جي تعليم ۾ اهميت، اسان جي ٻولي، ان جي تعليم ڪتاب ۾ شامل مضمون، حيدرآباد، سنڌ: سنڌ فرينڊس سرڪل، ص ص 37-46.
20. ايضاً 1983ع، "سنڌي ذات هنجن" ڪتاب جو مهاڳ، رسول بخش پليجو.
21. مولانا، عبدالقادر پروفيسر: 14، 15 ۽ 16 اپريل 1961ع تي لاهور ۾ ٿيل پاڪستان جي علائقائي ٻولين جي پهرين ڪانفرنس ۾ صدارتي تقرير، سماهي مھراڻ 3-4/ 1965ع.
22. نندڇڳاڻي: 2008ع، ڪونج، چيتي چنڊ سنڌيت - سيمينار پرچو ماڻج - اپريل، 2008ع، ايڊيٽوريل، ص 11.

انگریزی کتاب

23. James, C.Melvil, 1948. Scinde, a copy of the report of Sir George Clerk, Governor of Bomby , on Administration of Scinedc, East India, Sir George Clerk Minutes on Sind, P.15.

صدر ايوب جي ٺاهيل تعليمي ڪميشن جي تجويزن تي سنڌي قوم جو رد عمل

1. پس منظر

سنڌ تي سنه 1843ع ۾ انگريزن جي ڪيل تسلط کي سياسي ۽ اخلاقي لحاظ کان ڪيترنوبه بلا جواز ۽ ناروا سمجهيو وڃي، پر انهيءَ حقيقت کان انڪار ڪرڻ مشڪل ٿيندو ته ٻين بنيادي انتظامي ۽ سماجي سڌارن سان گڏ، انگريزن سنڌي ٻوليءَ جي ترقي ۽ مادري زبان ۾ تعليمي سرشتو جاري ڪرڻ جي سلسلي ۾ نهايت اهم قدم کنيا. ڊاڪٽر غلام علي الانا صاحب انهيءَ پاليسيءَ جي اهم نقطن جو تفصيل هن ريت ڏنو آهي:

(الف) سنڌي ٻوليءَ لاءِ هڪ رسم الخط مقرر ڪيو ويو

(ب) مادري زبان ۾ تعليم ڏيڻ لاءِ حڪم نامو جاري ڪيو

(ج) سرڪاري دفترن ۾ سنڌي ٻولي رائج ڪرڻ لاءِ حڪم نامو ڪڍيو ويو

(د) سرڪاري آفيسرن لاءِ سنڌي ٻولي سکڻ لازمي ٺهرائي ويئي، انهيءَ کان سواءِ سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪتابن جا ترجما، سنڌي پرنٽنگ پريسون، سنڌي زبان جو گرامر ۽ لغتون تيار ڪرايون ويون وغيره وغيره. ٿوري عرصي ۾ يعني 1853ع کان 1885ع تائين مختلف موضوعن تي 66 کن ڪتاب تيار ٿي ڇپجي ويا.

(۱). سنہ 1853ع ۾ پھريون انگريزي هاءِ اسڪول ڪراچيءَ ۾ قائم ٿيو. سنہ 1858ع ۾ ائين. جي. وي اسڪول ڪراچيءَ ۾ قائم ٿيو. سنہ 1883ع ۾ پين ادارن کان سواءِ حيدرآباد ۾ ٽيچرز ٽريننگ ڪاليج قائم ڪيو ويو. سنہ 1885ع سنڌ محندن ايسوسيئيشن، حسن علي آفندي جي سرڪردگيءَ ۾ سنڌ مدرسته السلام قائم ڪيو. اسڪول بورڊ جي پاليسيءَ مطابق سنڌ جي هر هڪ تعلقي مان هڪ ذهين ٻار کي منتخب ڪري اسڪول ۾ داخل ٿي ڪيو ويو. ٻار جو سمورو تعليمي، رهائشي ۽ کاڌي وغيره جو خرچ بورڊ جي ذمي هوندو هو. هڪ ٻار جي فارغ التحصيل ٿيڻ کان پوءِ سندس جاءِ تي ساڳئي تعلقي مان ٻئي لائق شاگرد کي آندو ٿي ويو. سنڌ مدرسي ۾ تعليم پرائڻ وارن اهم شخصيتن ۾ محمد علي جناح، غلام حسين هدايت الله، محمد ايوب کهڙو، قاضي فضل الله، سيد ميران شاهه، آغا غلام نبي پٺاڻ، ڊاڪٽر داؤد پوٽو، محمد ابراهيم جويو وغيره شامل آهن. (2)

انهيءَ دور ۾ سنڌ جي مقامي حالتن کي سامهون رکندي انگريز سرڪار تعليمي پاليسيءَ ۾ پڻ نهايت مثبت قدمن کان سواءِ ٻه نهايت اهم قدم کنيا — يعني (الف) سنڌي فائنل جو امتحان، ۽ (ب) لازمي پرائمري تعليم.

(الف) سنڌي فائنل جو امتحان

سر ٻارٽل فريئر جي ٽي دور ۾ مقامي حالتن کي سامهون رکندي سنڌي فائنل جي امتحان جو سلسلو شروع ڪيو ويو. هن سسٽم کي پرائمري اسڪول ليونگ سرٽيفڪيٽ امتحان به چيو ويندو هو. انهيءَ نظام تحت هڪ طرف ته ٻارن کي بنيادي تعليم سندن مادري زبان ۾ ملي ٿي ته ٻئي طرف، ستن درجن تي مشتمل ڪورس جو امتحان پاس ڪندڙ شخص تن شعبن ۾ سرڪاري نوڪريءَ جو حقدار ٿي ويو ٿي. روينيو ڊپارٽمنٽ ۾ هو بطور تپيدار تعليم کاتي ۾ بطور پرائمري ٽيچر ۽ پوليس کاتي ۾ بطور جمعدار شامل ٿي سگهيو ٿي. انهن کاتن ۾ ٽريننگ وٺڻ ۽ ڊپارٽمينٽل امتحان پاس ڪرڻ سان هو وڌيڪ ترقيون به ماڻي سگهيو ٿي. ملڪ مان بيروزگاري ختم ڪرڻ، پڙهيل ماڻهن کي پنهنجي ئي علائقي ۾ آبرو مندانه روزگار ڏيڻ لاءِ اها تمام تعريف جوڳي ۽ ڪارگر پاليسي هئي. ون يونٽ ٺاهجڻ کان پوءِ، انهيءَ سسٽم کي 1960ع واري ختم

ڪرڻ جا ساڻها ٿيا، جيئن هفتہ وار ”انسان“ جي ايڊيٽوريئل ۾ ڄاڻايو ويو آهي: ”خيرپور ڊويزن جي انسپيڪٽر اسڪولس مسٽر بلوچ، شڪارپور ۾ ڪليو ڪلايو اعلان ڪيو ته هاڻي سنڌي لکي سنڌي پڙهو ۽ سنڌي سڪو جي عادت کي ترڪ ڪريو ۽ سنڌي ٻوليءَ کي ڪفن ڏيئي دفن ڪريو — جيڪي ماسٽر اردو فائنل پاس ڪيل نه آهي، تن کي ماسٽري ڪانه ملندي، هو وڃي پٽيوالي يا پيلداري ڪن!“ (3)

پاڻڊجي ٿو ته سنڌي فائنل وارو سرشتو به 1960ع واري قومي تعليمي ڪميشن جي سفارشن تحت ختم ڪيو ويو، ڪيئن به هجي، پر اهو سنڌي فائنل واري سرشتي کي ختم ڪرڻ وارو قدم سنڌ جي اُسرنڌڙوچولي ڪلاس کي چٽڻ جي ڏس ۾ هڪ نهايت گهاٽو قدم هو.

(ب) لازمي پرائمري تعليم

سنڌ ۾ لازمي پرائمري تعليم جو بنياد سنه 1923ع واري بامبي پرائمري ايجوڪيشن ايڪٽ تحت پيو. (4) پر انهيءَ تي ابتدائي پنجن سالن تائين عمل نه ٿيو، سنه 1928ع ۾ انهيءَ جي شروعات لاڙڪاڻي تعلقي مان ٿي. سنڌ جي بامبي کان عليحدگيءَ کان پوءِ انهيءَ اسڪيم تي تيزيءَ سان عمل شروع ٿيو. سنه 1938ع ۾ سرڪر، سنه 1939ع ۾ دادو ۽ سنه 1946ع تائين وڌيڪ پنج تعلقا انهيءَ اسڪيم ۾ آيا. سنڌ اطلاعات کاتي طرفان جاري ڪيل هڪ نقشي مطابق (5) 1954ع تائين انهيءَ اسڪيم هيٺ 53 تعلقا اچي چڪا هئا ۽ 1955ع ۾ وڌيڪ ٽن تعلقن جي شامل ٿيڻ جي تجويز هئي. صد افسوس جو ون يونٽ ٺهڻ کان پوءِ سنه 1955ع ۾ انهيءَ اسڪيم کي باقائدي ختم ڪيو ويو. (6)

2. قومي تعليم بابت ڪميشن (شريف ڪميشن)

جنرل ايوب خان آڪٽوبر 1958ع ۾ مارشل لاءِ ڪري ملڪ جو صدر ۽ چيف مارشل لاءِ ايڊمنسٽريٽر بنجي ويو. ملڪ کي ”سڌارن“ واسطي سندس ذهن ۾ ڪيئي منصوبا ۽ پروگرام هئا. ملڪ ۾ ”انقلابي سڌارا“ آڻڻ لاءِ هن ٽيهارو ڪن ڪميشنون ۽ ڪاميٽيون ٺاهيون، جن جو آخري نتيجو متحده

پاڪستان جو خاتمو ۽ بنگلاديش جو قيام هو! هن تعليم جي ميدان ۾ سڌارن جي سفارشن واسطي ڪميشن آن نيشنل ايجوڪيشن به ٺاهي. عام طور تي انهيءَ کي شريف ڪميشن به چيو ويندو هو. انهيءَ ڪميشن جي دائره ڪار (Terms of References) جي في الحال خبر نه پئجي سگهي آهي، پر انهيءَ جي سفارشن سنڌ جي تعليمي معيار ۽ نظام کي وڏو هاڃو رسايو. سنڌ جي مشهور تعليمي ماهر ڊاڪٽر حبيب الله صديقي صاحب مطابق:

"Concomitant with the check and and set-back received by the Sindh Compulsory Education Scheme and opening of substandard primary schools in the rural areas of Sindh under the first Five Year Plan and thereafter, the recommendations of the Sharif Commission and the overhauling of standards, curriculum and existing arrangements, affected thereby, there set a state of confusion and chaos in educational institutions of Sindh..." (7)

تعليمي ميدان ۾، سنڌ جي ڪيس کي علامہ آءِ آءِ قاضي صاحب جي مئي 1959ع ۾، سنڌ يونيورسٽيءَ جي وائيس چانسلريءَ تان استعفيٰ ڏيڻ واري فيصلو ناقابلِ تلافِي نقصان پهچايو.

علامہ صاحب سنہ 1938ع ۾ ٻاونجاه ورهين جي عمر ۾ سنڌ مدرسي ۾ وائيس پرنسپال ٿيڻ لاءِ درخواست ڏني هئي، جا جي. ايم. سيد صاحب جي ڪوششن جي باوجود منظور نه ٿي. (8) اپريل 1951ع ۾ کين سنڌ يونيورسٽيءَ جو وائيس چانسلر مقرر ڪيو ويو. سندن عمر اُن وقت 65 ورهيه هئي. جي. ايم. سيد صاحب جي مطابق يونيورسٽيءَ ۾ علامہ صاحب جي مخالفت ۽ اردو پريس ڪين ڏاڍو پريشان ڪيو جنهنڪري سنہ 1956ع ۾ پاڻ يونيورسٽي ڇڏڻ جو ارادو ڪيائون، پر جي. ايم. سيد ۽ حاتم علي علويءَ جي سمجهاڻن تي اهو ارادو لاهي ڇڏيائون. (9) ايوي مارشل لا کان بددل ٿي، مئي 1959ع ۾ استعفيٰ ڏنائون. اُن وقت سندن ڄمار 73 سال کن هئي. ڊاڪٽر الانا صاحب جي مطابق استعفيٰ جو فوري ڪارڻ، اُن وقت جي سب مارشل لا ايڊمنسٽريٽر برگيڊيئر (اڳتي هلي

جنرل) تڪا خان جو اهو فيصلو هو ته سنڌ يونيورسٽيءَ جي اها پاليسي، جنهن تحت پنجين انگريزيءَ کان سنڌين واسطي اُردو ۽ غير سنڌين واسطي لازمي سنڌيءَ جا مضمون رکيل هئا، تنهن پاليسيءَ ۾ ترميم ڪري غير سنڌين واسطي سنڌيءَ جو مضمون ختم ڪرڻ هو. (10) پر رڪارڊ ۾ اهڙي ڪابه ڳالهه سامهون نه آئي آهي. البتہ هڪ بزرگ ماهرِ تعليم جو چوڻ آهي ته دراصل هڪ ميجر صاحب، علامه صاحب جي آفيس ۾ بدتميزيءَ واري انداز ۾ بنا اجازت داخل ٿيا. جنهن علامه صاحب جهڙي حساس شخص کي ايڏو ته رنجايو جو پاڻ هڪدم آفيس مان اُٿي گهر هليا ويا، جتان استعفيٰ ڏياري موڪليائون. واللہ علم باثواب.

علامه صاحب جي استعفيٰ ڏيڻ جو ڪهڙو به سبب هجي، پر تعليمي ڪميشن جي ٺهڻ ۽ انهيءَ جي ڪارروائيءَ ۾ علامه صاحب يا ڪنهن ٻئي سنڌي عالم جي نمائندگي طور عدم شموليت انتهائي هاڻيڪار ثابت ٿي. ڏيپلائي صاحب هفتيوار انسان ۾ انهيءَ صورت حال تي افسوس جو اظهار ڪندي لکيو:

”اها سنڌ جي هڪ وڏي بدقسمتي هئي جو عین انهيءَ وقت جڏهن تعليمي ڪميشن مقرر ڪئي ويئي، يونيورسٽيءَ ۾ ڪي اهڙيون حالتون پيدا ٿيون، جنهنڪري سنڌ يونيورسٽيءَ جو وائيس چانسلر حضرت علامه قاضي صاحب استعفيٰ ڏيڻ تي مجبور ٿيو ۽ سندن جاءِ تي هڪ غير سنڌي محترم ڊاڪٽر رضي الدين صديقي وائيس چانسلر مقرر ٿيو.“ (11)

اڳتي هلي ڏيپلائي صاحب لکي ٿو:

”محترم رضي الدين صديقي صاحب هڪ اعليٰ درجي جو عالم قاضل آهي. مگر اها حقيقت آهي ته هو سنڌ جي حالتن کان واقف ڪونه هو ۽ نڪي کيس سنڌ جي عوام جي ضرورتن جي خبر هئي. جنهن جو نتيجو اهو نڪتو جو جڏهن تعليمي ڪميشن وٽ ذريعه تعليم جو موضوع بحث آيو تڏهن صديقي صاحب اهائي سفارش ڪئي ته سنڌ ۾ ٽئين درجي کان اُردو لازمي ٺهرائي وڃي ۽

ڇهين درجي کان ذريعه تعليم بنائي وڃي. انهيءَ صورتحال تي جيڪڏهن ڪهڙو به سنڌي وائيس چانسلر هجي ها ته هن فيصلو ٿي ڪڏهن به صاد نه ڪري ها ۽ يڪدم سنڌ جو پاسو پيش ڪري ها ته ائين ڪرڻ سنڌي شاگردن سان ڪورو ناحق ٿيندو...! پر محترم صديقي صاحب کي انهن ڳالهين جو علم ڪونه هو ۽ فطري طرح هو اردوءَ جو دلداده هو، انڪري هن بنا ڪنهن چون چران جي ڪٿي هن ”سنڌي ڪُش“ رپورٽ تي صحيح ڪئي (12)

سنڌي زبان سوسائٽيءَ جو قيام

تعليمي ڪميشن (شريف ڪميشن) جي سنه 1959ع جي آخر ڌاري آيل ٿي ڏسجي. ان دور جي اخبارن ۽ رسالن جو رڪارڊ في الوقت مهيا نه هجڻ سبب محترم ڊاڪٽر الانا صاحب پنهنجي مقالي جو بنياد سه ماھي ”مھراڻ“ جي 1959ع واري رپورٽ تي رکيو آهي، جيڪو صورتحال جي مڪمل تصوير پيش نٿو ڪري ”سنڌي زبان سوسائٽي“ جو قيام 12 فيبروري 1960ع ۾ اورينٽل ڪاليج حيدرآباد ۾ ڪاليج جي پرنسپال مخدوم امير احمد جي ڪوٺ تي عمل ۾ آندو ويو. هن ميٽر جي وڏي ۾ وڏي خوبي اها هئي ته سنڌي عالمن، استادن ۽ اديبن پنهنجي نظرياتي ۽ جماعتي ويڇا وساريندي ٻوليءَ جي بقا واري معاملي تي عظيم المثال يڪجهتيءَ جو مظاهرو ڪيو. هن گڏجاڻيءَ جي رپورٽ ڏيندي هفتي وار ”انسان“ رقم طراز آهي ته

”... تعليم ڪميشن جي رپورٽ (سنڌي ٻوليءَ بابت) اسان جي سڀني آميدن تي پاڻي هاري ڇڏيو ۽ ظاهر ٿي ويو ته ”ڏکي ترو ڏڪار توڙي وسن مينهڙا“ (13)

رپورٽ ۾ ڄاڻايل آهي ته (گڏجاڻي ۾ شامل) سڀني جي ”متفق راءِ ٿي ته تعليمي ڪميشن جي رپورٽ تي عمل ٿيندو ته ”سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب جي ترقيءَ جا دروازا هميشه لاءِ بند ٿي ويندا ۽ سڀني سنڌي ڳالهائيندڙن خواه سندن نسل تي ان جو نهايت برو اثر پوندو انڪري ڪافي غور و خوض بعد سرڪار کان يڪراءِ مطالبو ڪيو ويو ته:

”سنڌيءَ کي، جا هڪ ترقي يافتہ ۽ شاھوڪار زبان آهي، ۽ ابتدائي درجي کان وٺي يونيورسٽيءَ تائين ذريعہ تعليم طور هلندي پئي رهي آهي، ۽ اها موجود حالتن ۾ قائم رھڻ ڏني وڃي...“ (14)

هيءَ مطالبو عمل ۾ آڻڻ واسطي ملڪ گير تحريڪ هلائڻ لاءِ شيخ رحيم بخش صاحب جي صدارت هيٺ ”سنڌي زبان سوسائٽي“ قائم ڪئي ويئي، نه ڪه مخدوم امير احمد جي صدارت هيٺ، جيئن عام طرح سمجهيو ويندو آهي! ”انسان“ جي ٿي 7 مارچ، 1960ع واري پرچي ۾ مخدوم امير احمد صاحب طرفان ”سنڌي عوام ڏي اپيل“ ۾ سندن عهدو ”چيئرمين ڪاروباري ڪميٽي“ ڄاڻايل آهي (15). انهيءَ ”اپيل“ ۾ مخدوم امير احمد صاحب سنڌي عوام تي زور ڏنو ته ”سنڌي زبان سوسائٽيءَ“ جي پاس ڪيل ٺهراءَ بابت پنهنجي راءِ، سنجيدگيءَ سان ۽ اثرائتي نموني صدر مملڪت ۽ وزير تعليم کي موڪلي ڏين. ازانسواءِ سوسائٽيءَ طرفان هيٺين قدامت ڪڻڻ جو فيصلو پڻ ڪيو ويو.

(1) صدر مملڪت جي خدمت ۾ پيش ڪرڻ لاءِ ۽ تفصيلي ۽ مدلل

ياداشت نامو (Memorandum) تيار ڪرڻ.

(2) سنڌي ادبي سنگت سڄيءَ سنڌ ۾ عوام کان صحيحن وٺڻ جي مهم

هلائي، اهي صحيحون هڪ ”اسڪرول“ جي شڪل ۾ صدر آڏو پيش ڪري.

(3) سنڌي عوام جي راءِ جو اظهار پوسٽ ڪارڊن وسيلي صدر مملڪت

تائين پهچائڻ.

مٿين فيصلن تي ڪنيل عملي قدم:

(1) صدر پاڪستان جي غور واسطي يادداشت نامو (Memorandum):

سوسائٽيءَ هيءَ نهايت اهم ذميداري مرحوم پروفيسر علي نواز جتوئي صاحب جي حوالي ڪئي، جنهن هن ذميواريءَ کي نهايت عمدگيءَ سان سرانجام ڏنو ۽ ٻن هفتن جي مختصر عرصي ۾ يادداشت نامو انگريزيءَ ۾ ٺاهي ورتو. عام تاثر اهو هو ته مختصر ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ سندن رهنمائي ڪرڻ فرمائي هئي ۽ يادداشت نامي ۾ ضروري اصلاح ۽ اضافا پڻ ڪيا هئا. انگريزي يادداشت نامي جي ڪاپي ته في الوقت هت اچي نه سگهي آهي، البتہ انهيءَ جو سنڌي ترجمو

جيڪو مرحوم ناصر مورائي صاحب ڪيو هو، جنهن ۾ ڪميشن جي سفارش، جيڪا 283 ۽ 284 صفحن جي تيرهين ۽ پٿرا ۾ ڏنل هئي، تنهن جو ذڪر هن طرح ڪيل آهي:

”ٻين ملڪن ۾ ڪيل باضابطه تجربا ڏيکارين ٿا ته جتي گهڻيون زبانون ڳالهائون وڃن ٿيون، اتي بهترين تعليمي نتيجا ۽ قومي زبان جو مڪمل فهم ٿڌهن ئي حاصل ڪري سگهجي ٿو. جڏهن شاگرد جي مادري زبان پنجن درجي تائين تعليمي ذريعو ۽ قومي زبان ٽئين درجي کان هڪ اڀياسِي مضمون هجي، ۽ ڇهين درجي کان قومي زبان، مادري زبان جي جاءِ پر بندي، تعليمي بنجي... اسين (يعني ڪميشن) انهيءَ نظريي سان اتفاق ڪريون ٿا ۽ انهيءَ کي عمل ۾ آڻڻ جي سفارش ڪريون ٿا، سنڌي جيئن هينئر آهي، تعليمي ذريعو رهندي پر ٽئين درجي کان هڪ لازمي اڀياسِي مضمون طور اُردو متعارف ڪرائي ويندي، ٽئين درجي کان ڇهين درجي تائين اُردو جي سکيا لاءِ، ٽائيم ٽيبل ۾ اُردوءَ کي ڪافي وقت ڏنو وڃي ته جيئن ان کي ڇهين درجي کان اثرائتي نموني تعليم جو ذريعو بڻائي سگهجي.“

پر سنڌي زبان سوسائٽيءَ جي ياداشت سان ڪهڙو سلوڪ ڪيو ويو — هڪ دفعو وري هفتي وار ”انسان“:

”...ڪميشن جي رپورٽ تي پوري غور ڪرڻ بعد سنڌي زبان سوسائٽيءَ هڪ احتجاجي ٺهراءُ پاس ڪيو ۽ صدر محترم کي ميمورينڊم پيش ڪرڻ لاءِ وفد تيار ڪيو — پر اها نهايت افسوس جي ڳالهه آهي جو صدر محترم انهيءَ وفد کي بلڻ لاءِ نه انڪار ڪري ڪين وزير تعليم جوڌس ڏنو ۽ محترم وزير تعليم به هنن ستن لکن تائين ملاقات جي درخواست جو ٺڪو جواب ڏنو آهي ۽ نه ئي ڪا پهچ ملي آهي. ممڪن آهي ته پٽ شاهه جي اجتماع وقت پاڻ ملاقات ڏئي.“ (16)

سنڌي زبان سوسائٽيءَ جي طرفان صدر ۽ وزير تعليم سان ملاقات تي

حڪومت جي سرد مهريءَ واري رويي کان قطع نظر خود سي. آئي. ڊيءَ جو رويو
ڪهڙو رهيو انهيءَ بابت ”انسان“ ٻڌائي ٿو:

”... اسان جي، سي. آئي. ڊي سڳوريءَ ”سنڌي زبان
سوسائٽيءَ“ خلاف اعليٰ آفيسرن کي بدظن ڪرڻ جڻي زور دار مهم
شروع ڪئي. مارشل لا ٽارٽيز کي بدگمان ڪيو، ميمبرن جي
گرفتاريءَ جا پرزور افواه اُٿاريا ۽ ميمبرن کي پوريءَ طرح هراس ۾
وڌو ويو. ... نتيجي طور مارشل لا ۽ پوليس آفيسرن سوسائٽيءَ جي
وڌن ڪم ڪندڙن سان ملاقات ڪئي. ميمورينڊم جون ڪاپيون
اڳواٽ طلب ڪيون.“

پاڪستان راتئرز گلڊ

پاڪستان راتئرز گلڊ به هن معاملي کي هٿ ۾ کنيو. صدر پاڪستان طرفان
مقرر ڪيل پاڪستان راتئرز گلڊ جي ”زبانن ۽ رسم الخط واري
ڪميٽيءَ“ پنهنجي پهرئين ميٽنگ، جيڪا ڊاڪٽر ۾ پهرين اپريل، 1960ع تي
ٿي، پنهنجي سفارشن ۾ چيو ته:

”پهرين درجي کان پنجين درجي تائين تعليم فقط مادري زبان ۾
پڙهائي وڃي. جتي اردو ٻار جي غير مادري زبان آهي، اُتي اردو ثانوي
تعليم جي شروعات ڇهين درجي کان سيڪارڊ ڪبي... پهرين ڪل
پاڪستان تعليمي ڪانفرنس، جيڪا قائد اعظم جي حڪم سان
ڊسمبر ۽ جنوري 1947ع ۾ سڏائي وئي هئي، ۽ جنهن اهو بنيادي
اصول طيءَ ڪيو هو ته پرائمري تعليم مادري زبان ذريعي ڏني وڃي،
تنهن جي هيءَ ڪاميٽي تائيد ٿي ڪري ته... هيءَ ڪاميٽي سفارش
ٿي ڪري ته سنڌي زبان جيئن ته هڪ تمام ترقي يافته زبان آهي ۽
گذريل اڌ صديءَ کان هاءِ اسڪول تائين ڪاميابيءَ سان تعليم جو
ذريعو بڻي رهي آهي، تنهنڪري ان کي ثانوي (سيڪنڊري) تائين
ذريعو تعليم طور بحال رهڻ کپي...“

2. سنڌي ادبي سنگت طرفان ٺاهيل اسڪرول

سنڌي ادبي سنگت (جنهن جو اُن وقت حيدرآباد جو سيڪريٽري محترم مقبول

بدقسمتيء سان اهو ”اسڪرول“ ڪنهن به اختياري واري اڳيان پيش ڪرڻ جي نويت نه آئي. اهڙيءَ طرح اها محنت لاپائشي ثابت نه ٿي.

صدر مملڪت ڏانهن سنڌي ۽ ٻين طرفان انفرادي طور پوسٽ ڪارڊ، جن تي سنڌي زبان کي ذريعي تعليم طور جاري رکڻ جو مطالبو ڇپيل هو سوڪلڊ جي تحريڪ راقم الحروف طرفان پيش ڪئي ويئي. (17)

اها رت منظور ٿي. مرحوم مقبول ڀٽي (سيڪريٽري سنڌي ادبي سنگت حيدرآباد) خواهش ڪئي ته انهيءَ مهم جي سربراهي پاڻ ڪندو. اسان

شاگردن جو گروپ (جنهن تازو مئٽرڪ پاس ڪري گورنمينٽ ڪاليج ۾ انٽر سائنس ۾ داخلا ورتي هئي ۽ سرائي آميد علي مرحوم جي ترغيب تي نيشنل عوامي پارٽيءَ جا ميمبر ٿيا هئاسون)، جنهن ۾ اسدالله قاضي (موجوده وائيس چانسلر اسرا يونيورسٽي) عبدالستار ميمڻ (قاسم آباد ۾ قائم سونهري ٻوڪ ڊيپو جو مالڪ)، الله بخش سومرو (جنهن ڪجهه عرصو اڳ واپدا جي جنرل مئنيجر طور رٽائر ڪيو) ۽ ٻين ڪجهه دوستن مقبول ڀڙي صاحب جي سربراهيءَ ۾ ڪم ڪرڻ کان انڪار ڪيو. اُن وقت اسان نوجوان ليڪچرار غلام علي الانا صاحب کي ڏاڍو چاهيندا هئاسون. اسان جي زور ڀرڻ تي الانا صاحب کي پوسٽ ڪارڊ اسڪيم جو سربراهه مقرر ڪيو ويو. ڪارڊ جي مسودي ۽ ڇپائيءَ جو ڪم مون کي سونپيو ويو. مواد جو ڊرافٽ ته مون تيار ڪيو. پر انهيءَ کي سهڻي سنڌيءَ جو روپ محترم شمشيرالحيدريءَ ڏنو. ڪارڊ جو مواد هن ريت هو:

پيارا صدر

السلام عليكم

آءٌ آزاد پاڪستان جو هڪ معزز شهري آهيان. اوهان جي مقرر ڪيل ”قومي تعليمي ڪميشن“ طرفان ظاهر ڪيل رپورٽ جي ڪن فڪرن بابت آءٌ پنهنجي راءِ اوهان جي نيڪ غور لاءِ پيش ڪرڻ چاهيان ٿو. تازو جناب وزير تعليم طرفان پڻ اهڙن مشورن جي خير مقدم جو اظهار اخبارن ۾ آيل آهي، جنهن جي پيش نظر، مون کي يقين آهي ته ڪميشن جي سفارشن کي عام راءِ جي روشنيءَ ۾ عمل هيٺ آندو ويندو.

ڪميشن جي رپورٽ ۾ حيدرآباد ۽ خيرپور ڊويزنن لاءِ ابتدائي ڇهين درجي کان تعليم جو واحد ذريعو اُردوءَ کي ٺهرائڻ جي سفارش ڪيل آهي، جا هر طرح غلط ۽ غير معقول آهي. تعليمي نفسيات توڙي لسانيات جي عالمي نظريي مطابق، تعليم جو ذريعو ”مادري زبان“ کي تسليم ڪيو ويو آهي. جيڪڏهن ڪميشن جي هن خط تجويز کي عمل ۾ آندو ويندو ته پاڪستان

جي اڌ ڪروڙ سنڌي ڳالهائيندڙ باشدنن کي فائدي بچاءِ نقصان پهچندو. سنڌ جي علم ادب ثقافت ۽ تعليم جو اهو نقصان، مجموعي طرح پاڪستان جو قومي نقصان آهي. سنڌي شاگردن لاءِ ذريعي تعليم ”سنڌي زبان“ هجڻ ضروري آهي. سنڌ جي باشدنن پاڪستان جي تاريخ ۾ شاندار خدمتون ادا ڪيون آهن. منهنجي زوردار استدعا آهي تههن باري ۾ اوهين ذاتي طرح دلچسپي وٺي، تعليمي ڪميشن جي غلط تجويز جي اصلاح ڪري سنڌي علائقي جون بهترين همدرديون حاصل ڪندا. پاڪستان زندہ باد

هڪ وفادار پاڪستاني

اُن زماني ۾ پوسٽ ڪارڊ جي قميت پنج پئسا هئي. ابتدائي طور پنج هزار کن ڪارڊ ڇپائڻ واسطي 300-400 کن رپيا گهريل هئا. اسان جا ته ڪيسا خالي هئا. پئسا گڏ ڪرڻ جي مهم الانا صاحب پنهنجي جماعت خاني واري علائقي (تنبدي ولي محمد) جتي سندس رهائش گاهه هئي، اُتان شروع ڪئي. هڪ هڪ دڪان تي وياسون. علائقي ۾ الانا صاحب جو وڏو مان هو. غربت جو زمانو هو. ڪنهن رپيو ڏنو ڪنهن ۾ پر خالي هٿين ڪنهن به نه ڇڏيو. پوءِ اسان شاگردن جي ٽوليءَ گاڏي کاتي جي علائقي ۾ وڪيلن کان ڪجهه چنڊو گڏ ڪيو. ٽئين ڏينهن حيدرآباد جي هڪ انڪم ٽيڪس آفيسر وٽ وياسون جيڪو هڪ قوم پرست طور مشهور هو اسان کي ته وڏيون اميدون هيون ته نه صرف پاڻ بلڪه پنهنجي واسطيدارن کان به چڱي مدد وٺي ڏيندو پر آفيس جي ٻاهران به ڪلاڪ انتظار ڪرائي رڳو پنج رپيا عنايت ڪيائين! بهر حال جنرل پوسٽ آفيس مان جيترا ڪارڊ مليا، ورتا ويا. رات جو لڪ ۾ ڏيپلائي صاحب جي پريس ۾ ڇپيا ويا. ٻئي ڏينهن ورهاست شروع ٿي. محترم عبدالغفار انصاري (جيڪو پي. ڊبليو. ڊي ۾ انجنيئر هو ۽ اڳتي هلي 1971ع ۾ مشرقي پاڪستان ۾ پوسٽنگ دوران لاڀت ٿي ويو) اسان کي سرڪاري جيب پيٽرول سميت مهيا ڪئي، جنهن ۾ اسان جو ٽولو آس پاس وارن ڳوٺن خاص طور تي تنڊو ڄام، تنڊو الهيار، ماتلي وغيره ڏانهن ويو. ڪارڊ جي قيمت فقط هڪ آنور کي ويئي. جنهن کي وڌيڪ ضرورت هئي، اُن کي

مقامي طور تي ڇپائڻ جو مشورو ڏنو ويو. گشت الانا صاحب جي سربراهي ۾ ٿيا. هر هنڌ عزت ڀري موت ملي. ڪم تمام تيزيءَ سان هلي رهيو پر حيدرآباد جي پوسٽ آفيس ۾ وڌيڪ ڪارڊ ٿي نه رهيا. سڄي سنڌ ۾ مقامي طور تي دوستن ڪارڊ ڇپائڻ شروع ڪيا.

انهن ڪاررواين مقامي انتظاميه کي مڃرائي وڌو. جيتري قدر مون کي ياد ٿو پئي، حيدرآباد جي مارشل لا وارن سوسائٽيءَ جي اڳواڻن کي گهرائي ڪائون بيان ڏياريو ته سوسائٽيءَ جو انهن ڪارڊن سان ڪوبه تعلق نه آهي. ائين ڪندي اها مهم اڏوري رهجي ويئي.

4. سنڌي ادبي سنگت

ڊاڪٽر الانا صاحب جي ڄاڻ مطابق 23 سيپٽمبر 1962ع تي سنڌي ادبي سنگت پنهنجي ڪنوينشن ۾ زوردار ٺهراءُ بحال ڪيا! اها ڳالهه سمجهه ۾ نه ٿي اچي ته سنگت انهيءَ معاملي ۾ ايتري دير ڇو لڳائي ۽ جيئن مٿي ڄاڻايو ويو آهي، سنگت ”اسڪرول“ جو به خاطر خواه استعمال نه ڪيو.

5. ”انسان“ رسالي ۾ زوردار ايڊيٽوريل ۽ مضمون

اُن دور جي رسالن ۽ اخبارن مان في الوقت صرف هفتيوار ”انسان“ جو رڪارڊ مهيا ٿي سگهيو آهي. انهيءَ رسالي نهايت زوردار مضمون ۽ ايڊيٽوريل لکيا، جن جو تفصيل هن ريت آهي.

(1) ”اُردو يا سنڌي - اردو ۽ سنڌي“ 9 مئي، 1960ع

(2) ”سنڌ جون رڙيون“ 8 آگسٽ، 1960ع

(3) ”ذوالفقار علي ڀٽو ڏانهن کليل خط“ 8 اپريل، 1960ع

(4) ”سنڌي زندهه رهندي“ 21 مارچ، 1960ع

(5) ”پرڏيهي وزير منظور قادر ڏانهن کليل خط“ 9 مئي، 1960ع

(6) ”سنڌي يونيورسٽيءَ بابت سوچ“ 25 جولاءِ، 1960ع

6. سنڌي يونيورسٽي ٺاهڻ بابت سوچ

ڏيپلائي صاحب جو خيال هو ته سنڌين واسطي، اُن وقت جي حالتن تحت،

دهليءَ ۾ پاڪستان ٺهڻ کان اڳ، مولانا محمد علي جوهر وغيره جي قائم ڪيل ”جامعہ مليہ“ وانگر هڪ ”سنڌي يونيورسٽي“ ٺاهڻ لازمي ٿي پيو هو. ”سنڌي يونيورسٽي“ جي ضرورت جو احساس ڏياريندي، هڪ طويل ايڊيٽوريل 9 مئي، 1960ع واري هفتيوار انسان ۾ ڏيپلائي صاحب لکيو:

”اٿو اٿو اي سنڌيو!

اڄ نه اٿندو ته ڪڏهن به اٿي نه سگهندو...“.

ان جي حمايت ۾ سنڌي زبان سوسائٽيءَ طرفان 17 جولاءِ 1960ع واري ميٽنگ ۾ ٻه غور ڪيو ويو. سڀني حاضر ميمبرن هن مسئلي جي اهميت کي پوري طرح محسوس ڪيو.

منهنجي يادگيريءَ موجب مٿئين سموري هلچل مان بظاهر ڪو خاص نتيجو ٻر آمد نه ٿيو. وقت گذرڻ سان ”سنڌي زبان سوسائٽي“ به خاموش ٿي ويئي. ڊاڪٽر الانا صاحب جهڙو متحرڪ ساٿي آگسٽ 1961ع ۾ لنڊن ڏانهن ۾ اعليٰ تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ روانو ٿيو. جتان ٻن سالن کان پوءِ آڪٽوبر 1963ع ۾، سندن واپسي ٿي. انهيءَ دوران ڇا وهيو واپريو تنهن جي ڪين گهڻي خبر نه رهي. سنڌالاجيءَ طرفان سنڌي اخبارن جا فائل ٺهڻ به 1963ع کان پوءِ شروع ٿيا. ان کان اڳيون رڪارڊ في الوقت اُتي دستياب نه آهي.

7. بڪ هٿ تال

سنڌ يونيورسٽيءَ جي شاگردن طرفان آگسٽ - سيپٽمبر 1962ع ڌاري سنڌ يونيورسٽي اولڊ ڪيمپس ۾ بڪ هٿ تال جو اهتمام ڪيو ويو. انهيءَ بڪ هٿ تال ۾ ٽي شاگرد وينا، جن جا نالا اسان کي وسارڻ نه گهرجن. اهي شاگرد هئا:

1. محترم نظير چند

2. محترم يونس شرڇ

3. محترم ٻروهي صاحب (سڄي نالي جي خبر نه پئي سگهي آهي)

هن بڪ هٿ تال چڱو بائيٽال ٻاريو. ان وقت جي اهم ليڊرن مثلاً مير رسول بخش تالپر، پناهگير ليڊر ڪي بي جعفر، حضرت مخدوم طالب الموليٰ ۽ (شايد) ذوالفقار علي ڀٽو وغيره اُتي آيا ۽ شاگردن کي پنهنجي حمايت ۽ سندن مطالب

حڪومت تائين پهچائڻ جو يقين ڏياري، بڪ هٿ تال ختم ڪرائي، اها بڪ هٿ تال هفتو کن هلي.

8. بنگالين جو تعليمي ڪميشن جي تجويزن تي رد عمل:

اُن دور ۾ پريس سنسرشپ ڪري سنڌي ۽ اُردو اخبارن ۾ تعليمي ڪميشن جي تجويزن تي بنگالين جي احتجاجن جون خبرون، جيتري قدر مون کي ياد آهي، اسان تائين ڪونه پهچنديون هيون. پر پوءِ هٿ آيل مواد مان معلوم ٿو ٿئي ته بنگالين، ڪميشن جي ڪن تجويزن خلاف نهايت پر زور تحريڪ هلائي هئي. سندن تحريڪ، ڪميشن جي هيٺين تجويزن جي خلاف هئي:

- (i) ڪاليجن ۽ يونيورسٽين تي گورنمينٽ جي وڌيڪ ڪنٽرول جي تجويز؛
- (ii) گريجوئيٽ ڊگريءَ جو مدو ٻن سالن مان وڌائي ٽي سال ڪرڻ جي تجويز؛
- (iii) اعليٰ تعليمي ادارن ۾ داخلا ٽن تي سختين ۽ رڪاوٽن جي تجويز؛
- (iv) ڳري خرچ سان ماڊل اسڪولن ۽ ڪاليجن جي تعمير ڪرڻ جي تجويز؛
- (v) لازمي پرائمري تعليم واري سرشتي کي پندرهن سالن تائين مؤخر ڪرڻ جي تجويز ۽

||

(vi) بنگالي ۽ اُردوءَ واسطي رومن رسم الخط ٺاهڻ جي تجويز.

ستين اعتراض مان معلوم ٿئي ٿو ته تعليمي معاملي ۾ بنگالين جو شعور اسان کان گهڻو مٿي هو. بنگالين پنهنجي تحريڪ کي نهايت ڀر زور طريقي سان هلايو. 17 سيپٽمبر 1962ع تي شاگردن جي هڪ وڏي جلسي تي پوليس فائرنگ جي نتيجي ۾ ڪيترائي شاگرد شهيد ٿيا. انهيءَ واقعي جي يادگيريءَ ۾ 17 سيپٽمبر واري تاريخ ”ايڊيوڪيشن ڏينهن“ طور ملهائجڻ شروع ٿي. 17 سيپٽمبر 1963ع تي بنگالي شاگردن، 22 نقطن تي مشتمل مطالبو پيش ڪيا، جن ۾ تعليمي معاملن کان سواءِ ٻيا به ڪيترائي سياسي معاملو شامل هئا. چئني سگهجي ٿو ته تعليمي ڪميشن جي تجويزن بنگلاديش تحريڪ کي وڏي هٿي ڏني.

9. رسالي ”انسان“ تي بندش ۽ ڏيپلائي صاحب جي نظر بندي:

جيئن هتي ڄاڻايل آهي، تعليمي ڪميشن جي تجويزن تي ڏيپلائي صاحب

هفته وار ”انسان“ ذريعي ۽ پوسٽ ڪارڊن (جيڪي سندس پريس ۾ ڇپيا) ذريعي تمام تيز ۽ تنديديتوريل ۽ مضمون لکيا. اهي ڳالهون گورنمينٽ کان برداشت نه ٿيون. نتيجي طور ”انسان“ رسالي تي بندش پئي ۽ ڏيپلائي صاحب تي ”امن عام ۾ خلل وجهڻ“، ”تعصب ڦهلائڻ“، ”ملڪ دشمن سرگرمين ۾ ملوث هجڻ“ ۽ اهڙن ئي ٻين قلمن هيٺ ڪيس داخل ڪري جيل ۾ رکيو ويو.

’انسان‘ جو آخري پرچو 27 فيبروري 1961ع تي نڪتو.

نتيجا

(الف) مٿين سڀني تحريڪن ۽ احتجاجن جي نتيجي ۾ 13 آڪٽوبر تي حڪومت هڪ آرڊيننس ذريعي تعليمي ڪميشن جون ڪيتريون ئي تجويزون واپس ورتيون، جن ۾ سنڌي زبان کي انٽرٿائين ذريعي تعليم طور قبول ڪيو ۽ ٻين ڳالهين کان سواءِ بي. اي پاس ٻن سالن جو ڪورس ڪرڻ به قبوليو. وڌيڪ تفصيل في الوقت دستياب نه آهن.

(ب) مٿين واقعن جو عيني شاهد هجڻ جي حيثيت ۾ ۽ اُن دور جي حالتن بابت ڪافي رڪارڊ رکندي آءٌ انهيءَ راءِ جو آهيان ته توڙي جو حڪومت تي 1960ع واري سنڌي زبان سوسائٽيءَ جي هلايل سنڌي ٻولي تحريڪ جو اثر به ٻيو هوندو پر 13 آڪٽوبر 1962ع واري فيصلو جا حقيقي ڪارڻ سنڌي شاگردن جي بک هڙتال ۽ بنگالي شاگرد جي تحريڪ هئا.

حوالا ۽ ڪتاب

حوالا:

- (1) الانا، غلام علي، ڊاڪٽر: سنڌي ٻوليءَ جي ارتقا ص 309، 315.
  - (2) صديقي، حبيب الله ڊاڪٽر: Education in Sindh_Past and Present. 170-71.
  - (3) ڏيپلائي، محمد عثمان: هفتہ وار "انسان" 9.5.1960.
  - (4) ڏيپلائي، محمد عثمان: هفتہ وار "انسان"، 13 آگسٽ، 1959 ع.
  - (5) صديقي، حبيب الله ڊاڪٽر: Education in Sindh_Past and Present. P185.
  - (6) ايضاً p309.
  - (7) ايضاً p310.
  - (8) سيد، غلام مرتضيٰ شاهه - "ساهڙ جا سينگار" ص 107.
  - (9) ايضاً ص 154.
  - (10) الانا، غلام علي، ڊاڪٽر: سنڌي ٻوليءَ جي ارتقاء ص 370.
  - (11) ڏيپلائي، محمد عثمان: هفتہ وار "انسان" 8 آگسٽ، 1960 ع.
  - (12) ايضاً.
  - (13) ڏيپلائي، محمد عثمان: هفتہ وار "انسان" 22 سيپٽمبر، 1960 ع.
  - (14) ايضاً.
  - (15) ڏيپلائي، محمد عثمان: هفتہ وار "انسان"، 7 مارچ، 1960 ع.
  - (16) ڏيپلائي، محمد عثمان: هفتہ وار "انسان" 8 آگسٽ، 1960 ع.
  - (17) الانا، غلام علي، ڊاڪٽر: "نيوز اينڊ اوپينيٽ" مارچ - اپريل ص 18.
- ڪتاب: ڊاڪٽر ايس همايون ۽ مسز تنوير خالد:

Student Politics and Bengali National movement. Journal of Pakistan Historical Society July 1996.

ملير ڊاٽيجسٽ ۽ سونن نالن

وارو دستاويز

سڄي سنڌ مون کي فقير عبدالغفور الستيءَ جي نالي سان سڃاڻي ٿي پر رڪارڊ ۾ منهنجو نالو عبدالغفور ميهڙ آهي. منهنجي جنم جو هنڌ ڳوٺ دڙو تعلقو ميرپور بٺورو ضلعو نٿو آهي. منهنجي جنم جي تاريخ 21 جنوري 1931ع آهي، ۽ منهنجي بنيادي تعليم ميٽرڪ آهي، جيڪا مون 1948ع ۾ سنڌ مدرسي مان پاس ڪئي هئي ۽ ان ۾ آءٌ ٽيون نمبر آيو هئس.

سنڌ سان منهنجي پهرين واقفيت سائين حامد علي سومري ڪراڻي، جيڪو اسان جي پرائمري اسڪول ۾ استاد ٿي آيو هو. اسان جو اسڪول 1888ع کان به اڳ ۾ قائم ٿيو هو. سائين حامد علي، سنڌ سان ڏاڍي محبت رکندڙ شخص هو. هن ڪلاس روم ۾ چوڌاري ڀتين تي سنڌ جا وڏا وڏا نقشا، ضلعن ۽ تعلقن جي نالن سميت اڪاري ڇڏيا هئا، جيڪي اسان کي وڏي محبت سان ڏيکاريندو ۽ سڃاڻيندو هو. اهو ئي سبب هو جو ننڍي هوندي ئي سنڌ جو نقشو منهنجي دل تي هميشه لاءِ نقش ٿي ويو، پر ان زماني ۾ يعني جڏهن آءٌ پرائمريءَ ۾ پڙهندو هئس، هڪ خوبصورت چهرو به منهنجي دل تي نقش ٿي ويو ۽ ان پهرئين پيار جي پالوٽ، چيچ مان جهلي اچي شاعريءَ جي چائنٽ تي بيهاريو - نه رڳو ڪافيون سر جهيندو هئس پر ڳائيندو به هئس.

مون جڏهن مئٽرڪ ڪئي ته ورهاڱو ٿي چڪو هو. راتو واه لڏپلاڻ جي ڪري سڄو ماحول ئي متڇي ويو. سمورا دوست احباب سنڌ ڇڏي روانا ٿيا. آءُ واٽڙو بنجي، افسوس وڃان پيو انهن نظرن کي ڏسندو هئس. منهنجو پنهنجو ڳوٺ ڌڙو جنهن لاءِ عام چوڻي هئي ته ”ڌڙو گيهه جو گهڙو“، ان جي مکيه بازار هڪ ڏينهن ۾ ٽي ويران ٿي وئي. چوڻ جو مطلب ته ورهاڱي جا منهنجي ڪچڙي ذهن تي ڏاڍا گهرا اثر پيا.

1948ع ۾، مون کي اي. وي اسڪول ڌڙي ۾ پڙهائڻ جي نوڪري ملي ۽ هڪ سال بعد اها ڇڏي اين. اي. ڊي ڪاليج ڪراچيءَ مان اسپيشل اوريٽر ڪورس ڪيم. 1950ع ۾، سول انجنيئريءَ جي نوڪري ملي ۽ ڏهن سالن بعد اتان استعفا ڏئي ڇڏيم ته جيئن سنڌ ۾ سجاڳي آڻڻ لاءِ ڀرپور ڪردار ادا ڪري سگهان. گذر سفر لاءِ ٺيڪيداري ڪرڻ شروع ڪيم. ان عرصي دوران لکڻ پڙهڻ جون سرگرميون به جاري رهيون. منهنجو پهريون قومي شعر 1956ع ۾ ”روح رهاڻ“ رسالي ۾ شايع ٿيو. ان کان اڳ منهنجي شعرو شاعري جو مکيه موضوع تصوف ۽ روحانيت هوندي هئي. هي اهو ئي زمانو هو جڏهن منهنجو سياست ڏانهن رجحان ٿيڻ شروع ٿيو. مون کي ياد ٿو اچي ته شايد 1957ع ۾ ”روح رهاڻ“ پاران ون يونٽ خلاف جلسو ڪيو ويو هو جنهن ۾ شريڪ ٿيو هئس. اها منهنجي پهرين سياسي سرگرمي هئي. 1961ع کان مون باقاعدي سان سرگرم ڪردار ادا ڪرڻ شروع ڪيو. اخبارن ۽ رسالن ۾ ڌڙا ڌڙا شعر ڇپرائيندو هئس، جن اڳتي هلي ٽن ڪتابن جو روپ ورتو ۽ اهي هئا: ”هي بيت ستايل سانگين جا“، ”سنڌي ٻوليءَ“ ۽ ”اوسنڌ جون عورتون“. آخري ڪتاب يعني ”اوسنڌ جون عورتون“ ون يونٽ واري تحريڪ ۾ زبردست ڪردار ڪيو. ان سان سنڌي عورتن ۾ شعور آيو ۽ اهي به جدوجهد ۾ ڪاهي پيون، جنهن جو وڏو مثال اختر بلوچ آهي، جنهن کي ”مادرِ سنڌ“ جون لقب ڏنو ويو هو. ون يونٽ توڙا ٽڙ لاءِ هن بک هڙتال به شروع ڪئي، جنهن بعد وڏي انگ ۾ سنڌي عورتون هن تحريڪ ۾ شامل ٿي ويون.

1971ع ۾، مون ماهوار ”ملير ڊائيڪسٽ“ ڪيڙ شروع ڪيو. ان وقت اردو ٻوليءَ ۾ تبديلي ڏيڻ جي بجاءِ رسالا نڪرندا هئا پر سنڌي ٻوليءَ ۾ رڳو ٻه رسالا نڪرندا هئا. هڪ ”روح رهاڻ“ ۽ ٻيو ”سهڻي“. ٿوري عرصي بعد مولوي عبدالواحد آريسر.

ملير ڊاٽيجسٽ“ کان متاثر ٿي ”وينجھار“ رسالو کيڻ شروع ڪيو. جيتوڻيڪ ان جا موضوع وطن پرستيءَ وارا هوندا هئا پر رسالي جو مجموعي تاثر مذهبي هوندو هو. جڏهن ته اسان وارو ڊاٽيجسٽ مڪمل فيملي ميگزين هوندو هو. چو ته اسان اهو ”ريڊرس ڊاٽيجسٽ“ کان متاثر ٿي ڪڍيو هو (منهنجي اڄ به اها خواهش آهي ته سنڌي ٻوليءَ ۾ اهڙو معياري ڊاٽيجسٽ نڪري).

اسين، شروع ۾ ٽي سائي هٿاسين - آءٌ، پناهه جگر سنڌي ۽ نسيم سنڌي ان کان سواءِ اسان سان جهوڪ جي طرف جو هڪ ديوان به گڏ هو جيڪو پاڻ کي صوفي سڏائيندو هو. ”ملير ڊاٽيجسٽ“ جون شروع ۾ هڪ هزار ڪاپيون نڪرنديون ۽ وڪامنديون هيون. پر پوءِ ان جي مواد ۽ پابنديءَ سان نڪرڻ سبب ان جو تعداد 3500 تائين پهتو. ان وقت ڪنهن سنڌي رسالي جي ايڏي سرڪيوليشن هڪ رڪارڊ هو. اسان جي ڊاٽيجسٽ جا ڪجهه سلسلا عوام ۾ بيحد مقبول هئا. جيئن ”سنڌي ٻوليءَ کي للڪار“، ”نوان لکندڙ“، ”آءٌ ڪانگا ڪر ڳالهه“، ۽ ”سونن نالن وارو دستاويز“.

انهيءَ هر سلسلي جي پويان هڪ خاص پس منظر هو. جيئن ”سنڌي ٻوليءَ کي للڪار“ جي پويان حقيقت هيءَ هئي ته ان وقت سنڌي ٻوليءَ ۾ بگاڙ شروع ٿي رهيو هو. خاص طرح اخبارن ۾ مؤنث ۽ مذڪر جو ڪو تفاوت ڪونه رهيو هو. ريڊيو تان درست اُچار ڪونه ورتا ويندا هئا ۽ سنڌي ٻوليءَ ۾ اوڀر ۽ ٻيڄا لفظ نتيجي ۾ لڳا هئا. ان خيال کي ذهن ۾ رکي مون هڪ تعارفي مضمون لکيو جنهن جي جواب ۾ سنڌي عالمن ۽ اڪابرن ڪيترائي مضمون لکيا، جيڪي هڪ ڌار ڪتابڙي ۾ شايع ٿيا آهن. ان کان پوءِ ”نوان لکندڙ“ سلسلي جو مقصد هوندو هو سنڌي ٻوليءَ جا نوان ليکڪ پيدا ڪرڻ. انهيءَ سلسلي ۾ اسين نون لکندڙن کي همٿائيندا هئاسين. هو اسان ڏانهن مختلف ليک لکي موڪليندا هئا، جن کي اسين سنواري سڌاري شايع ڪندا هئاسين. اهڙي طرح ”آءٌ ڪانگا ڪر ڳالهه“ سلسلي تحت پڙهندڙن جا خط ۽ مختلف معاملن تي سندن ٽيڪا ٽپي شايع ڪندا هئاسين.

هاڻي آءٌ پنهنجي اصل موضوع طرف ايندس ۽ اهو آهي ”سونن نالن واري دستاويز“ جو پس منظر بيان ڪرڻ. دراصل، اسان سنڌين ۾ ۽ خاص ڪري ٻين صوبن جي پڙهيل ڳڙهيل ماڻهن ۾ اهو عام تاثر هو ته نيشنل عوامي پارٽي

جڏهن اقتدار ۾ ايندي ته ازخود مادري ٻولين کي انصاف ڏياريندي، ڇو ته عوامي ليگ جي پاليسين سبب مٿن سخت دٻاءُ هو. پراڻسوس ته بلوچستان ۽ سرحد ۾ قائم ٿيل حڪومتن مادري ٻولين کي نظر انداز ڪري، اردو ٻوليءَ کي سرڪاري ٻوليءَ جو درجو ڏياريو. ان جو وڏو نقصان اهو ٿيو جو بلوچستان جي جن جن علائقن ۾ سنڌي ميڊيم وارا اسڪول هئا، هڪ ئي ڌڪ سان بند ٿي ويا ۽ سنڌي ٻولي کي ناقابلِ تلافِي هاجور ڪيا.

نيشنل عوامي پارٽيءَ جي موقعي پرستيءَ سبب ڪراچيءَ جا اردو دان جيڪي اڳ مايوس ٿي ويٺا هئا، انهن سنڌي ٻوليءَ جي سرعام مخالفت ڪرڻ شروع ڪئي. هوڏانهن ستين جولاءِ، 1972ع تي، سنڌ اسيمبليءَ، سنڌي ٻوليءَ جو بل پاس ڪيو جنهن سبب چند اردو ڳالهائيندڙن، سنڌ جي وڏن شهرن ۾ فساد شروع ڪيا. سندن اهڙي متعصب ۽ ايڏنگي رويي اسان سنڌين کي ڏاڍو رنجايو. تڏهن منهنجي من ۾ خيال آيو ته سنڌي ٻوليءَ جي ترقيءَ لاءِ ڪردار ادا ڪجي. پوءِ اسان ”ملير ڊائيڪسٽ“ جي معرفت سنڌي ماڻهن کي اها ترغيب ڏيڻ شروع ڪئي ته هو وڌو وڌ سنڌي ٻولي لکن، پڙهن ۽ ڳالهائين. پنهنجي ان خيال جي بنياد تي اسان ”سونن نالن وارو دستاويز“ جي نالي سان سلسلو شروع ڪيو ۽ هڪ قسم نامو پڻ شايع ڪيوسين، جنهن جا چار بنيادي مقصد هئا:

1. سنڌي ٻوليءَ کي، پاڪستان جي قومي ٻوليءَ جو درجو ڏيارڻ؛
  2. سنڌي ماڻهن کي وڌ کان وڌ سنڌي ٻوليءَ ۾ لکڻ، پڙهڻ ۽ ڳالهائڻ جي ترغيب ڏيڻ؛
  3. سنڌي ماڻهن کي گهڻي کان گهڻا رسالا، اخبارون، ڪتاب ۽ ٻيون اشاعتون (سنڌي ٻوليءَ ۾) خريد ڪرڻ لاءِ اتساهڻ؛
  4. پڙهيل ڳڻهيل ماڻهن تي اهوزور ڀرڻ ته هو پنهنجي آمدنيءَ جو اڌ سيڪڙو رقم سنڌي ٻوليءَ ۾ نڪرندڙ مواد خريد ڪرڻ تي خرچ ڪن.
- سڀ کان پهرين اسان، ملير ڊائيڪسٽ جي ٽيم اهو قسم نامو ڀريو ۽ پوءِ ته سڄيءَ سنڌ مان، وڏي انگ ۾ اسان کي فارم ڀرجي پهچڻ لڳا، جن ۾ ڪافي ماڻهن ته پنهنجي رت سان نالا لکي، موڪليا.
- مون ۽ منهنجي دوست ابن حيات پنهور، سنڌين جي حقن لاءِ شروع ڪيل ان

تحريرڪ ۾ ڀرپور حصو ورتو. جنهن تي اطلاعات کاتي اسان جي خلاف مٿي غلط
سلط رپورٽون موڪلڻ شروع ڪيون. نيٺ اهو ڏينهن به آيو جو اسان پنجن ڇٽن
خلاف گرفتاريءَ جا وارنٽ نڪتا، ۽ پناهه جگر سنڌي، نسيم سنڌي، مستر ميمڻ
(جيڪو نوابشاهه جو رهندڙ هو) جنهن ۾ مون سميت اسان تي ڇڏا گرفتار ٿياسين
۽ ائين اسان جو رسالو بند ڪيو ويو. هتي هيءَ ڳالهه به ٻڌائيندو هلان ته ملير
ڊائيجسٽ جي بند ٿيڻ جو اصل سبب هي هو ته مون ڊائيجسٽ جي آخري شمارن
۾ ”نئين پاڪستان“ (مغربي پاڪستان) خلاف ايڊيٽوريل لکيا هئا. مون انهن ۾
لکيو هو ته:

”هي نئون پاڪستان، ساڳيو پراڻو ون يونٽ آهي — پاڻ ان کان
وڌيڪ مضبوط ۽ خطرناڪ، جنهن ۾ ننڍيون قومون استحصال
سبب مري وينديون.“

ڊائيجسٽ ۾، مون 1957ع ۾، پير علي محمد راشديءَ جون ون يونٽ جي حمايت
۾ ڇپيل تقريرون به ڏنيون ۽ ٻڌايو ته اهي سڀ آسرا ڪوڙا نڪتا.

ايڊيٽوريلن ۾، مون سنڌي ماڻهن کي خبردار ڪيو ته ڀٽو صاحب پنهنجي اقتدار
لاءِ اسان تي ون يونٽ مڙهي رهيو آهي. سنڌ مان آءٌ پهريون ماڻهو هئس، جنهن
علي الاعلان قلمي رستي ذريعي ان نظام جي مخالفت ڪرڻ شروع ڪئي.

بهر حال، آءٌ جڏهن ضمانت تي آزاد ٿيس ته مون پير علي محمد راشديءَ کي خط
لکيو جنهن حيدرآباد ۾ ملڻ لاءِ وقت ڏنو. ملاقات ۾ مون کي چيائين، ”هن
حڪومت مان ڪجهه ڪين ورتو، ڇو ته اقتدار ٻري بلا آهي. جڏهن ماڻهو
ڪرسيءَ تي ويهي ٿو ته پوءِ ان لاءِ ٻولي توڙي وطن ڪابه معنيٰ نٿا رکن. ماڻ
ڪري ويهي پڇن لاءِ گذر سفر ڪر. تون شريف ماڻهو آهين، تنهنڪري آءٌ
تو سان اها ڀلائي ڪري سگهان ٿو ته توکي تنهنجو جهان موٽرائي ڏيان.“ پوءِ هن
مون کي ”پاڪستان نيشنل سينٽر اسلام آباد“ ۾ ڊائريڪٽر لائبررين جي عهدي
تي مقرر ڪرايو.

هتي هڪ ٻي ڳالهه به ٻڌائيندو هلان ته جيئن آءٌ جيل مان نڪتس ته هفتي ڏيڍ
اندر محمد ابراهيم جويو غلام ريانِي آڱرو ابن حيات پنهور ۽ سندن هڪ ٻيو
ساٿي مون وٽ آيا ۽ مون کي چيائون ته ملير ڊائيجسٽ جا حق ۽ واسطا کين ڏيان

تہ جيئن هو ان کي جاري رکي سگهن. جنهن تي مون سوچڻ لاءِ ڪانئن مهلت ورتي. ان کان ڪجهه وقت پوءِ مون وٽ خان محمد پنهور آيو ۽ هن به اهڙي خواهش جو اظهار ڪيو. ۽ ملير ڊائيجسٽ اُن حوالي ڪيو بهرحال، ان وچ ۾ مون کي اسلام آباد ۾ نوڪري ملي وئي ۽ 1973ع کان 1978ع تائين اتي رهيس.

مان رڪارڊ طور سنڌي ٻوليءَ جو قسم نامو جو مڪمل متن پيش ڪيان ٿو:

سنڌي ٻوليءَ جي قسم نامي جو متن

”آءُ خدا کي حاضر ناظر ڄاڻي چوان ٿو / ٿي ته جيئن ته آءُ دنيا جي هر انساني ٻوليءَ کي، انسانن جي وچ ۾ ڳانڍاپي ۽ محبت پيدا ڪرڻ ۽ انهن کي وڌائڻ جو ذريعو ٿو سمجھان / ٿي سمجھان ۽ دنيا جي سڀني ٻولين کي انسان جي ترقيءَ ۽ ڀلائي جو ضامن ٿو سمجھان / ٿي سمجھان، انڪري آءُ دنيا جي سڀني انساني ٻولين کي چاهيان ٿو / چاهيان ٿي. ڪنهن به انساني ٻوليءَ مان ڪوبه وير وروڌ، بغض يا دشمني نٿو رکان / نٿي رکان.

جيئن ته آءُ سنڌ وطن ۾ پيدا ٿيو آهيان / ٿي آهيان ۽ ان ۾ رھان ٿو / رھان ٿي، جنهن وطن جي ٻولي زماني جي ابتدا کان وٺي اڄ تائين سنڌي رھي آھي، تنهنڪري منهنجي وطني ٻولي سنڌي آهي، جيڪا آءُ ڳالھيان ٿو / ڳالھيان ٿي ۽ جنهن سان آءُ دل و جان سان محبت ڪريان ٿو / ڪريان ٿي.

گذريل 25 سالن دوران سنڌ ۾ اهڙيون سياسي سماجي حالتون پيدا ڪيون ويون آهن، جن جي ڪري سنڌ ۾ سنڌي ٻوليءَ جو واهپو ۽ واڌارو رڪجي ويو آهي، ۽ هاڻي ڪجهه عرصي کان ته ماڳئين سنڌ ۾ رهندڙ ڪجهه ماڻهن طرفان علي الاعلان سنڌي ٻوليءَ جي زبردست مخالفت ڪئي وئي آهي ۽ ان جي خلاف نفرت جا وڏا مظاهرا ڪيا ويا آهن، جنهنڪري سنڌي ٻوليءَ جي وجود کي خطرو پيدا ٿي ويو آهي.

۽ جيئن ته منهنجو هڪ وفادار پاڪستاني ۽ هڪ محب وطن سنڌيءَ جي حيثيت ۾ اهو فرض آهي ته آءُ سنڌ جي هن فطري ورثي، سنڌي ٻوليءَ جو بچاءُ ڪريان ۽ ان جي واڌاري ۽ واهپي لاءِ شعوري طور ڪوشش وٺان، تنهنڪري آءُ پنهنجي وطن سنڌي ۽ ان جي منڙي ٻوليءَ جو قسم ڪٿي ٿو چوان / ٿي چوان ته:

(1) آء سنڌي ٻوليءَ کي پاڪستان ۾ پنهنجو جائز مقام وٺائي ڏيڻ لاءِ هر ڪنهن قسم جي ڪوشش وٺندو رهندس / وٺندي رهنديس؛ جيڪو جائز مقام اهو آهي ته ان کي پاڪستان جي هڪ قومي ٻولي قرار ڏنو وڃي.

(2) جيتري قدر ممڪن ٿي سگهيو اوتري قدر آءُ گهڻي ۾ گهڻي سنڌي ٻولي ڳالهائيندو لکندو ۽ پڙهندو رهندس / ڳالهائيندي، لکندي پڙهندي رهنديس، ۽ ٻين کي به اهڙي ترغيب ڏيندو رهندس / ڏيندي رهنديس.

(3) جيتري قدر ممڪن ٿي سگهيو اوتري قدر آءُ گهڻي ۾ گهڻا سنڌيءَ جا رسالا، ڪتاب ۽ اخبارون وٺندو رهندس / وٺندي رهنديس ۽ ٻين کي به اهڙي ترغيب ڏيندو رهندس / رهنديس.

(4) سنڌي ٻوليءَ ۾ ڇپيل مواد جي جيڪا اثاٺ پيدا ٿيل آهي، ان کي ختم ڪرڻ خاطر ۽ سنڌي ادب جي واڌاري خاطر، آءُ پنهنجي ماهوار آمدنيءَ جو گهٽ ۾ گهٽ اڌ سيڪڙو فقط سنڌي رسالن، ڪتابن ۽ اخبارن جي خريداريءَ تي يا انهن کي پنهنجي ڪاروبار جي اشتهارن ڏيڻ تي يا سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪوبه مواد پنهنجي سرچاڻڻ تي خرچ ڪندو رهندس / رهنديس.

اڄ کان پوءِ آءُ انهن مٿين ڳالهين تي شعوري طور (ارادتا) عمل ڪندو رهندس / ڪندي رهنديس.

مون هي قسم سنڌي ٻوليءَ جي الف ب جي پڙهڻ، هنن صفحن تي هٿ رکي کنيو آهي، ۽ انهن سڀني ٻا وٽجاه سنڌي الف ب جي اکرن کي پاڻ تي شاهد بنائي کنيو آهي.

آءُ وري به پنهنجي وطن سنڌ تي ۽ منڙي ٻولي سنڌيءَ جو قسم کڻي ٿو چوان / ٿي چوان ته. آءُ مٿين سڀني ڳالهين تي، پنهنجي سڄي حياتيءَ ۾ عمل ڪندو رهندس / ڪندي رهنديس.

هن دستاويز ڇپجڻ کان پوءِ اسان کي ڪيترائي خط ملڻ لڳا، جن ۾ ماڻهن هن علمي تحريڪ بابت ڪيترائي سوال پڇڻ ڪيا. انڪري اسان لاءِ لازمي ٿي پيو ته اسين انهن سڀني سوالن کان اڳيان رکي هڪ تفصيلي وضاحت ڪيون. اهڙي وضاحت اسان سيپٽمبر 1972ع واري ملير ڊائيجسٽ ۾ شايع ڪئي هئي. انهيءَ جو متن انهي نيت سان هتي ٻيهر پيش ڪري رهيو آهيان ته جيئن اسان جا نوجوان انهي ڳالهه کي سمجهي سگهن ته 1970ع واري جي ڏهاڪي ۾ اسان جو پنهنجي ٻوليءَ ڏانهن ڪيڏو نه سنجيده رویو هو.

قسم نامي جي باري ۾ ضروري ڳالهين جو متن

(1) ”اسان سنڌي ٻوليءَ جي بچاءَ ۽ واڌاري وارو جيڪو قسم نامو شايع ڪيو هو اهو سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾، جتي ڪٿي، وڏي جوش ۽ جذبي سان هڻو هٿ ڪيو ويو ۽ جيڪي فارم موڪليا هئاسين، اهي سڀني ڀري اسان کي موڪليا. هيستائين اسان وٽ هزار کن اهڙا قسم ناما گڏ ٿي ويا آهن. رڳو ڏهه ڪيترا ٻيا ايندا رهن ٿا، جن کي اسان هڪ تاريخي دستاويز وانگر پاڻ وٽ محفوظ رکندا وڃون. اهو دستاويز سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ ۾ وڏي اهميت وارو دستاويز ٿيندو. اسان کي يقين آهي ته اهو آئيندي سنڌ ۾ ٻوليءَ جي بچاءَ جو وڏو معجزو ۽ حقيقت ثابت ٿيندو.“

(2) اسان جو مقصد آهي ته سنڌ جو هر پڙهيل ڳڙهيل ماڻهو اهو قسم کڻي ته جيئن سنڌ ۾ سنڌي ٻوليءَ جي قيامت تائين ختم ٿيڻ جو ڪو امڪان ئي باقي نه رهي، ۽ اها نيٺ هن (سنڌ جي) سرزمين جي ٻولي ٿي وڃي. انڪري سڀني باشعور ساٿين کي گذارش آهي ته مهرباني ڪري اهو قسم نامو پاڻ به ڀرين ۽ ٻين به سڀني پڙهيل سنڌين کان پراڻي موڪلين. اسين هر پرچي ۾ قسم نامو ۽ ان جا فارم ڇاپيندا رهنداسين.

(3) هن قسم نامي جي اهميت جو احساس رکندي اسان انهن سڀني ساٿين جا نالا شايع به ڪريون پيا، جن اهو قسم کنيو آهي ته جيئن اهي عظيم نالا، سنڌ جي تاريخ ۾ مستقل طور قائم ۽ دائر رهن. نالن

جي پهرين قسط ملير ڊائجيسٽ جي هن پرچي کان شروع ڪريون ٿا
۽ آئيندي هر پرچي پر به هڪ قسط ڏيندا رهنداسين.

(4) جيئن ته اهي نالا سَوَن ۽ هزارن ۾ گڏ ٿيندا ويندا، ۽ اداري جي ڪمزور مالي حالتن جي ڪري اسان لاءِ اهو ممڪن نه ٿيندو ته اهي ملير جي مخصوص صفحن ۾ شايع ڪري سگهون، تنهنڪري اسين قسم نامو پريندن کي عرض ڪريون ٿا ته اهي مهرباني ڪري قسم نامي سان گڏ فقط چئن آنِي جون ٽڪليون اسان ڏي موڪليندا رهن ته جيئن اسان تي خرچ جو بار ڪجهه هلڪو ٿئي ۽ اسين اهڙي طرح ملير ڊائجيسٽ ۾ جيڪي به سندن نالا، جيترو به صفحن ۾ اچن، اوترا صفحا ملير جا وڌائي، انهن ۾ ڏيندا رهون. هن دفعي اسان فقط ٻن صفحن ۾ اهي نالا ڏنا آهن پر آئيندي گهٽ ۾ گهٽ هر مهيني ملير ڊائجيسٽ جي مقرر صفحن کان ڏهه صفحا وڌائي، انهن ۾ اهي (نالا) ڏيندا رهنداسين.

(5) هن قسم نامي ۾ جيڪو چوٿون نمبر فقرو آهي، اهو ئي دراصل ان قسم نامي جي جان آهي. جنهن مطابق هر هڪ قسم ڪٽندڙ کي اهو عهد ٿو ڪرڻو پوي ته هو هر ماه پنهنجي آمدني يا ڪمائيءَ مان گهٽ ۾ گهٽ اڌ سيڪڙو رقم سنڌي ٻوليءَ جي ڇپيل مواد لاءِ خرچ ڪندو رهندو. مثال طور، جيڪڏهن ڪنهن جي آمدني مهيني ۾ ٻه سؤ روپيا آهي ته هو گهٽ ۾ گهٽ ان مان هڪ رپيو سنڌي ٻوليءَ جي ڪتابن، رسالن، اخبارن وٺڻ تي يا ٻيءَ طرح ان جي واڌاري تي خرچ ڪندو رهندو. بظاهر اها ڪا ايتري گهڻي رقم ڪانهي، جيڪا هر هڪ کي سنڌي ٻوليءَ جي واڌاري لاءِ خرچ ڪرڻي پوي پر رڳو اها رقم سنڌ جو هر سنڌي دان، سنڌي ٻوليءَ جي ڇپجندڙ مواد تي خرچ ڪندو رهي ته سڄي سنڌ ۾، سنڌي ٻوليءَ جي اخبارن، رسالن، ڪتابن جي باغ بهار ٿي ويندي. سنڌ ۾ سڀني لئبررين، هوٽلن، آفيسن، گهرن، بڪ اسٽالن تي رڳو سنڌي ٻوليءَ جا پيل ڪتاب اخبارون رسالا نظر ايندا - ۽ پوءِ اسان جي ٻولي ٻين ٻولين تي غالب پئجي ويندي اهڙيءَ طرح اها طاقت وڌائي ويندي ۽ نيٺ سڄي سنڌ تي پنهنجي حاڪميت تسليم ڪرائي ويندي.

اسان اها اڌ سيڪڙي واري حد انڪري رکي آهي جيئن عام ماڻهوءَ کي اها ڳري نه لڳي. هونئن ته اها حقيقت آهي ته ڪير پنهنجي ماهوار آمدنيءَ مان پنج سيڪڙو رقم به سنڌي ٻوليءَ تي خرچ ڪري ته ڪا وڏي ڳالهه ڪانهي. مون ته ڪتابن، رسالن ۽ اخبارن جا ڪيترا اهڙا شوقين به ڏٺا آهن، جيڪي هر مهيني ڏهه سيڪڙي رقم تائين به پنهنجي ماهوار آمدنيءَ مان انهن تي خرچ ڪندا آهن. هورڳو جيڪڏهن سنڌي اخبار وٺن ته به هنن جا ساڍا ست رپيا هر مهيني ٻوليءَ تي خرچ ٿين ٿا. سو جيڪڏهن هنن اڌ سيڪڙي رقم جو قسم کنيو هوندو ته ان حساب سان هنن جي آمدني مهيني ۾ 1500 سؤ رپيا هئڻ گهرجي، پر ائين ڪونهي. هنن جي آمدني 300 کان 500 رپين تائين هوندي آهي. ان حساب سان فقط هڪ سنڌي اخبار وٺڻ سان هو ٻوليءَ تي ڏيڍ کان ٻه سيڪڙو خرچ ڪندا. عام طرح گهڻا سنڌي هڪ اخبار ته روز وٺن ٿا. انهي ڳالهه جي مدنظر اسان جي اها تجويز آهي ته:

عام قسم نامي ۾ ڀلي اڌ سيڪڙي رقم جو شرط هجي پر جيڪڏهن ڪير ان کي پنج سيڪڙي تائين به ڪرڻ چاهي ته ڀلي ڪري ۽ اها ڳالهه هو قسم نامي جي پويان مهرباني ڪري نوٽ ڪري اسان اهڙن ساٿين جي نالن سان گڏ سندن اهو وڌايل سيڪڙو به ڄاڻائينداسين. مثال طور مسز.... عباسي حيدرآباد (هڪ سيڪڙو).... مسٽر... عباسي حيدرآباد (ٻه سيڪڙو).... ۽ وغيره وغيره.

(6) جيئن ته عام سنڌين جي اقتصادي حالت تمام گهڻي پوئتي پيل آهي. انهن ۾ فقط هڪ خاص طبقو آهي - وڏيرن، آفيسرن ۽ وڏن واپارين جو جيڪو پئسي وارو آهي. تنهنڪري جيڪڏهن هي قسم نامو رڳو اسان غريب ۽ وچولي طبقي جي ماڻهن کنيو ته ان مان سنڌي ٻوليءَ جو ڪو خاطر خواهه وڌارو نه ٿي سگهندو. انڪري اهو تمام ضروري آهي ته سنڌ جو سڄو شاهوڪار طبقو به هن مهم ۾ شريڪ ٿئي ۽ سنڌي ٻوليءَ جي بچاءَ ۽ واڌاري جو هي قسم کڻي ۽ اهو قسم نامون پري انهن جي ماهوار آمدنيءَ جو اڌ سيڪڙو به ڪافي گهڻو ٿيندو.

جنهن مان سنڌي ٻوليءَ جي وڏي ترقي ٿي سگهي ٿي. تنهنڪري منهنجي سنڌ جي سڀني شاگردن، نوجوانن، اديبن، شاعرن ۽ سنڌي ٻوليءَ جي ٻين سڄڻن کي اها پر زور اپيل آهي ته اهي مهرباني ڪري پنهنجي تڪ جي اسيمبلي ميمبرن، زميندارن، آفيسرن، واپارين ۽ ٻين پئسن وارن ماڻهن کان اهو قسم نامو پڙهائي ۽ پراڻي موڪلين جيڪڏهن هي قسم نامو پڙهڻ کان پوءِ به هو قسم نامو نه پرين ته اهي ساڻي اسان کي سندن نالا ۽ ائڊريسون ڏياري موڪلين، جيئن اسين انهن کان خطن رستي اها تصديق ڪريون. تصديق کان پوءِ به جيڪڏهن هو اهو قسم کڻڻ لاءِ تيار نه ٿيا ته پوءِ هنن جا نالا اسان ملير ڊائجيسٽ ۾ سنڌي عوام جي پڌرائي لاءِ شايع ڪندا سين ۽ اهڙن نالن جو به هڪڙو دستاويز ترتيب ڏينداسين، جنهن جو نالو رڪندا سين ”ڪارن نالن وارو دستاويز“ اهڙا ماڻهو بخشجڻ جي لائق هرگز ڪونهن، ڇاڪاڻ ته اهو پئسو جيڪو هو سنڌين جي رت ست مان گڏ ڪن ٿا، ان مان رڳو اڌ سيڪڙو به ماهوار هُئو انهن جي پلائيءَ تي خرچ ڪرڻ لاءِ تيار ڪونهن. سنڌي ٻوليءَ جو بچاءُ ۽ واڌارو خود انهن جي به پلائي آهي، عام سنڌين جي به پلائي آهي ۽ سنڌ جي سر زمين جي به پلائي آهي.

(7) جيڪي به پئسي وارا ماڻهو اهي قسم ناما پريندا وڃن، انهن کي عرض آهي ته سنڌي ٻوليءَ جا ڪتاب، رسالا، اخبارون خريد ڪرڻ کان سواءِ جيڪڏهن اڌ سيڪڙي جي رقم مان اڃا به وٺن پئسا هر مهيني بچندا رهن ته هوائن پئسن مان، جيڪڏهن پاڻ لکي سگهن ٿا ته اهي پنهنجا ئي لکيل سنڌي ٻوليءَ جا ڪتاب ڇپرائيندا ۽ شايع ڪندا رهن. پر جيڪڏهن ائين نٿا ڪري سگهن ته سندن تر جا جيڪي به پراڻا شاعر، اديب ۽ نوان لکندڙ آهن، انهن جي لکڻين کي پنهنجن پئسن مان ڇپرائيندا رهن. سنڌ ۾ سوين اهڙا اديب، شاعر ۽ نوان لکندڙ آهن، جن جا فنپارا پئسن نه هئڻ سبب ڇپجي نٿا سگهجن ۽ وڏين وڏين صلاحيتن وارا لکندڙ گمناميءَ جي زندگي گذاري رهيا آهن. اهي پئسي وارا ماڻهو جيڪڏهن چاهين ته پنهنجي

تر جي انهن اديبن، شاعرن ۽ نون لکندڙ جي همت افزائي به ڪري سگهن ٿا. ان ڳالهه پر سندن به عزت آهي. جيئن سروپڄ سجاوولي جيڪو جيتوڻيڪ سنڌ جو هڪ مشهور شاعر آهي پر ڇاڪاڻ ته هو غريب آهي ۽ پنهنجي شاعري ڇپائي نٿي. سگهيو تنهنڪري سنڌ جو عام ماڻهو هن جي شاعريءَ کان محروم رهيو. پر هاڻ جڏهن انهيءَ تر جي هڪڙي اسيمبلي ميمبر ۽ زميندار سيد بشير احمد شاه پنهنجي طرفان خرچ ڪري سندس هڪڙو ديوان ”آليون اڪيون ۽ اڻيا وار“ جي نالي سان شايع ڪرايو آهي - ته نه فقط سروپڄ جي شاعري عام ماڻهو جي هٿن تائين پهتي آهي، پر سنڌي ٻوليءَ جو به واڌارو ٿيو آهي ۽ ساڳي وقت شاه صاحب جنهن اهو خرچ ڀريو تنهن لاءِ تر جي ماڻهن ۽ سنڌ جي ماڻهن جي دلين ۾ وڌيڪ عزت ۽ محبت پيدا ٿي آهي. اوهان کي ٻڌي تعجب ٿيندو ته هو صاحب پراڻو پنجابي ۽ نئون سنڌي آهي، پر تنهن هوندي به هن کي سنڌي ٻوليءَ جي واڌاري لاءِ پنهنجن گهڻن ئي اصلي سنڌي ميمبرن کان وڌيڪ احساس آهي.

هن سلسلي ۾ منهنجي، سنڌ جي سڄي نوجوان نسل کي گذارش آهي ته اهي مهرباني ڪري پنهنجي پنهنجي تر جي سڀني سرنديءَ وارن کان اهو قسم نامو ضرور پرائين ۽ اهو به ڏسن ته هر مهيني اهي پنهنجي ماهوار آمدنيءَ مان اها قسم ڪنيل رقم ٻوليءَ جي واڌاري لاءِ خرچ ٻه ڪن ٿا يا نه. پاڻ خرچ نه ڪري سگهندا هجن ته نئين نسل جا اهي نوجوان هر ڳوٺ ۽ هر شهر مان اها رقم هر مهيني انهن سرنديءَ وارن ماڻهن کان وٺي، پاڻ وٽ گڏ ڪري اتي جي اديبن، شاعرن ۽ نون لکندڙن جون تخليقون ڇپرائيندا رهن. سنڌي ٻولي جي بچاءَ ۽ واڌاري جون ڳوٺ ڳوٺ ۽ شهر شهر ۾ تنظيمون ٺاهين. انهن نوجوانن کي ياد رکڻ گهرجي ته جيستائين هو سنڌي ٻوليءَ جي بچاءَ ۽ واڌاري لاءِ پاڻ ميدان عمل ۾ نه ايندا، تيستائين سنڌي ٻوليءَ جي ڪابه ڀلائي ڪونه ٿيندي ان جو مستقبل به تاريخ ٿي ويندو تنهنڪري دوستو ساٿيو پاڻرو پيئرو اچو ته هن وقت پنهنجي روايتي سستيءَ کي ڇڏي اٿئون. پنهنجن پنهنجن ڳوٺن ۽ شهرن ۾ سنڌي ٻوليءَ جي بچاءَ ۽ واڌاري لاءِ تنظيمون ٺاهيون. هي قسم نامو سڀني عام ۽

خاص ماڻهن کان پرايون، ۽ پوءِ انهن تي پئسن مان پنهنجا يا پنهنجي تزجي شاعرن ۽ اديبن جا ڪتاب، رسالا ڇپرايون. اهڙي طرح سنڌي ٻوليءَ کي ڪمپرسِيءَ جي حالت مان ڪڍڻ ۽ ان کي سنڌ جي سرزمين تي پنهنجي وڃايل حاڪميت وٺائي ڏيڻ. ان سان گڏ پنهنجي ئي سرزمين تي پنهنجي وڃايل ملڪيت به حاصل ڪريون.

(7) قسم نامي جو فارم ڪتاب ۾ هڪ هنڌ ڇاپيو ويو آهي. ان جهڙا فارم هٿ سان به لکي سگهجن ٿا. جيڪي ساڻي اڌ سيڪڙي کان به وڌيڪ رقم پنهنجي ماهوار آمدنيءَ مان سنڌي ٻوليءَ تي خرچ ڪرڻ چاهين، انهن کان قسم نامي جي پوئين پاسي اهو وڌيڪ سيڪڙو لکايو وڃي.

(8) سنڌ جي سڀني اخبارن، رسالن ۽ ڪتابن ڪيڏن وارن کي گذارش آهي ته هو به اهو قسم نامو ۽ ان جا فارم پاڻ وٽ پنهنجن اخبارن، رسالن ۽ ڪتابن ۾ ڇاپيندا رهن ته جيئن ان جي تمام گهڻي تشهير ٿئي ۽ اها هڪ قومي مهم بڻجي وڃي. ان لاءِ اسان جو حوالو ڏيڻ نه چاهين ته نه ڏين ۽ قسم نامي جا ڀريل فارم اسان کي موڪلڻ نه چاهين ته نه موڪلين، پاڻ وٽ ئي محفوظ ڪندا ويجن. موڪليندڙن جا نالا پاڻ ئي پنهنجي سر ڇاپيندا رهن. مقصد اسان جو ۽ هنن جو اهو ئي هجي ته سنڌي ٻولي جيڪي جيتي، سدا جيڪي - سدا جيڪي - سدا جيڪي.

سونن نالن واري دستاويز تي پهريون صحيح ڪندڙ مان يعني عبدالغفور ميمڻ ۽ ٻيو صحيح ڪندڙ پناهه جگر سنڌي ۽ ٽين اسان جي ساٿياڻي نسيم سنڌي هئي. اسان ٽنهي جو واسطو ملير ڊائيجسٽ سان هيو. سونن نالن وارو دستاويز جو سلسلو اسان ملير ڊائيجسٽ ۾ آگسٽ 1972ع کان شروع ڪيو هو ۽ سيپٽمبر 1972ع واري ملير ڊائيجسٽ ۾ سڀ کان پهريان پهتل نالن جي فهرست جاري ڪئي هئي.

هن قسم نامي تي پڙهندڙ مان پهرين صحيح ڪندڙ مرد عزيز احمد ”اثير“ (نيو سعيد آباد) ۽ عورتن مان پهرين صحيح ڪندڙ مسز مختيار رشيد ابڙو (هالا) هئي. هي قسم ناما سنڌ جي مختلف شهرن مان ڀرجي ايندا هئا ۽ اسين انهن کي ملير ڊائيجسٽ جي مختلف شمارن ۾ شايع ڪندا هئاسين. پر هتي جڏهن مان اهي

نالاً پيش ڪري رهيو آهيان ته مون مختلف شمارن ۾ شايع ٿيندڙ نالن کي انهن جي شهرن جي عنوان هيٺ ترتيب ڏنو آهي، جن سڀني کي هتي وري ٻيهر پيش ڪجي ٿو.

هي سلسلو آگسٽ 1972ع کان نومبر، 1973ع تائين هليو. پر مون کي 2 آگسٽ 1973ع تي رات جو ستين وڳي، مارئي هائوس تان ڊي پي آر تحت گرفتار ڪيو ويو. جنهن کان پوءِ ملير ڊائيجسٽ تي پابندي مڙهي، ان کي بند ڪيو ويو، جنهن ڪري پوءِ اها قلمي تحريڪ ماني ٿي وئي.

سون ورتا نالا

ضلعو حيدرآباد

مير احمد علي بلوچ (نويت مري)، مس حميده نور ميمڻ (هالا نوان)، شوڪت علي ميمڻ (ٽنڊو محمد خان)، ڪرشن ڪمار ”بيوس“ (ٽنڊو محمد خان)، ٿانور داس مهاراج (ڏيئي)، علي غلام ڀٽي (ٽنڊو ڄام)، نذير احمد ميمڻ (مٽياري)، شوڪت علي ميمڻ (مٽياري)، آئي. بي زاهد ڪلهوڙو (لطيف آباد)، حاجي شهنمير خان راهو (پنج مورو)، ڪريم بخش چانڊيو (نيو سعيد آباد)، عابده قريشي (لطيف آباد)، غلام رضا خواجه (تلهار)، حاجي سومرو (بدين)، محمد بخش ميمڻ (تلهار)، محمد اسماعيل ڀٽو (ابوبڪر مورو جا لڳ اڏيرو لعل)، محمد رمضان محمدي (نيو سعيد آباد)، لوهار مير محمد ساگر سنڌي (ڏندو)، نبي بخش ڪلهوڙو (تلهار)، ولي محمد حسين (ماتلي)، تسنيم عاربي (ٽنڊو ولي محمد)، عبدالمجيد سرهيو (هالا نوان - 50 سيڪڙو)، عبدالغفور ميمڻ (ٽنڊو الهيار)، م. الف انور شاهائي (ٽنڊو ڄام - 3 سيڪڙو)، خواجه ليانت علي ناز (تلهار)، محمد موسي پيلوي (ڪوروها)، ذوالفقار علي خواجه (تلهار)، مظهر الدين زنگي (وحدت ڪالوني)، محمد جمن قنبلطي (نيو سعيد آباد)، فريد چانڊيو صوفي (تلهار)، غ. ف جتوئي، حسن بانو جتوئي (حيدرآباد)، سيد علي اڪبر شاهه (حيدرآباد)، سيتلداس ڦلواڻي (ٽنڊو باگو)، علي اڪبر چانڊيو (ٽنڊو ڄام)، رياض سلطان سحر ميمڻ (ٽنڊو الهيار)، ڊاڪٽر زاهد ميمڻ (حيدرآباد)، عبدالعظيم چانگ (تلهار)، سليم پرويز ميمڻ (هاله)، سرفراز حسن

سنڌي (تلھار)، بلبل ڪورواھي (ڪورواھ)، نور محمد ڪاڪيپوٽو (ٽنڊوالھيار)، محمد اڪبر نظاماڻي (ملڻ)، علي احمد آزاد ڪنڀار (چمڀڙ)، ممتاز علي درس (نصرپور)، فيروز حسين ميمڻ (ٽنڊوالھيار)، محمد حسن ميمڻ (شاهپور)، محمد رمضان محمدي (نيو سعيد آباد)، خواجہ ديدار علي (حيدرآباد)، احمد علي عاجز ميمڻ (ٽنڊو ڄام)، نظير احمد ميمڻ (ٽنڊوالھيار)، اختر نواز ميمڻ (ٽنڊوالھيار)، عبدالغنيار ميمڻ (ٽنڊو ڄام)، محمد صديق (ٽنڊو ڄام)، غلام محمد قاضي (مٽياري)، ڊاڪٽر روشن الدين حاتم (مٽياري)، سڪندر علي سومرو (حيدرآباد)، خير محمد شاهه (پيرو لاشاري)، غلام محمد ٿيڀو (عمر ساند)، انيس احمد ميمڻ (حيدرآباد)، نور الحق سنڌي (تلھار)، گوهر سلطانه (لطيف آباد، 6)، قمر سلطانه (لطيف آباد، 6)، نجمه سميجو (لطيف آباد، 6)، محمد سليم سومرو (بدين)، عبدالحڪيم مجاهد (ڪورواھ)، غلام احمد بيدم (تلھار)، محمد هارون ميمڻ سنڌي (تلھار)، غلام محمد (حيدرآباد)، مس شمس النساء سيد (پوليس لائين حيدرآباد)، دلدار حسين شاهه (ٽنڊو محمد خان)، نظام الدين جتوئي (حيدرآباد)، خير النساء سمان (هیر آباد)، علي خان جمالي (ٽنڊو باگو)، علي محمد، انيس ميمڻ (ٽنڊو محمد خان)، گل حسن ملاح (ٽنڊو محمد خان)، روشن بهراڻي (ٽنڊو محمد خان)، راضيہ خواجہ (ٽنڊو محمد خان)، قطب الدين شيخ (ٽنڊو ڄام)، نظر محمد سنگراسي (ٽنڊو ڄام)، مصري خان مخمور (ٽنڊو محمد خان)، حاجي سائين بخش (ٽنڊو محمد خان)، قيمت راءِ سنڌي (ٽنڊو محمد خان)، آسودو مل پريمي (ٽنڊو محمد خان)، اقبال احمد (لطيف آباد)، ظهور احمد ميمڻ (حيدرآباد)، فتح علي پناه (نيو سعيد آباد)، موهن مل سوتار پينڊاڻي (پينڊو)، ريزو مل سوتار (ٽنڊو حيدر)، ڪيول رام ڀي سوتار پينڊاڻي (پينڊو)، ڀڳتو مل سوتار پينڊاڻي (پينڊو)، سنڌي جميل احمد تنيو (لطيف آباد)، عبدالوهاب ڀٽي (حيدرآباد)، معشوق غلي ڏيرو (حيدرآباد)، محمد علي درس (حيدرآباد)، آفتاب علي درس (حيدرآباد)، ظفر الحق ڪيڙو (حيدرآباد)، ذوالفقار علي ڀٽي (حيدرآباد)، راجا صوفي (لطيف آباد)، الهڄاڻو پنهوڙ (هالا نوان)، خليل الرحمان صديقاڻي (لطيف آباد)، شفيق الرحمان صديقاڻي (لطيف آباد)، نور محمد شاهه (بدين)، الهڄاڻو ”عاجز“ (بدين)، نواز علي جتوئي (تلھار)، ناهيد اختر (حيدرآباد)، غلام نبي سومرو (هیر آباد)، شوڪت پرويز شاهه (لطيف آباد).

غلام علي شاهه پاشا (لطيف آباد)، نسرین نشي (لطيف آباد)، مخدوم شفيق الزمان (هالا نوان)، سرفراز ميمڻ (تنبو والهيوار)، آمنه کوسو (تلهار)، الهجڙيو جازيجو (هوسڙي)، محمد اسلم درس (هوسڙي)، عطا محمد شورو (هوسڙي)، غلام مصطفيٰ شورو (هوسڙي)، عبدالجبار شورو (هوسڙي)، بشير احمد شورو (نوسڙي)، محمد بخش شورو (هوسڙي)، محمد اسماعيل شورو (هوسڙي)، خداڏنو شورو (حيدرآباد)، شريف احمد ميمڻ (تنبو محمد خان)، محمد صديق ”بيوس“ سومرو (بدين)، محمد صالح جتوئي (بدين)، غلام محمد (تلهار)، خواجه مظهر علي ناز (تلهار)، خواجه نثار علي اداسي (تلهار)، خواجه زاهد حسين ”زاهد“ (تلهار)، عبدالرؤف ڪاڻياواڙي (تلهار)، خواجه افروز علي (تلهار)، خواجه آفتاب علي (تلهار)، عبدالطيف ساقي (هالا نوان)، علي محمد سومرو (تنبو باگو)، محمد حسين سومرو (تنبو باگو)، خدا بخش خاصخيلي (شاهه ڪریم)، ذڪير ناز (تنبو محمد خان)، مير حسن جتوئي (تلهار)، شاه علي خان چانڊيو (پيرو لاشاري)، منير احمد سومرو (بدين)، عبدالله ٽالپر (ڳوٺ حاجي ميوو خان)، محمد اڪرم ٽالپر (ڳوٺ حاجي ميوو خان)، شاه بيگ رند بلوچ (ماتلي)، ولي محمد اين. بي چانگ (بدين)، الله بخش مينڌري (بدين)، نثار احمد (تنبو محمد خان)، محمد اسحاق (حيدرآباد)، علي حسن هڪڙو (ڳوٺ محمد جعفر هڪڙو)، عبدالخالق (ڳوٺ محمد جعفر هڪڙو)، عبدالواحد (ڳوٺ محمد جعفر هڪڙو)، عبدالمجيد (ڳوٺ محمد جعفر هڪڙو)، عبدالواحد (ڳوٺ محمد جعفر هڪڙو)، محمد هاشم (ڳوٺ حاجي سارنگ هڪڙو)، محمد حسن (ڳوٺ محمد جعفر هڪڙو)، عبدالقادر جيلاني (ڳوٺ محمد جعفر هڪڙو)، شاکر حسين سرهيو هالائي (حيدرآباد)، عبدالرحمان ميمڻ (بدين)، قمر النساء ميمڻ (حيدرآباد)، أم ڪلثوم ميمڻ (هالا نوان)، غلام رسول ڪنير (چمبر)، محمد علي عادل (چمبر)، مشتاق احمد راهو (شهمير راهو)، مس ثريا ”سوز“ سنڌي سليم رضا بيلوي (ڪور واه)، عبدالرحمان ڪنير (ڪور واه)، بچل شاهه (ڪور واه)، محمد خان ”ناز“ لوهار (ڪور واه)، تاج محمد مخدوم (ڪور واه)، عبدالحميد سومرو (ڳوٺ رحيم ڏنو سومرو)، ممتاز علي سميجو (تراڻي)، محمد اشرف شورو (باغوا)، نذير حسين لنڊ بلوچ (بدين)، عبدالخالق مستوئي (تنبو والهيوار)، غلام سرور مستوئي (تنبو والهيوار)، نظير احمد عباسي (سول لائين، حيدرآباد)، شاهد

احمد شيخ "ناز" (حيدر آباد)، محمد اقبال بلوچ (ڳوٺ خير محمد جروار)، خورشيد فقير جو پٽ (حيدر آباد)، بشير احمد جمالي (تلهار)، امتياز عالم جوڻيجو (تندوالهيار)، عذرا "ناز" جوڻيجو (تندوالهيار)، پنهنون خان پياسي (بدين)، عبدالواحد کٽي (بدين)، ابوذر "پنائي" (بدين)، محمد عثمان سانحل (بدين)، محمد مثل درس (ڳوٺ باغواه)، ملڪ محمد (غلام شاهه موري)، منظور احمد (غلام شاهه موري)، محمد اسلم (غلام شاهه موري)، ايمر ايمر بلوچ (غلام شاهه موري)، احمد علي دائود پوٽه (نصرپور)، مڪرم سھتو (ڳوٺ سلطان سھتو)، شمس نظاماڻي (گھلپور)، نوشين شاهه (لطيف آباد، 2)، سيد حبيب الله شاهه (لطيف آباد، 2)، شرف علي شاهه (لطيف آباد، 2)، نويد قمر (لطيف آباد، 2)، نور محمد ميمڻ (تلهار)، پرمانند ڏي پياسي (ڏيئي)، محمد صالح چانڊيو (ماتلي)، اختر بانو (ڄامشورو)، زاهده ميمڻ (ڄامشورو)، جميل احمد تنيو (لطيف آباد)، نور محمد چنا (ڳوٺ خان صاحب)، ڪلثوم صديقي (ڄامشورو)، سعيدہ فاضلاڻي (ڄامشورو)، اقبال بيگم (ڄامشورو)، خالده اديب قريشي (ڄامشورو)، عبدالرئوف ميمڻ (بدين)، فيض محمد چنا (ڳوٺ خان صاحب)، محمد بخش ڳاهو (حيدر آباد)، محمد اسلم ڳاهو (حيدر آباد)، جاويد (حيدر آباد)، گل محمد ڳاهو (حيدر آباد)، نورالدين بلوچ (حيدر آباد)، رحيم ڏنو بلوچ (حيدر آباد)، محمد ايوب خاصخيلي (حيدر آباد)، لکي بلوچ (حيدر آباد)، عبدالحميد ٽالپر (پيرو لاشاري)، رسول بخش، عبدالرسول ٽالپر (پيرو لاشاري)، هوسڙي جا خاصخيلي: محمد لقمان، نور احمد، علي احمد، حاجي مهر علي، محمد عمر عاشق علي، تاجن، بشير، شوڪت علي، علي ڏنو، محمد عزيز اعجاز احمد، نظير احمد، مشتاق احمد، محمد عثمان، مجيد، حسن، ميرو بابو حاجي گل حسن، حاجي محمد، نانا ملوڪ، اقبال احمد، حاجي عالم.

بخش ڳاهو (موري منگر)، عبدالجبار قاضي، (بدين)، راڻي غلام فاطمه (حيدر آباد)، شاهين رسول (حيدر آباد)، سيد سائين ڏنو شاهه (حيدر آباد)، جميل شاهه (حيدر آباد)، شوڪت علي هاليپوٽو (حيدر آباد)، گل محمد، محمد اسماعيل شاهه (حيدر آباد)، ولي محمد شاهه (حيدر آباد)، وزير علي خادم (حيدر آباد)، حبيب خان، محمود ناز سومرو ڳوٺ چتو مانڊراڻي مان: احمد خان "احمد"، محمد عرس ٽالپر، عبدالله ٽالپر، خدا بخش بهراڻي، محمد رمضان

بهرائي، محمد جمن بهرائي، خدا بخش بهرائي، غلام حسين بهرائي، رئيس حاجي
اله بخش بهرائي، لال بخش بهرائي، رئيس حاجي الله بخش بهرائي.

(ڌاڱاڻو پوزدار)، محمد شفيق رند (حيدر آباد)، مبین مشوري (حيدر آباد)، مير هزار
(حيدر آباد)، محمد يونس بلوچ (حيدر آباد)، غلام مصطفيٰ ڪيريو (حيدر آباد)،
رئيس رسول بخش راجڙ (حيدر آباد)، شاهنواز منڌواڻي (ڳوٺ حاجي محبوب علي
منڌواڻي)، عبدالغفور ٽالپر (پيرو لاشاري)، الله بخش جمال مينڌرو (حيدر آباد)،
محمد سرور ”رشيد“ (حيدر آباد)، فاطمه محبوب (لطيف آباد)، محمد زمان سومرو
(ماتلي)، عبدالجبار چٽا (بدين)، زرينه محمد (ماتلي)، منير احمد چانگ (ماتلي)،

خان محمد هاليپوٽو (ڳوٺ سيد جيئرو شاه)، محمد صديق هاليپوٽو (ڳوٺ سيد
جيئرو شاه)، الله داد خان لنڊ (سيد جيئرو شاه)، گل محمد هيسباڻي (ڳوٺ چٽو
خان هيسباڻي)، محمد خان ٽالپر (ڳوٺ حاجي علي محمد)، ڏانومل مهراج
(ڏيئي، ٽنڊو باگو)، مس زبيده خانم (هيرا آباد، حيدر آباد)، مس عائشه بيگم
(بيراج ڪالوني، حيدر آباد)، صاحب خاتون (صدر بازار، حيدر آباد)، ممتاز علي
خان ڏيرو (حيدر آباد)، منار خان ڏيرو (حيدر آباد)، منظور خان ڏيرو (حيدر آباد)،
اڪن خان ڏيرو (حيدر آباد)، الله بخش خان ڏيرو (حيدر آباد)، پورو خان ڏيرو
(حيدر آباد)، پشڪو ڳاهو (حيدر آباد)

ضلعو ٺٽو

نور علي مقبول پليجو (جنگشاهي)، عبدالڪريم پليجو (جنگشاهي)، محمد
ايوب فاضلاڻي (ڌڙو)، محمد احمد ميمڻ (ڌڙو)، غلام اڪبر شاه (ٺٽو)، لاڪو احمد
جاڪرو (سونڊا)، اسومل ڪوهستان (چهرڪ)، محمد ايوب جوکيو ٺٽو محمد خان
چوهاڻ ڌڙو محمد علي جوکيو (سجاول).

جنگشاهي: هن شهر مان اسان کي، محترم نور علي ”مقبول“ پليجي جي،
ڪوششن سان هيٺين چاليهن ساٿين طرفان ٻولي جا قسم ناما پهتا آهن:

جهان خان جوکيو، رسول بخش ٺنگو، رحيم بخش جوکيو، عبدالرزاق جاڪرو
عبدالسميع جوکيو، عبدالغفور خليفه، محمد صالح جاڪرو، زاهد حسين ڪٽري،
دولترام سنڌي، محمد خان منظور پليجو، محمد خان محمد عثمان پليجو،
محمد لقمان پليجو، عبدالغفور پليجو، حمزو خان پليجو، اسماعيل پليجو

محمد بخش پليجو غلام محمد، عبدالله خان پليجو امير علي پليجو مختيار علي پليجو "ڪيڊت"، قربان علي پليجو احمد خان پليجو محمد سليمان، محمد عثمان پليجو صالح محمد پليجو عبدالمجيد پليجو عبدالشكور پليجو مهر علي پليجو عبدالعليم پليجو غلام نبي پليجو عبدالخالق پليجو جهان من مل سنڌي، محمد عثمان جاکرو امداد علي جوکيو محمد سليمان جوکيو رشيد احمد ميمڻ، ع. غ غريب پليجو، مشتاق علي انصاري

غلام محمد کتي (م. بنورو)، هارون ڪاڙڪ (م. بنورو)، قدرت الله قمر پليجو (جنگشاهي)، خليل الرحمان کتري (م. بنورو)، عبدالرحمان کتري (م. بنورو)، فقير حضور بخش صوفي القادري (جهرڪ)، صاحب خان نظاماڻي (جاڻي)، نظير احمد سبز پوش (ٺٽو)، سنڌي ظفر علي قريشي (ٺٽو)، محمد رفيق اياز (چوھڙ جمالي)، اله بخش جوکيو (ڪنڊ ڪوهستان) (جنگشاهي)، رحيم بخش جوکيو مجاهد (گجو)، علي نواز مهر اڻوي (ڊڙو)، شمس الدين عبدالستار صوفي القادري (جهوڪ)، عبدالحسين سرهيو (جهوڪ)، گل محمد (جهوڪ)، شفيع محمد پنهور (جهوڪ)، غلام حسين رنگريز (ميرپور بنورو)، عبدالفتاح عبد (ميرپور بنورو)، خواجہ محبوب علي (ميرپور بنورو)، خواجہ حسين بخش (ميرپور بنورو)، محمد انور ميمڻ (ميرپور بنورو)، گرڙ سنڌي (ميرپور بنورو)، محمد ايوب خشڪ (بلوچ ڳوٺ گليل لڳ درويش)، حبيب الله "خيران" پليجو (گهارو)، ابراهيم سومرو (گجو)، قادري بخش خشڪ (ڳوٺ گليل لڳ صاڏو مل خانچند، جهوڪ)، غلام حيدر جتوئي (جهوڪ)، عبدالوهاب جتوئي (جهوڪ)، صفدر حسين سيولنگي (ميرپور بنورو).

هيٺيان سڀ نالا لاڙڪپور جا آهن:

(نور محمد خاصخيلي، پليڊنو ترڪ، غلام علي ترڪ، ارباب علي محمد ترڪ، نور محمد سومرو محسن سومرو ناٿو پيرزادو، براديو درس، حبيب الله درس، غلام مصطفيٰ مگسي، ناٿو شاه، پنهنون ترڪ، عبدالڪريم مگسي، محمد عثمان گگو محمد يوسف مگسي، محمد اسماعيل درس، ابراهيم پيرزاده، غلام نبي گگو شفيع محمد گگو ابراهيم عمر اڻي، عبدالشكور درس، محمد حسين سومرو، سومار شاه "مفوم"، رسول بخش مگسي، محمد يعقوب عمر اڻي، علي نواز مگسي، محمد هاشم خاصخيلي).

سيد نواز علي شاه (سونڊا)، بقادار شاهه (سونڊا)، غلام مصطفيٰ (سونڊا)، گل محمد سمون (سونڊا)، خواجہ صادق علي (ميرپور بٺورو)، ”مسافر“ لاکاڻي (ميرپور بٺورو)، محمد اسحاق ميمڻ (ميرپور بٺورو)، قهמידه (ميرپور بٺورو)، محمد اقبال ڪانڌڙو (ڌڙو)، تجمل حسين (ڌڙو)، لونگ خان ”جاذب“ (ٺٽو)، بهادر خان (ٺٽو)، نظير احمد ايم. ميمڻ (چوهڙ جمالي)، امام بخش (جنگشاهي)، ڪرم الدين (جنگشاهي)، محمد ابراهيم (جنگشاهي)، محمد قاسم ميمڻ (جنگشاهي)، نثار احمد (جنگشاهي)، تراب علي (جنگشاهي)، نور علي (جنگشاهي)، ن. بانوم. (بٺورو)، خدا بخش اي. ڪتري (م. بٺورو)، عبدالرزاق ڪتري (م. بٺورو)، عبدالغفور ڪانڌڙو (ڌڙو)، محمد صديق ميمڻ (چوهڙ جمالي)، چمن لعل اداسي (چوهڙ جمالي)، شفيق محمد ڪانڌڙو (ڌڙو)، ارياب ولي محمد ميمڻ (ڌڙو)، سلطان احمد ڪيهر (ٺٽو)، نور احمد ڪانڌڙو (ڌڙو)، محمد خان چوهاڻ (ڌڙو)، محمد هاشم جتوئي (جهوڪ شريف)، محمد نصير زٽڻور (ميرپور بٺورو)، خميسو شيددي (ميرپور بٺورو)، يونس شاهه (ميرپور بٺورو).

هيٺيان سڀئي ساٿي جنگشاهي جا آهن:

امان الله پليجو ظفر الله، غلام مصطفيٰ جو ڪيو الله پهرايو خليفو رازق بخش، حبيب الله جو ڪيو خير محمد جو ڪيو امير بخش جو ڪيو نور محمد جو ڪيو غياث الدين جو ڪيو شير محمد، محمد الياس جو ڪيو محمد انور منچري، يار محمد جو ڪيو عنايت الله جو ڪيو محمد عارف جا ڪرو محمد رحيم جو ڪيو الهڏڻو جو ڪيو عبدالرحيم جو ڪيو پيار علي جو ڪيو شوڪت علي بلوچ، محمد اقبال جو ڪيو محمد شريف جو ڪيو جمال الدين جو ڪيو مشتاق احمد، محمد مبارڪ جو ڪيو صاحبڏنو جو ڪيو محمد رمضان جو ڪيو رفيق احمد، محمد عيسيٰ جو ڪيو محمد عمر جو ڪيو عبدالرشيد جو ڪيو محمد سليمان جو ڪيو محمد يونس جو ڪيو.

ڳوٺ حاجي سومار جا ناريجا:

محمد رمضان، خير محمد، عيدن، محمد بچل، علي محمد، واليڏنو پنهل خان، مجاهد، دائود، الهه بچايو، غلام رسول خاصخيلي (ڳوٺ محمد عمر خاصخيلي)؛

جهمنيپير جا خاصخيلي:

عبدالغفور محمود علي، الهه بچايو، محمد آدم، شفيع محمد، محمد ابراهيم، محمد عمر، عبدالستار شير محمد، عبدالعليم، واحد بخش، محمد سومار، الهڏنو محمد حسن، طيب، محمد يوسف، محمد موسي، محمد رمضان، عبدالسليم يار محمد.

ضلعو ڪراچي

لعل بخش شيخ، محمد خان جتوئي، علي رضا ميمڻ، علي حيدر مگسي ”شاد“، خواجہ غلام حسين، انور آفتاب پليجو، بدر ابڙو حمزو ميمڻ (مراد ميمڻ ڳوٺ)، ڊاڪٽر عبدالشڪور ميمڻ (ملير)، محمد رفيق (مراد ميمڻ ڳوٺ)، نذير احمد ميمڻ (ڊوميلڊيڪل ڪاليج)، نور احمد قريشي (ماڙيپور وليمڇ)، محمد ضمير ڪٽبان نذير احمد ميمڻ (مراد ڳوٺ)، شيخ منظور حسين سنڌي (منارام هاسٽل)، رحيم بخش (جان وهاب روڊ)، رحمت الله چاچڙ (ملير)، عزيز الله ڪٽري (دريا آباد)، محمد رحيم خاصخيلي (ملير)، اختر علي، اي ڪمانگر (ناظم آباد)، نبي بخش (ميمڻ ڳوٺ)، واحد بخش سنڌي (بغداداي)، الطاف احمد ميمڻ (پاڪستان چوڪ)، فقير محمد تاج بلوچ (صديق ڳوٺ ملير)، آفتاب احمد چنڙ (سنڌ مسلم سائنس ڪاليج)، عبدالرحيم سنڌي (پچل ڳوٺ)، منو هلاڻي (ميمڻ ڳوٺ ملير)، رحيم بخش لاسي (شير شاه)، سليم الدين ميمڻ ڏيپلائي (ڪراچي)، شاه جهان جتوئي (نئون آباد)، عزيز الله ميمڻ (مراد ميمڻ ڳوٺ)، يونس ميمڻ (مراد ميمڻ ڳوٺ)، پرڪت علي شاه راشدي (سوسائٽي)، ماسٽر محمد هارون (ميمڻ ڳوٺ ملير)، پير محمد بلوچ (شرفي)، محمد يوسف ميمڻ (ميمڻ ڳوٺ)، محمد موسي ميمڻ (ميمڻ ڳوٺ)، ضياء الحق شاه (سوسائٽي)، راز ناٿن شاهي (هلال پاڪستان)، اشوڪ گنگواڻي (هلال پاڪستان)، قربان جعفر (هلال پاڪستان)، انور پيرزادو (هلال پاڪستان)، اسلم آزاد (هلال پاڪستان)، شاهه ابڙو محمد اسلم ميمڻ، گل محمد ميمڻ، شفيع محمد ميمڻ، محمد خان ميمڻ، حاجي علي محمد، عبدالرحمان ميمڻ (سپ ويٺل مراد ميمڻ ڳوٺ)، نياز احمد بلوچ (ملير سٽي)، عبدالغني بلوچ (ملير سٽي)، شوڪت علي تبسم (ملير ڪالوني)، محمد سليمان جوڳيو (ملير سٽي)، عبدالرزاق بلوچ

آنسو (گوٹ ملیر ستي)، عبدالستار ميمڻ (مراد ميمڻ ڳوٺ)، عبدالحليم بلوچ (ملير ستي)، محمد صادق بلوچ (ملير ستي)، عبدالستار بلوچ (ملير ستي)، محمد اسلم بلوچ (ملير ستي)، قدير احمد شاه (ناظم آباد)، شمس الدين ڪتري (ڪراچي)، محمد جعفر برفت (ڪراچي).

ضلعو ٿرپارڪر

عبدالجليل ڀرڳڙي (جيمنس آباد)، بلوچ محمد بچل عادل (ميرپور خاص)، علي محمد ميمڻ (جهڏو)، بشيره ابراهيم مومن (ڪنري)، قادر بخش بلوچ (ڪاٺ)، عبدالنجيب پنهور (ميرپور خاص)، مير محمد ٽالپر (جهڏو)، عبدالحق خادم (ميرپور خاص)، هدايت الله ناز ميمڻ (ميرپور خاص)، اداس ٿري (ميرپور خاص)، خليل ميمڻ (جهڏو)، نبي بخش (ميرپور خاص)، صاحب خان چانڊيو (تالهي)، ارباب غلام رسول (ڪلوثي)، رحيم بخش شر بلوچ (ميرپور خاص)، محمد ناصر پنهور (ميرپور خاص)، محمد هاشم پنهور (ٽنڊو جان محمد)، محمد سليمان لاشاري (ميرپور خاص)، پنهور عبدالحسيب ڄر سنڌي (ميرپور خاص)، محمد اقبال شيدي (ڪنري)، بشيره مومن (ڪنري)، خليل ميمڻ (جهڏو)، تلسيداس آساڻي (غلام نبي شاه)، فضل الرحمان پٽ (ڏيپلو)، غلام محمد ميمڻ ڏيپلاڻي (ميرپور خاص)، عبدالحق خادم (فضل ڀنڀرو)، عزيز الله ڀرڳڙي (جيمنس آباد)، سعيد ناز (مير شير محمد)، انور حسين (ميرپور خاص)، علي محمد اٿيلو (فضل ڀنڀرو)، عيد السليم ڀرڳڙي (جيمنس آباد)، يار محمد مهر (جهلوري)، ٽيون مل (ميرپور خاص)، جان محمد ٿري (ڪنري)، مير محمد پنهور (شادي پلي)، رسول بخش پنهور (شادي پلي)، مشتاق احمد قريشي (ميرپور خاص)، مظهر علي بلوچ (دودو خان لغاري)، محمد حاصل (دودو خان لغاري)، عبدالرحمان جنجهي (ميرپور ڀرڻي)، غلام نبي لاشاري (ميرپور خاص)، محمد سليم پنهور (ميرپور خاص)، اسماعيل رند (ڪنري)، شوڪت رند بلوچ (جهڏو)، ولي محمد بلالائي (فضل ڀنڀرو)، سيد انور علي شاه (ٽنڊو محمد جان محمد)، سيد نياز حسين شاه (ٽنڊو جان محمد)، سيد احسان علي شاه (ٽنڊو جان محمد)، منظور احمد ڏيپلاڻي ميمڻ (ميرپور خاص)، شفيع محمد عيسيٰ (ميرپور خاص)، امداد حسين چانڊيو (ڪنڊياري)، مير حسن عاجز منگي (شاهپور چاڪر)، مير حسن لاشاري سنڌي (پيراني)، بهرام لاشاري (پيراني)، گل حسن لاشاري (پيراني).

حسين بخش پلھ (شاھپور چاڪر)، عبدالفتاح مغل (تندو آدم)، مائيٽو اوٽو فدا (ميرپور خاص)، نرملداس صوفي (ڊگهڙي)، پرديپ ڪمار (ڊگهڙي)، سترام داس صوفي (ڊگهڙي)، جيوٽ ڪمار صوفي (ڊگهڙي)، شمشاد مومن (ڪنري)، مائيٽو فتح خان چانڊيو (ميرپور خاص)، محمد صالح اوستو (ميرپور خاص)، محمد سليم (ميرپور خاص)، محمد صادق سنڌي (نئون ڪوٽ)، مولا بخش نهڙي (نئون ڪوٽ)، عبدالله مهر اٿوي (نئون ڪوٽ)، محمد يوسف پلي (نئون ڪوٽ)، فيض محمد نهڙي (نئون ڪوٽ)، پير محمد دل (نئون ڪوٽ)، عبدالغفور انصاري، محمد جمن (نئون ڪوٽ)، غلام محمد مير جت (نئون ڪوٽ)، راجا صوفي (ڊگهڙي)، شاھو مل (ڊگهڙي)، غلام رسول کوسو (ڊگهڙي)، اشوڪ ڪمار (ڊگهڙي)، آئند ايمر نڌاڻي (ميرپور خاص)، عنايت خاتون (ميرپور خاص)، نورجهان دختر قاضي سانوڻ (ڪنري)، خان محمد هنگورجو (فقير جو ڍورو)، سائينداد (فضل ڀنڀرو)، شير محمد بلالڻي (فضل ڀنڀرو)، محمد صاحب هنگورجو (فقير جو ڍورو)، خالد حسين صديقاڻي (ڏيپلو)، سيد ماڪن شاھ رضوي (ڳوٺ جيئرو شاھ)، صغري رضوي (جيئرو شاھ)، مائي سيائي بلوچ (جيئرو شاھ)، ڪرامت رضوي (عمر اٺ سال - خيرپور گنبو)، موهن لعل ٽيڪچند (عمر ڪوٽ)، مس زيب النساء (عمر ڪوٽ)، مس ب. پروين (عمر ڪوٽ)، مس ائيس انجم (عمر ڪوٽ)، مس بلقيس خانم (عمر ڪوٽ)، مس رياض سلطانه (عمر ڪوٽ)، ديبا ناز (عمر ڪوٽ)، مس ن. پروين جوڻيجو عمر (عمر ڪوٽ)، شڪيل احمد (عمر ڪوٽ)، مس پروين ملڪ (ميرپور خاص)، رياض احمد ميمڻ (ڏيپلو)، فاضل الدين جوڻيجو (ڏيپلو)، ماستر علي محمد اداسي سومرو (جهون واٽر)، عبدالله سومرو (جهون واٽر)، صاحبڏنو سومرو (جهون واٽر)، محمد رحيم هنگورجو (سامارو)، منظور قادر ميمڻ (ڏيپلو)، خالد ملوڪ (ڏيپلو)، خالد حسين ميمڻ (ڏيپلو)، عبدالعزيز ميمڻ (ڏيپلو)، غلام محمد ميمڻ (ڏيپلو)، محمد ساجن هنگورجو (فضل ڀنڀرو)، خدا بخش پنهور (تندو آدم)، محمد، محمد شريف چانڊيو ۽ الله بخش نوحاڻي (ديھ 170، ڊگهڙي)، محمد عثمان ميمڻ (ڏيپلو)، فضل الاهي ميمڻ (ڏيپلو)، شفيع محمد ڊرائيو (فقير جو ڍورو)، جان محمد هنگورجو (ڳوٺ واڙي)، عبدالعزيز خاصخيلي (ميرپور خاص)، ارباب علي راهمون (پٿورو)، نياز علي راهمون (پٿورو)، الهڏنو هنگورجو (فضل

پنهور، عقیل احمد (عمر کوٽ)، محمد هاشم ۽ رحمت النساء (پین ۽ پاء -
 ڳوٺ مير محمد لغاري، ميرپورخاص)، غلام محمد ميرجت (ڳوٺ سائين رکيو
 ميرجت)، مير محمد بلوچ (ڊگهڙي)، اميد علي شيدي (فقير جوڊورو)، محمد
 قاسم ڪنڀار (فقير جوڊورو)، عبدالحڪيم ڪوري (فقير جوڊورو)، احمد ڄام
 چانڊيو (فقير جوڊورو)، محمد طالب مهر (صوفي آباد)، غلام قادر ڪلوي
 (صوفي آباد)، محمد قاسم ڪوري (صوفي آباد)، عبدالرحيم ڪوري (صوفي
 آباد)، عبدالعزيز ڪوري (صوفي آباد)، محمد عمر ڪوري (صوفي آباد)، سيد
 امداد علي شاهه (روشن آباد)، نند لعل ”مستانو“ (مئي)، انوار احمد نهڙيو (رحمان
 آباد)، خالد نهڙي (رحمان آباد)، محمد منواڻي (ڏيپلو)، محمد صالح منواڻي
 (ڏيپلو)، انور عادل منواڻي (ڏيپلو)، بس انيس جوڻيجو (عمر کوٽ)، مسز زرينه
 بابو (ميرپورخاص)، خورشيد بانو ميمڻ (ميرپورخاص)، ولي محمد ميمڻ
 (ڪنري)، غلام قادر بلاڻي (ڳوٺ تاج پنهور)، بشير احمد بلاڻي (تاج پنهور)،
 بهارو هارون بلاڻي (تاج پنهور)، ملان نور احمد بلاڻي (تاج پنهور)، محمد عظيم
 (ڳوٺ مير جان محمد)، عبدالله خان خاصخيلي (ڳوٺ مير جان محمد).

ضلعو سانگهڙ:

محمد يعقوب منظور لاشاري (تنبو آدم)، اڪرم سلطانه (تنبو آدم)، عبداللطيف
 قمر لغاري (سرهاڙي)، ڪرشن ڪمار روچيرام (ڪپرو)، چولو پوڄواڻي، چولا رام
 پيرومل (سرهاڙي)، زبيده ملوڪ (سنجهورو)، امان الله شاد سنڌي (ڪپرو)، پيتامبر
 مينگهراج راڻي (ڪپرو)، محمد هاشم حيدري (ڪپرو)، جان محمد مشوري
 (سرهاڙي)، محمد خان لغاري (سرهاڙي)، حاجي محمد علي خان لغاري
 (سرهاڙي)، غلام رسول هنگورو (ڪپرو)، عبدالرزاق لغاري (سانگهڙ)، محمد
 هاشم بلوچ (ڪپرو)، ڊاڪٽر اعظم حسين يوسفائي (تنبو آدم)، غلام رسول
 ڏاهري (شاهپور چاڪر)، رفيع رضا سنڌي (ش. چاڪر)، محمد اسحاق
 احمدائي بلوچ (سانگهڙ)، حاجي عبدالرحيم ڪنڀار (هنگورجا)، رتن ڪمار
 سکاڻي (ڪپرو)، جگديش ڪتري (ڪپرو)، گوتم داس سونارو (ڪپرو)، گرداري لال
 ڪي. ڪتري (ڪپرو)، رتن ايس. ڪتري (ڪپرو)، مس آمنه بلوچ (سانگهڙ)، محمد
 مبارڪ رستم خان (سنجهورو)، مسز رحمت رستم خان لغاري سنجهورو مس

زبيده لوڪ سنجهورو مس ياسمين سلطانہ رستم خان لغاري، (سنجهورو)، مير محمد چانڊيو (سنجهورو)، سارنگ خاصخيلي (سنجهورو)، رستم خان لغاري (سنجهورو)، الله بخش پاچهي خان خاصخيلي (سنجهورو)، نور محمد ناشاد (پيرو مل)، غلام نبي زرداري (ڳوٺ پيرزو زرداري)، علي خان زرداري (ڳوٺ پيرزو زرداري)، صاحب خان خاصخيلي (ٽنڊو آدم)، مس رضيه محمد علي (سانگهڙ)، ماستر محمد ابراهيم (ڳوٺ حمزو پنهو)، حسين بخش عمرائي (سنجهورو)، غلام شبير پنهو (پيرو فقير شورو)، نور محمد ابڙو (ڳوٺ پيرو شورو)، محمد يعقوب روشن (ٽنڊو آدم)، محمد هاشم (ڳوٺ پيرو فقير شورو)، محمد علي پلهه (شاهپور چاڪر)، حاجي خان ڏاهري (شاهپور چاڪر)، محمد اديس پلهه (شاهپور چاڪر)، محمد وريام ڏهير (شاهپور چاڪر)، عبدالستار تهيمر (شهدادپور)، فتح علي بلوچ (ڪڏڙو)، سچ ڏاهري (شاهپور چاڪر)، عبدالله آزاد درس (ڪپرو)، تنوير علي جوڻيجو (ٽنڊو آدم)، نادر علي جوڻيجو خالد اسماعيل خاصخيلي (ٽنڊو آدم)، عبدالرحيم سنگراسي (پيرو مل)، شرف الدين بلوچ (هنگورجو)، شمير اختر (سنجهورو)، محمد صالح ملڪ (سانگهڙ)، عاجز غلام حسين ڪونڌر (سانگهڙ)، نعيم انور سولنگي (شهدادپور).

ضلعو نواب شاهه

نور احمد نوراني چانڊيو (سڪرنڊ)، طالب اللطيف، غلام شبير منگي (خانواھڙ)، لطيفي محمد علي منگي (خانواھڙ)، انجم حسنين ترائي (نوشهروفيروز)، فيض محمد (ڪاهي)، علي نواز بروهي (نوشهروفيروز)، خير محمد جويو (امام آباد سيال)، عبدالرحمان انصاري (دريا خان مري)، محمد عظيم ميمڻ (دريا خان مري)، خان محمد حيدري پائيڻ (محراب پور)، قمر الدين تنيو (نواب شاهه)، حبيب الله رانڙو (ڳوٺ ملڪ)، غلام شبير ميمڻ (نيو جتوئي)، سنڌي قمر الدين تنيو (نواب شاهه)، نسيم نوراني (نواب شاهه)، قلندري مظفر علي منگي (خانواھڙ)، احمد نواز عباسي (ڪلهوڙا)، محمد خان مسرور سولنگي (ڳوٺ پٺو)، علي اڪبر رند (نواب شاهه)، سيد اعجاز علي شاهه ڪاظمي (خانواھڙ)، سریش ڪمار (نواب شاهه)، شيخ مير محمد راهي (مٺياڻي)، ڀرت قادر بخش (مٺياڻي) - 8 سيڪڙو، محمد اسلم جوکيو (نوشهروفيروز)، محمد

هارون پير (ڪلهوڙا)، ڄام نذير احمد راهوڄا (مناڻي)، سڪندر علي جوکيو (ڪنڊيارو)، اسم ناز جوکيو (ڪنڊيارو)، مڪيش ڪمار (نواب شاھ)، غلام قادر شينخ (مٽياڻي)، جاويد انور جوکيو (ڪنڊيارو)، عبدالواحد مغل ناز (درپيلو)، عبدالرحمان عباسي (ڪلهوڙا)، امان الله ميمڻ (پراڻو جتوئي) - 100 سيڪڙو، پير واحد بخش آزاد جيلاني (قاضي احمد)، محمد رفيق لاڙڪ (ڪوڙو اڇڙ)، نورجهان سنڌي (نواب شاھ)، اياز علي چانڊيو (شادي خان چانڊيو)، محمد خان مير جت (دريا خان مري)، عبدالرحمان مير جت (دريا خان مري)، غلام رسول دليپوتا، (محمد بخش)، گل محمد سولنگي (ڳوٺ پنو)، عبدالحق (پورتي)، محمد نواز (پورتي)، مس صغري شاهين ناز جوکيو (ڪنڊيارو)، عتيق الرحمان ايمر قاضي (مورو)، حبيب الله رحمان ايمر قاضي (مورو) خليل الرحمان (مورو) نورالدين ڳگهيو (ڳچيرو پراڻو)، امان الله ڳگهيو (ڳچيرو پراڻو)، تاج جويو (مورو)، عبدالستار پيرازدو (ڪنڊيارو)، غلام نبي ميمڻ (نوان جتوئي)، غلام رسول سومرو مسرور (نيو جتوئي)، محمد ايوب سولنگي (مورو)، محمد رمضان پرديسي (خانواڙ)، شير محمد ڪونڌر (خانواڙ)، مهجور غلام حيدر سولنگي (دلي پوتا)، شمس الدين پروانو (خانواڙ)، غلام شبير ساڻي پنهيار (خانواڙ)، غلام رسول تنيو (خانواڙ)، ڄام راهب الدين راهوڄا بيوس (مناهي)، بهادر علي راڄپر (سيال آباد)، محمد حسين خان ڪيريو (سڪرنڊ)، صابر حسين شاه سڪرنڊ، محمد اعظم اپڙو (نوشهرو فيروز)، مشتاق علي لغاري (ڳچيرو روڊ)، نياز حسين ميمڻ (مورو)، غلام سرور راڄپر (سيال آباد)، غلام رسول ڪيريو (ڳوٺ ٻائو وارياسو)، غلام حسين مشوري (نيو جتوئي)، بشير احمد ميمڻ (نيو جتوئي)، علي نواز نصرت (ٻانڌي)، ڊاڪٽر محمد آچر پنهوڙ (دلي پوتا)، ڌڻي بخش سهتو (دلي پوتا)، قمرالدين سهتو (دلي پوتا)، قمرالدين تنيو (نواب شاھ)، اصغر علي ڏاهري (مورو)، عبدالرحيم چنا ”بيدار“ (ڪنڊيارو)، حسن علي عطار (ڪنڊيارو)، ايس. ڪاظم علي شاهه رضوي (ڪنڊيارو)، ممتاز احمد (نوشهرو فيروز)، پرڪت علي شاهه (درپيلو)، خدا بخش عالمڻي (شادي خان نظامڻي)، محمد رمضان بلوچ (نارو شاھ)، غلام حسين منگي (نارو شاھ)، فاطمه راڄپر ”ناز“ (ڪوٽ لالو)، محمد مقيم منصور (حميد آباد)، محمد يوسف سولنگي (درپيلو)، آفتاب احمد ميمڻ (سڪرنڊ)، سهتو محمد رمضان خادم

(محر اپور)، نعمت الله (نوابشاہ)، شمس الدين سہتو ”وفا“ (خانواہڻ)، محمد ياسين شوق قاسمي (خانواہڻ)، مظفر علي، رميش ڪمار، ساجد علي، ماجد حسين ميمڻ، ارشاد احمد تنيو، غلام نبي مڪراني بلوچ، انور حسين ڪيريو منظور علي، عبدالرسول (سڀ نوابشاہ)، گل احمد قل (ڳوٺ قل)، ايم. موريل سہتو (ڪوٽڙي ڪبير)، فيض محمد پيرزاده (ڪوٽڙي محمد ڪبير)، غزاله رحيم بلوچ، (امان الله زرداري)، علي نواز پيرزاده (ڪوٽڙي محمد ڪبير)، غوث محمد گوهر پيرزاده (ڪوٽڙي محمد ڪبير)، محمد بخش (ڪوٽڙي محمد ڪبير)، موهنش ڪمار (نوابشاہ)، قربان علي سمون (ڳوٺ هوت خان جلباڻي)، وسند علي راجپر (ڳوٺ حاجي فيض محمد راجپر)، قادري بخش مري بلوچ (لاڪا روڊ)، جلال خان مري بلوچ (باقر مري)، مير محمد سونارو (ڪنڊيارو)، محمد حيات سونارو (ڪنڊيارو)، عبدالستار مري بلوچ (باقر مري)، محمد خان مري (ڳوٺ باقر مري)، نواب علي اسد (ڪنڊيارو)، محمد حسين ميمڻ (نوابشاہ)، اعجاز علي تنيو (نوابشاہ)، جمال الدين ڀٽي (نوابشاہ)، گوڻند رام (نواب شاہ)، علي جان رند (نواب شاہ)، عزيز الله لاکو (نوابشاہ)، راجڪپور (نوابشاہ)، علي انور (نوابشاہ)، گهنشام داس (نوابشاہ)، نذير احمد ڀٽي (نوابشاہ)، صغير احمد (نوابشاہ)، سعيد احمد سمون (نوابشاہ)، سرور علي رند علي رند (نوابشاہ)، زرين نوراني (نوابشاہ)، ملڪ ناز ميمڻ (مورو)، مير خاتون سولنگي (پورٽي)، حاڪم زادي سولنگي (پورٽي)، نور خاتون (پورٽي)، رياض احمد ميمڻ (نوابشاہ)، آفتاب احمد افق تنيو (خانواہڻ)، حافظ ولي محمد چنا، دوست محمد پٺور، حافظ عبدالله خان ابڙو شفيق محمد خان پنهون نظير احمد پورٽ، محمد نواز مستوئي، لياقت علي خان پنهون، حبيب الله خان پنهون، سلطان خان (سڀ ويٺل پورٽي)، علي رضا خان کوسو (قاضي احمد)، نذير احمد ”ناز“ تنيو (خانواہڻ)، عامر خان (نوابشاہ)، حاجي خان ملاح (نوابشاہ)، محمد هاشم پلهه (شاهپور چاڪر)، علام نبي پلهه (شاهپور چاڪر)، علي محمد پلهه (شاهپور چاڪر)، محمد علي پلهه (شاهپور چاڪر)، عالي شاه مظهر (درپيل)، قمر الدين تنيو (نوابشاہ)، محمد حسن ڪيريو (نوابشاہ)، رشيد قريشي (نوابشاہ)، الله بخش وڳڻ (دريا خان مري)، برادي خاصخيلي (سينهڙا موري)، سنڌي اڪرم بيگ (نوابشاہ)، گن محمد بلوچ (نوابشاہ)، شمشير علي

پرڙو (مورو)، اله بخش جتوئي (نواب شاھ)، نظام الدين (پورتي)، محمد بخش سولنگي (نوشهروفيروز)، پنهل خان کوسو بلوچ (نوشهروفيروز)، محمد قاسم سولنگي (نوشهروفيروز)، شهمير خان (دريلو)، محمد بخش ڏاهري (نواب شاھ)، عاجز غلام شبير کوندر (خاتواھڻ)، حسنہ لاشاري (نوابشاھ)، مھر راشدي (نوابشاھ)، سيد اختيار حسين شاھ (مرزانيور)، رحيم بخش وڳڻ (دريا خان مري)، انور حسين وڳڻ (دريا خان مري)، محمد وضوان وڳڻ (دريا خان مري)، هادي بخش وڳڻ (دريا خان مري)، وشني پاڻي آڏومل (نوابشاھ)، غلام مرتضيٰ (نارو شاھ).

ضلعو خيرپور ميرس

عبدالحڪيم ڪانھر (پير جو ڳوٺ)، سميع الله بلوچ (سينار جا - هڪ سيڪڙو)، ميان غلام شبير پيرزادو (گڏيجي)، شاهنواز حداد (ڪوٽ ڏيجي)، نبي بخش سهتو (خيرپور)، عبدالستار مھيسر (خيرپور)، امان الله کوسو (احمدپور)، نعمت الله سومرو (هنگور جا)، سومرو عبداللطيف سنڌي (خيرپور)، عبدالهادي ڪانھر (پير جو ڳوٺ)، عبدالستار ميمڻ (خيرپور)، علي شير پرڙو (پورتي)، غلام شبير سومرو (خيرپور)، نعمت الله کوسو (احمدپور)، امداد علي چنو (خيرپور)، الله ڏنو پرڙو (خيرپور)، محمد يوسف عباسي (کهڙا)، ثناء الله بلوچ (سينار جا)، محمد حسين ٽالپر دلشاد (ٽالپر وڏا)، احمد حسين ايم. ٽالپر (ٽالپر وڏا)، عبدالحڪيم سهتو (خيرپور ميرس)، رفيق احمد رند بلوچ (خيرپور ميرس)، محمد اقبال سوھو (خيرپور)، علي اڪبر لڏ بلوچ (سينار جا)، عبدالرشيد حاجي (سينار جا)، هدايت الله لڏ بلوچ (سينار جا)، فدا احمد بلوچ (سينار جا)، الاهي بخش ڀٽو (سينار جا)، پير بخش بلوچ (سينار جا)، واحد بخش شيخ (سينار جا)، عبدالفتاح لاڙڪ (سينار جا)، ظفر الله بلوچ (سينار جا)، غلام سرور ڪبر (سينار جا)، مختيار احمد ٽالپر (سينار جا)، مهتاب احمد بلوچ (سينار جا)، خادم حسين خاصخيلي (سينار جا)، مسڪين علي شھواڻي بلوچ (رائپور)، ممتاز حسين (خيرپور)، غلام حسين سرڪي (خيرپور)، شاهه محمد لهرائي بلوچ (خيرپور)، محمد مثل سومرو (هنگور جا)، منظور حسين خادم سهتو (سينار جا)، اسد الله شيخ (خيرپور)، سليم احمد سومرو (گمبٽ)، جميل احمد ميمڻ (خيرپور)، پير محمد ميمڻ (گمبٽ)، عبدالتمجيد ميمڻ (کهڙا)، عبدالحميد ميمڻ (کهڙا)، رسول بخش ميمڻ (کهڙا)، ايم. بشير احمد (ٽالپر وڏا)، نظام الدين

چاکراڻي (ٽالپر وڏا)، شفيع محمد آرائين (ٽالپر وڏا)، شفيع الله لنڊ بلوچ (سينار جا)، ڪليئر شيخ (خيرپور)، عباس علي کوسو (خيرپور)، جان محمد پلي، (ڳوٺ حاجي امام بخش پلي)، نور الله لنڊ (سينار جا)، نياز احمد راجپر (ڪروڻڊي)، جميل احمد لنڊ (سينار جا)، محمد ساجد فاروقي (دراڙا)، امداد علي (سومرا موري)، قادر داد پائين، (حادث آباد)، محمد منل ڀٽو (سينار جا استيشن)، محمد حسن شر بلوچ (ڄام صاحب)، امام علي شر بلوچ (ٽنڊو مير علي)، هدايت الله اي قريشي (ٽنڊو مير علي)، محمد الياس مير بحر (ٽنڊو مير علي)، احمد علي شر بلوچ (ٺري مير واهه)، علي نواز مڱڻهار (نصير فقير جلالڻي)، عبد الله سينهڙو (سينهڙا موري)، احمد حسين سومرو (بوزدار وڏا)، فدا حسين ڀٽي (بوزدار وڏا)، نظر محمد چانڊيو (فقير آباد گمبٽ)، بشير احمد سومرو (خيرپور)، غلام قاسم رند، غلام حسين رند، محمد اشرف، محمد عبدال ساڪاڻي، خادم حسين ڀٽي، بشير الحسن، نارائنداس مينگهواڙ، محمد علي، عطا محمد، احدي خان راجپر، لياقت علي، غلام محمد (سڀ بوزدار وڏا)، علي حسن شيخ (خيرپور)، عنايت الله ميمڻ (هنگور جا)، امان الله (بوزدار وڏا)، انور علي ڪنير (خيرپور)، صفی الله جتوئي (خيرپور)، مشتاق احمد (سينار جا)، غلام نبي لنڊ (سينار جا)، سڪندر علي لنڊ (سينار جا)، مسرور احمد لنڊ (سينار جا)، لعل بخش (بوزدار وڏا)، لياقت علي خاصخيلي (بوزدار وڏا)، گهنور علي (ٽالپر وڏا)، ثنا الله بلوچ (ٺري مير واهه)، حسين بخش بلوچ (ٺري مير واهه)، امداد علي تنيو (مير علي بازار خيرپور)، غلام عباس رضوي (خيرپور)، ڪريم بخش وسطڙو (صدر جون ڀٽيون)، بصير خان وسطڙو (صدر جون ڀٽيون)، حسين بخش تنيو (صدر جون ڀٽيون)، محمد بچل توگر ناز (خيرپور ميرس)، امام الدين قريشي (سڳيون)، نثار احمد ميمڻ (هنگور جا)، عزيز الله (هنگور جا)، محمد منل سومرو (هنگور جا)، جعفر علي (هنگور جا)، غلام فاطمه عباسي (خيرپور)، علي نواز سومرو (هنگور جا)، رجب علي ملاح (سڳيون)، بادل خان مشوري (هنگور جا)، دلير حسين ميمڻ (هنگور جا)، عطا الله سومرو (ديهاڙ)، قاضي محمد علي سومرو (ديهاڙ)، آسيه بلوچ (خيرپور)، محمد صديق سيال (سينار جا)، غوث بخش خاصخيلي (سينار جا)، اعجاز علي (سينار جا)، خضوا الله لاڙڪ (احمد پور)، عنايت الله لاڙڪ (احمد پور)، شفيع محمد لاڙڪ (احمد پور)، پياسي ڌڻي بخش رت سان

لکيل (ٿالپر وڏا)، عاشق حسين (خيرپور)، نبي بخش سهتو (خيرپور)، عالم خان عالمائي (خيرپور)، ديوان اُتم رام (خيرپور)، عزيز حسين انعام الله (خيرپور).

ضلعو سکر

عبدالفتاح ”عبد“ امروٽي (مرزاڻپور)، اسرار احمد جوگيو (شڪارپور)، ارشاد علي ڊکڻ (شڪارپور)، شفيع محمد ميرائي (ميرپور ماٿيلو)، محمد صديق ساجد پنهوڙ (شڪارپور)، اقبال احمد شاه بخاري (وارها)، بيدل مسرور ڀڏوي (شڪارپور)، بلوچ غلام حسين جاويد (روھڙي)، غلام رسول اڪرم جروار (ميرپور ماٿيلو)، غلام نبي ڪولاچي (ميرپور ماٿيلو)، رفيق احمد سومرو ”راز“ (سکر)، غلام نبي ڀٽي (سکر)، عبدالرحيم انصاري (سکر)، نور احمد انصاري (سکر)، پير محمد پروانو (شڪارپور)، بشير احمد سومرو (سکر)، غلام فاروق موريائي (شڪارپور)، مظهر علي عاشق (مديجي)، ظفر علي قاضي (شڪارپور)، محفوظ احمد سومرو (شڪارپور)، چنه نثار شاد (شڪارپور)، نسيم ٿيپو (شڪارپور)، بسنت ڪمار بيڪائي (داد لغاري)، ملڪ ممتاز نديم (روھڙي)، اشفاق علي شاه (شڪارپور)، مسز فرحت ناز انجم (روھڙي)، احمد بخش شيخ (روھڙي)، رحيم بخش مگريو ”ڏنل“ (سکر)، زاهده سنڌي (شڪارپور)، عبدالستار مگسي (سکر)، عزيز سنڌي (شڪارپور)، سليم چنا (شڪارپور)، محمد علي راز (شڪارپور)، نصير دين بي شيخ (شڪارپور)، نور محمد ولي محمد جوگيو (مديجي)، عبدالرحيم ڀٽو (باگوٽو)، غلام عباس ڪوسو (سکر)، سليم ڪوسو (سکر)، عبدالوهاب ڪوسو (سکر)، جان محمد ”خليل“ ڪوسو (سکر)، مشتاق احمد انصاري (سکر)، علي محمد سومرو (سکر)، دل عبدالحي راضي (امروٽ)، رسول بخش ڪورائي بلوچ (ڀٽو عاقل)، صدر الدين شيخ (شڪارپور)، غلام علي مخمور (ميان صاحب)، بهزاد سنڌي (شڪارپور)، پرويز احمد ميمڻ (شڪارپور)، گلزار احمد (شڪارپور)، مغل رياض حسين خان (لکي)، سومرو گلشن (آرائين روڊ)، رشيد احمد سومرو (سکر)، منير احمد سومرو (سکر)، غلام ياسين سومرو (شڪارپور)، شيخ نور الله آزاد (سکر)، ارباب علي سومرو (ميان صاحب)، مير مشتاق مهر (ميان صاحب)، امداد علي سومرو (شڪارپور)، قربان علي سومرو (شڪارپور)، ديدار علي سومرو (شڪارپور)، گل محمد سومرو (ميان صاحب)،

خورشيد ناز (ميان صاحب)، شوڪت علي شاهه بخاري (ميان صاحب)، محمد هارون ايم ”مهراڻ“ (ڳوٺ محمد پريل)، گل محمد (ڪڙي عطا محمد)، سهيل احمد ڪرل (شڪارپور)، ناظم الدين پٺاڻ (ڪڙي عطا محمد)، مسز مستقيم سيد (پراڻو سکر)، خورشيد احمد شيخ (پراڻو سکر)، شفيع محمد شيخ (پراڻو سکر)، زينب شيخ (هنگورو)، شيرين عذرا جبين (هنگورو)، شبير سلطان شيخ (هنگورو)، تاج محمد (ڪڙي عطا محمد)، نياز محمد خان (درجو ڇهون) - ڪڙي عطا محمد، رفيق احمد (ڪڙي عطا محمد)، پٺاڻ آفتاب احمد خان (ڪڙي عطا محمد)، محمد اسلم ميمڻ (پراڻو سکر)، ڪپتان علي شيخ (شڪارپور)، قيصر احمد پٺاڻ (جمع خان مڌي)، حسن بانو ابڙو (شڪارپور)، اعجاز احمد مگسي (شڪارپور)، مشتاق احمد سنڌي (شڪارپور)، بشري بانو پٺاڻ (سکر)، مولانا محمد عبيد الله پٽو (اوپاوڙو)، عبداللطيف (ڳوٺ گلزار اوڏاڻو)، عبدالواحد سومرو (شڪارپور)، شبير احمد سومرو (پورل شاهه بجاري سکر)، مولانا محمد عبدالقدوسي (اوپاوڙو)، ارشد حسين (اوپاوڙو)، آغا اسد (ڪڙي عطا محمد خان)، غلام نبي (اوپاوڙو)، شاهنواز بلوچ (ڳوٺ بلا، تعلقو پٺو عاقل)، غلام ياسين سومرو (اوپاوڙو)، شهر يار (سکر)، محمد خالد راجپوت (پٺو عاقل)، غلام حيدر سومرو (ڏهرڪي)، برڪت علي (ڏهرڪي)، ريڌنو ملا (پٺو عاقل)، غلام نبي نيال (پراڻو سکر)، جميل نور ”سنڌي“ (شڪارپور)، عزيزه شيخ (سکر)، نور محمد پنهور (سکر)، حسن پٽو (سکر)، امينه انور (سکر)، عالم خان جتوئي (سکر).

ضلعو دادو

محمد صادق قريشي (آراضي)، روشن علي ”روشن“ جويو (پيلو پٽ)، عبدالعليم سولنگي (موندر)، پٺاڻ اوڻو (ڪرم پور)، لياقت علي جهتياڻ (ڦلجي)، گل شير لنگ (دادو)، قاضي آفتاب احمد (دادو)، مولاداد محمد خان ڳورڙ (ٿرڙي محبت)، خير محمد پيرزادو (ميهڙ)، مير محمد سيوهاڻي (سيوهڙ)، غلام محمد ميمڻ قمر (بويڪ)، محمد انعام چنه (سيوهڙ)، حسين شاهه راشدي وڪيل (دادو)، عبدالڪريم (سيٽا روڊ)، فدا حسين سومرو (پاٽ)، احمد خان چنڙ (سيٽا روڊ)، عبدالعزيز سنڌي (دادو)، حاجي امام الدين اوڻو (سيوهڙ)، فيض محمد پيرٿ (سيوهڙ)، محمد حنيف لاکو (سيوهڙ)، شمس الدين سومرو (دادو)، غلام مصطفيٰ

ڪلهوڙو (ميهڙ)، لاڙڪ منور شيخ ”سنڌي“ (نيوڪئمپس ڄام شورو)، رمضان
لاڪير (خ. ن شاه)، نرجن ڪمار رانجهائي (راڌڻ)، جهان محمد پٽ (س. ي
ڄامشورو)، محمد رفيق لاکو ”رفيق – سنڌ“ (سيوهڻ)، روشن علي گهانگهرو
(ڪولاچي)، ڪرمچند جڻي سڪناڻي (ايل. ايم. سي ڄامشورو)، ميرائي محمد
!براهيم (پٽ سرائي)، محمد اسلم ميمڻ (س. ي ڄامشورو)، غلام حيدر شاه
(ڄامشورو)، الطاف حسين انصاري (س. ي ڄامشورو – 2 سيڪڙو)، حاجي
محمد هارون ميمڻ (پان سعيد آباد)، سولنگي ڪريم سنڌي (گهر موند)، غلام
نبي سرهيو (دادو)، ڪرم علي اسراڻ (س. ي ڄامشورو)، رسول بخش مغل
(سيوهڻ)، لاڙڪ منور شفيق ”سنڌي“ (س. ي ڄامشورو)، محمد عثمان ٺاڙ (سن)،
محمد ميران بلوچ (خ. ن شاه)، عبدالرحيم شيخ (دادو)، سيد عبدالرحيم شاه
(ميهڙ)، عبدالڪريم ساهڙ (دادو)، رحيم خان جوگيو جرس (ڪوٽڙي)، سهتو
مختيار احمد (ڄامشورو)، فهميده قريشي (دادو)، محمد مريد بلوچ (دادو)، منظور
احمد ناصر ڏيپلائي دادو محمد اسلم پٺاڻ (ڄام شورو)، خدا داد چانڊيو
(بهاڙ پور)، علي نواز چانڊيو (بهاڙ پور)، خان محمد (سن)، عبدالستار ميمڻ (پان
سيد آباد)، بهادر خان ساهڙ (شاه پنجو سلطان)، عبدالستار گلال (راڌڻ)، محمد
هارون سرهيو (دادو)، غلام مصطفيٰ ميمڻ (دادو)، قربان علي پرگڙي (دادو)،
عبدالخالق جوڻيجو (ڄام شورو)، غضنفر علي. ايم جتوئي (ڄام شورو)، فهميده
قريشي (دادو)، رحمت الله قريشي (دادو)، ضياءُ الدين پنهوڙ (سيتا روڊ)، محمد
قاسم ايم. زنتور (دادو)، علي گوهر بلوچ (ٿرڙي محبت)، جمال الدين صحرائي
(دادو)، محمد ڏکريا دائود پوتو (ٽلٽي)، خديجه انصاري (ڄام شورو)، محمد نواز
چند (خيرپور ٺاٿن شاه)، محمد اسحاق غني (دادو)، محمد بخش ميمڻ (دادو)،
عبدالعزيز ميمڻ (دادو)، ايم. اسماعيل مغل (سيوهڻ شريف)، بشير احمد ايري
(ميهڙ)، منظور حسين ايري (ميهڙ)، علي مرتضيٰ ايري (ميهڙ)، غلام مصطفيٰ
ايري (ميهڙ)، غلام مرتضيٰ ايري (ميهڙ)، عبدالله لاڪير (صنويو خان مگسي)،
عبدالعليم ابڙو (سيتا روڊ)، بهاول شاه بخاري (سيتا روڊ)، خادم حسين ملاح
(سيتا روڊ)، نظير احمد بالادي (سيتا روڊ)، رياض علي مگسي بلوچ (سيتا روڊ)،
عبدالعزيز ابڙو (ميهڙ)، سراج الدين پٽي (ڪولاچي)، مس ارشاد ڪيڙو (دادو)،
الطاف احمد ڪيڙو (دادو)، عبداللطيف ميمڻ (دادو)، نذير احمد ڪانڌڙو (ميهڙ)،

محمد سليمان چارڻ (ڪڪڙ)، محمد اسحاق ميمڻ (دادو)، منظور احمد سميجو
 (جڳت آباد، دادو)، محمد بخش سميجو (جڳت آباد، دادو)، برج لعل شامناڻي
 (جڳت آباد، دادو)، علي احمد پنهور (جڳت آباد، دادو)، رفيق احمد سميجو
 (جڳت آباد، دادو)، ميمڻ ميمڻ غلام حسين آزاد (پان سيد آباد)، ميمڻ غلام
 مجتبيٰ (پان سيد آباد)، عبدالعليم ابڙو (سيتا روڊ)، بهاول شاھ بخاري (سيتا
 روڊ)، خادم حسين ملاح (سيتا روڊ)، نظير احمد بالادي (سيتا روڊ)، رياض علي
 مگسي بلوچ (سيتا روڊ)، عبدالعزيز ابڙو (ميهڙ)، سراج الدين ڀٽي (ڪولاچي)،
 مس ارشاد ڪيڙو (دادو)، الطاف احمد ڪيڙو (دادو)، عبداللطيف ميمڻ (دادو)، نذير
 احمد ڪانڌڙو (ميهڙ)، محمد سليمان چارڻ (ڪڪڙ)، محمد اسحاق ميمڻ
 (دادو)، منظور احمد سميجو (جڳت آباد، دادو)، محمد بخش سميجو (جڳت آباد،
 دادو)، برج لعل شامناڻي (جڳت آباد، دادو)، علي احمد پنهور (جڳت آباد، دادو)،
 رفيق احمد سميجو (جڳت آباد، دادو)، ميمڻ ميمڻ غلام حسين آزاد (پان سيد
 آباد)، ميمڻ غلام مجتبيٰ (پان سيد آباد)، خان محمد (تلتئي)، علي
 انور ”ضيا“ عباسي (ميهڙ)، گل محمد ناريجو (تڙي محبت)، گلشن آرا سميجو
 (مارئي هاسٽل، ڄامشورو)، بشير احمد ميرائي (دادو)، روشن علي جوڻيجو
 (دادو)، مولابخش قريشي (بويڪ)، محمد عمر خاصخيلي (لڪي شاھ صدر)،
 تراب علي سانگي (خيرپور ناٿن شاھ)، وزير شيخ (خيرپور ناٿن شاھ)، محمد
 رمضان ”آزاد“ ميمڻ (خيرپور ناٿن شاھ)، محمد رمضان لاکير (جيئي سنڌ
 هوٽل، خ.ن شاھ)، غلام رسول قاضي (خيرپور ناٿن شاھ)، غلام قادر انصاري
 (خيرپور ناٿن شاھ)، ميهڙ علي شيخ (خيرپور ناٿن شاھ)، قاضي فريد احمد
 قريشي (تلتئي)، محمد بخش جوڻيجو (شاھ پنڄو)، محمد يونس راهي شيخ
 (ڄامشورو)، شفيق محمد ميمڻ (ڄامشورو)، حاکم علي ٽالپر (ڄامشورو)، نياز
 محمد علي ميمڻ (ڄامشورو)، نورجهان سولنگي (دادو)، رضيه قريشي (بويڪ)،
 مس زرينا ميمڻ (بويڪ)، نسيم اختر ميمڻ (بويڪ)، صفير بيگم قريشي
 (بويڪ)، بشير احمد ميمڻ (سن)، عبدالحڪيم ميمڻ (دڪاندار سن)، محمد
 جمن ميمڻ (سن)، روح افزا جوڻيجو (پات)، سنڌي ايم. جوڻيجو (پات)، مس
 ايس. انجم (عمرڪوٽ)، شير محمد سولنگي (دادو)، احمد ميم چند (ڄام
 شورو)، فاروق انور (دادو)، مس ممتاز شيخ (دادو)، گل حسن شينو (دادو)، لعل

بخش ميمڻ (ڳوٺ وزير آباد)، ايمر الياس ڪوڪر (ڳوٺ گاهي مهيسر)، محمد اسماعيل پنهور (ڦلجي)، منظور علي شيخ (موندر)، حميد عندليب (ميهڙ)، رفيق احمد سرهيو (دادو)، نجم ناز جوڻيجو (ڀات)، شمير شهنواز سولنگي (دادو)، ثريا سولنگي (دادو)، نسيم اختر چنه (ڀات)، طارق اڪبر جوڻيجو (ڀات)، علي اڪبر جهتيال (ڦلجي)، محمد صديق پتو جو (ٻٽ سرائي)، محمد انور لغاري (ڦلجي)، ڀٽان اوڻو (نواب آف رياست ڪرپور)، تاج الدين آرائين (سيتا روڊ)، عبدالرحمان جانوري (ميهڙ)، غلام مصطفيٰ ٻرڙو (ميهڙ)، سيد اشرف شاه (ميهڙ)، بشير احمد ميمڻ (ميهڙ)، محمد صديق سيال (سيتا روڊ)، لونگ خان لطيف بگهيو (سيتا روڊ)، عبدالڪريم وڳڻ (موندر)، غلام علي سومرو (دادو)، الله بخش سولنگي (دادو)، محمد اعظم عباسي (دادو)، غلام حسين منگي (منور آباد)، شمس الدين شينو (دادو)، جميل احمد انصاري (ڀات)، بشير احمد لاکير (سيتا روڊ)، لطف الله سيتاڻي (سيتا روڊ)، محمد عارف (سيتا روڊ)، ايمر طاهر رضا (سيتا روڊ)، نوز محمد سولنگي (سيتا روڊ)، محمد خان پنهور (سيتا روڊ)، رمضان علي آرائين (سيتا روڊ)، عباس علي آرائين (سيتا روڊ)، ”مجاهد“ لياقت علي ڪانڌڙو (ميهڙ)، بابورام (ڦلجي)، نصر الله يوسفڻي (س.ي. ڄام شورو)، منير احمد ڪوري جو (دادو)، ڊاڪٽر غلام قادر لغاري (دادو)، معروف بيگم (بويڪ)، مس ارشاد شيخ (دادو)، فخر النساء قريشي (بويڪ)، يونس علي (سيتا روڊ)، فرزانه شيخ (بويڪ)، زاهد پروين قريشي (بويڪ)، شاهه بيگم قريشي (بويڪ)، محمد داؤد سمون (پيتارو)، عبدالله سمون (پيتارو)، محمد حسن سومرو (ڦلجي)، بشير احمد پنهور (ڦلجي)، علي نواز پنهور (ڦلجي)، نعل محمد پنهور (ڦلجي)، مس شمشاد سحر شيخ (دادو)، منظور منظور حسين لغاري (دادو)، غلام عباس ڪوڪر (ڦلجي)، محمد صديق ملڪ (ڦلجي)، غلام حسين پنهور (ڦلجي)، عبدالستار خاصخيلي، محمد حسن خاصخيلي، شفيق محمد خاصخيلي، بچار خان ڪوهستاني، پير بخش ڪوهستاني، منظور علي ڪوهستاني (سپ ويٺل ٿاڻو بولا خان)، محمد داؤد سمون (پيتارو)، عبدالله سمون (پيتارو)، قريشي ڪرم الله (سن)، گوورمل (ٿاڻو بولا خان)، عبدالغفور وڳڻ (پوست موندر - رت سان لکيل)، منظور احمد پلهه (ڀات)، دادن جوڻيجو (ڀات)، نصير چنو (ڀات)، بخشل انصاري (ڀان)، سيد آباد، حاجي ميوو محمد (ميرل جويو، خانپور)، ”تشوق“ غلام حسين مهيسر

(ڳوٺ لونگ مھيسر)، مھيسر غلام حيدر ”حسيني“ (لونگ مھيسر)، مھيسر عبدالجڪير ”لکي“ (سيد جو ڳوٺ)، محمد انعام چنڊو (سيوهڻ)، لياقت علي چنڊو (يان سيد آباد)، صفدر علي سرھيو (جوهي)، اقبال حسين سرھيو محمد پرييل سرھيو، غلام قادر يلاڻي، (ڳوٺ تاجو پنهور)، عبداللطيف چنڊا (ڀات)، شتڪر لال ڪڪريجا (ڳوٺ حيات پتافي)، منظور قريشي، (چنڊا لعل عيسن)، مومل زنتور (دادو)، انعام الله زنتور (دادو)، اوڙو محمد اسماعيل (دادو).

ضلعو لاڙڪاڻو

سليم اختر ڪورائي، عبدالغفور شيخ، نثار احمد جتوئي، الطاف سنڌي، شيخ عبدالغني، محمد شيخ (2 سيڪڙو)، نور الله انڙو ڪيل، غلام اڪبر ابڙو، رميش چندر ممتاز احمد شيخ، عبدالرحيم شيخ، شرف الدين ابڙو، زڪيه ميرونا، غلام مرتضيٰ ڌاريچو، غلام مصطفيٰ سرھيو، زاهد حسين سومرو، موهن لعل اداسي، نثار احمد عباسي، ايم. بي جاگراڻي بلوچ، قمر الدين لغاري، مسز منور الطاف سومرو، ميمڻ عنايت الله سنڌي، بشير بلوچ، ميمڻ غلام فاروق سنڌي، ”ناز“، ”ر“ پريون، همت علي چانڊيو، عبدالاحد جوڻيجي، محمد منير شيخ، محڪم الدين جوکيو، عبدالغفار وڳڻ، حبيب الله ايم. بروهي، غلام سرور مشوري، غلام مصطفيٰ لغاري، ثريا سنڌي، شبنم موتي، سعادت علي چغتائي، علي نواز گھانگھرو، عبدالحتي صديقي، ائيٽا آھوڄا، جاويد اقبال قاضي، ممتاز ڪهاوڙ، زاهده سومرو، مريم سومرو، ياسمين قاضي، (سپ ويٺل لاڙڪاڻو)، مظهر علي چانڊيو (قبو سعيد خان)، ڇاڪر علي تنيو (لاڙڪاڻو)، ڪي. ايل تنها (شهدادڪوٽ)، صدر الدين سومرو (رتوڏيرو)، مس فردوس ناز (گاجي ڪهاوڙ)، سيد علي محمد شاهه بخاري (گاجي ڪهاوڙ)، شفيع محمد ايم قريشي (نصير آباد)، سيد علي اڪبر شاهه (نصير آباد)، محمد يوسف چنڊو (نصير آباد)، مظهر علي قريشي (نصير آباد)، غلام سرور چنڊو (نصير آباد)، عليخواز ”اظهر“ منگي (ڳوٺ واسو ڪلهوڙو)، اشوڪ ڪمار پنجابي (نصير آباد)، جت ڪمار پنجابي (نصير آباد)، عبدالهادي ابڙو (جاني بند)، محمد جمن چنڊو (نصير آباد)، مظهر علي تنيو (واره)، گل حسن منگي (نصير آباد)، ولي محمد منگي (نصير آباد)، محمد عرس چنڊو (نصير آباد)، حامد علي چنڊو

(نصير آباد)، مسز محمد بچل بلوچ (لاڙڪاڻو)، سيد غلام محمد شاهه بخاري (آرينجا)، محمد فاروق وڳڻ، (پوست وڳڻ)، خالد سومرو (لاڙڪاڻو)، الطاف حسين عباسي (لاڙڪاڻو)، مس ايس. گهانگهرو (رتو ديرو)، آفتاب احمد شيخ (لاڙڪاڻو)، الطاف حسين ڪوڪر (لاڙڪاڻو)، نور الدين سيال (لاڙڪاڻو)، عبدالملڪ عباسي (لاڙڪاڻو)، حيدر بخش ميمڻ (لاڙڪاڻو)، سليم مصطفي ميمڻ (لاڙڪاڻو)، رسول بخش بلوچ (رتو ديرو)، علي حسن سومرو (ڏوڪري فارم، لاڙڪاڻو)، عني اطهر ابڙو (ڪنڊو)، لاڙڪ انعام علي آزاد (پنجو ديرو)، ڪش چندراج (لاڙڪاڻو)، عبدالرزاق شيخ (لاڙڪاڻو)، گلزار سومرو (ميرو خان)، علي گوهر قاضي (علوراڻڪ)، تسليم هما (لاڙڪاڻو)، سچڻ خان قريشي (لاڙڪاڻو)، خادم حسين (لاڙڪاڻو)، ممتاز علي سومرو (لاڙڪاڻو)، گل محمد (لاڙڪاڻو)، نظير احمد شيخ (لاڙڪاڻو)، ايم. شمع ناز شيخ (لاڙڪاڻو)، محمد خالد قاضي (لاڙڪاڻو)، غلام سرور چانڊيو (ڳوٺ وليداد چانڊيو)، مارئي سنڌي (ڳوٺ محمد خان چنڊ)، عبدالقيوم صديقي (لاڙڪاڻو)، حافظ خير محمد (وارها)، انور حسين (لاڙڪاڻو)، عبدالرحيم سومرو (لاڙڪاڻو)، اعجاز علي ميرائي (لاڙڪاڻو)، ضمير احمد اوڍاڻو (لاڙڪاڻو)، عزيز الله پيرزاده (ڳوٺ پير وڏل شاهه)، عبدالرسول سومرو (لاڙڪاڻو)، ممتاز علي ميرائي (لاڙڪاڻو)، نذير احمد کهڙو (لاڙڪاڻو)، سڪندر علي مغل (لاڙڪاڻو)، سيد مطيع الله شاهه (لاڙڪاڻو)، نند لعل (لاڙڪاڻو)، ذڪريا ايس. پٺاڻ (قمبر علي خان)، غلام رسول بلوچ (سچي بخش جاگيرائي، لاڙڪاڻو)، مظهر علي سومرو حيدري (علي گوهر آباد)، اختر علي انصاري، عبدالستار ڀٽي (باگراڻي)، محمد علي شيخ چاٽل شاهه بخاري (لاڙڪاڻو)، نور احمد شيخ (لاڙڪاڻو)، منظور علي شيخ (لاڙڪاڻو)، خادم علي ڀٽي (لاڙڪاڻو)، قادر بخش شيخ (لاڙڪاڻو)، خادم علي ڀٽي (لاڙڪاڻو)، قادر بخش شيخ (لاڙڪاڻو)، سلم بيگم (لاڙڪاڻو)، اڪبر جاويد (لاڙڪاڻو)، غزاله سنڌي (ڳوٺ وليداد)، نصير محمد پيرزاده (ويهڙ)، نسرين ”مارئي“ (لاڙڪاڻو)، فردوس هما (لاڙڪاڻو)، ابرو بيگم لاڙڪ (پنجو ديرو)، مس شڪيله (لاڙڪاڻو)، غلام فاطمه سومرو (رتو ديرو)، اشرف خاتون لاڙڪ (پنجو ديرو)، وزير علي سنڌي لاڙڪ (پنجو ديرو)، عمر الدين جوڻيجو

(قاضی دژا، لاڙڪاڻو)، سراج الدين احمد ابڙو (مراد واهڻ)، شرف الدين ابڙو (مراد واهڻ)، رياض الدين (مراد واهڻ)، اقبال حسين شينو ”ملازم“ (لاڙڪاڻو)، الله بخش ڳوٺ جکر (تعلقہ وارھ)، محمد صديق تنيو (پنجو ديرو)، حفيظ الرحمان لاڙڪ (پنجو ديرو)، رحمت الله سومرو (پنجو ديرو)، اياز علي لاڙڪ (پنجو ديرو)، ڪرم الله سومرو (پنجو ديرو)، محمد جمن مسرور لاڙڪ (پنجو ديرو)، گل بخش چنو (پنجو ديرو)، سراج الدين ابڙو (وارھ)، محمد صالح پتو جو (ڳوٺ جکر)، عبدالحڪيم بروهي (وارھ)، ع.غ. وڳڻ ”هوشو“ (لاڙڪاڻو)، فوزيہ مغل (لاڙڪاڻو)، فرزانہ مغل (لاڙڪاڻو)، شهمير خان سولنگي (نصير آباد)، قاضي اختر حيات زيب (رتو ديرو)، سيد پير شمس الضحي شاه راشدي (راشدي ڪالوني، لاڙڪاڻو)، نظر محمد ميمڻ (قمبر)، بشير احمد شيخ، شبير احمد شيخ، امام الدين شيخ (نصير آباد)، ڀٽي محمد خان (باڊھ)، نظام الدين ڀٽي (باڊھ)، قمر الدين ڀٽي (باڊھ)، بخشل بروهي (باڊھ)، علي بخش بروهي (باڊھ)، عبدالله سرگاڻي (باڊھ)، سنڌي اڪبر ساگر (شڪارپور)، منظور علي جان قاضي (جاڙل شاھ لاڙڪاڻو)، مسز سڪينه ناز (جاڙل شاھ لاڙڪاڻو)، عاشق حسين گويانگ (قمبر)، زاهد حسين قادري (قمبر)، غلام شبير گويانگ (قمبر)، خادم حسين گويانگ (قمبر)، عبدالستار جاثوري (قمبر)، محمد عرس لغاري (قمبر)، سڪينه عارف (لاڙڪاڻو)، امينه عارف (لاڙڪاڻو)، احسان فاطمه (گوهر آباد، لاڙڪاڻو)، مراع سلطانہ ناريجو (لاڙڪاڻو)، رضيه ”سحر“ چنا (لاڙڪاڻو)، حفيظ پروين، عباسي (لاڙڪاڻو) ياسمين ناز ڪوڪر (لاڙڪاڻو)، زاهده پروين ناريجو (لاڙڪاڻو)، زيب النساء حاجاڻو (لاڙڪاڻو)، ڪوثر پروين صديقي (لاڙڪاڻو)، قمر النساء سومرو (لاڙڪاڻو)، عدرا سنديلو (لاڙڪاڻو)، زرينہ عباسي (لاڙڪاڻو)، حميدہ بلوچ (لاڙڪاڻو)، نورجهان ڪيهر (لاڙڪاڻو)، زرينہ عباسي (لاڙڪاڻو)، حميدہ بلوچ (لاڙڪاڻو)، نورجهان ڪيهر (لاڙڪاڻو)، حميدہ شيخ (لاڙڪاڻو)، دلدل احمد (لاڙڪاڻو)، محمد حسين ڀٽي (لاڙڪاڻو)، محمد انور ”عظيم“ (لاڙڪاڻو)، لال ڏنو (لاڙڪاڻو).

ضلع جيڪب آباد

عبدالحڪيم سومرو (جيڪب آباد)، رفيق احمد کوسو (نل)، اشوڪ ڪمار

(ڪنڌڪوٽ)، اشوڪ ڪمار ڪيٽپال (ڪنڌڪوٽ)، اڪبر اديب (جيڪب آباد)، آغا نياز احمد (ڪنڌڪوٽ)، گل حسن نائيج (ڪشمور)، سعيد بانو جميله سنڌي پٺاڻ، نسرین قریشي، مصره پروین، شاهه پروین یتو امداد حسین جکراڻي، انیس احمد شیخ، مس درگا چيٽانند، مس زاهده پٺاڻ، شیرین گل سنڌي، ریحانه یاسمین سومرو، نوشابه شاهین چانڊیو، مایا تلجیا، هوندو مل، پچو مل، تاج محمد خان پٺاڻ، بالاچ رند، محمد حنیف رند، علي دوست رند، موتي پرشوتمر، پیر شاهنواز شاه راشدی، محمد پنهل شیخ، عییدالله لاشاري (سپ ویئل جیکب آباد شهر)، عبدالغفور سومرو، محمد صالح سومرو، سردار خان سومرو، سومر خان سومرو، عبدالعزیز خان سومرو، الله بخش خان سومرو، مولا بخش خان سومرو، غلام قادر سومرو، حاجن خان سومرو، (سپ ویئل ڳوٺ نیار ڪپور)، ڪنمیا لال (ٺل).

بلوچستان

محمد اسلم حسرت (گلشهری)، سید یشارت حسین شاه (کوئٽا)، نور محمد سنڌي (لاکڑا)، ایر، ایر چانڊیو (کوئٽا)، پرویز احمد میمن.

متفرقه شهر

هیٺ ڄاڻايل قسم ناما، هڪ ڪاغذ تي صحیحن جي صورت ۾ آهن، پر انهن تي پوري ایڊریس ڏنل ڪانهي.

احسان علي سومرو، انور علي سومرو، محمد صالح خان عیساڻي، نور نبی عیساڻي، ڌڻي بخش میمن، عطا محمد ایر، امان الله سومرو، گردو لعل، علي اکبر منگی، قربان علي ٿانوري، وزیر شمس علي سولنگی، علي مراد میمن، بشیر احمد، مکڻ ڪنیر، لیاقت علي منگی، رضا محمد میمن، رحیم بخش میمن، مولا بخش میمن، محمد موسیٰ، محمد عارف، سکندر علي، محمد اسحاق، سرفراز علي، عبدالفتاح، نیاز محمد، عبدالرؤف، غلام علي، عبدالغني عیساڻي، علي نواز عبدالقیوم، محمد یعقوب عیساڻي، سید بنده علي شاه بخاری، پیر اسدالله راشدی (ڳوٺ جیکب آباد)، پیر شاه نواز شاه راشدی.

هیٺین ساٿین جا قسم ناما اسان کي دیر سان ۽ مختلف وقتن تي رویو یا معرفت پهتا هئا:

امان الله کوسو (احمد پور)، محمد هارون پیر (ڪلهوڙا)، نعمت الله سومرو

هنگورجا)، رفيع رضا سنڌي (شاهپور چاڪر)، ايم. بي جاگراڻي (لاڙڪاڻو)، مسز منور الطاف سومرو (لاڙڪاڻو) سومرو عبداللطيف سنڌي (خيرپور ميرس)، قمر الدين لغاري بلوچ (لاڙڪاڻو)، محمد رمضان محمد (نيو سعيد آباد)، نعمت الله کوسو (احمد پور)، نظير احمد سبزو پوڻ (ٺٽو)، غلام شبير سومرو (خيرپور ميرس)، حامد علي چنو (نصير آباد)، مسز محمد بچل (لاڙڪاڻو)، نور جهان ميمڻ (حيدرآباد)، قمر سلطانه سولنگي (حيدرآباد)، نياز احمد ميمڻ (حيدرآباد)

سميع الله بلوچ (سينارجا)، غلام فاطمه جتوئي (حيدرآباد)، عبدالرحيم جوڪيو (جنگشاهي)، محمد اسلم جوڪيو (تندو ڄام)، محمد مقيم سهتو (خيرپور)، غلام علي مخمور (ڳوٺ ميان صاحب)، محمد عثمان ناز (سن)، سرپش ڪمار (نواب شاها)، مسز رحمت لغاري (سنجهورو)، نصرت سولنگي (حيدرآباد)، اسومل ڪوهستاني (جهوڪ)، عبدالعليم (ابڙو سيتا روڊ)، عبدالحميد عاجز (لاڪا روڊ) ميمڻ عنايت الله سنڌي (لاڙڪاڻو) سرپش ڪمار (نوابشاها) محمد موسيٰ مراد (ميمڻ ڳوٺ ڪراچي) شير محمد سنڌي (فضل ڀنڀرو) مس نور جهان سولنگي (بويڪ) عبدالحميد ميمڻ (کهڙا) سيد ماڪن شاهه رضوي (خيرپور گنڀو) پير غلام مصطفيٰ شاهه جيلاني (ڳوٺ جعفر هڪڙو) مس نور جهان (ڪنري)، عاشق حسين گويانگ (لاڙڪاڻو)، احمد خان احمد (چتو مانڊراڻي)، محمد مثل سومرو (هنگورجا)، سميع الله بلوچ (سينارجا)، سيد جميل شاهه ۽ غلام حسين مهيسر (لونگ مهيسر).

سنڌيءَ جا اهي سڄڻ جن ڪجهه قسم ناما ٻين کان پراڻي موڪليا آهن. عبدالخالق ”خادم“ (صوفي آباد)، مس ايس انجم جوڻيجو (عمرڪوٽ)، مس صديقي (لاڙڪاڻو)

هن وقت جڏهن آءٌ ”ملير ڊائيجسٽ“ جي مواد کي ياد ڪريان ٿو ته مون کي ڏاڍو اتساهه ٿو ملي. مون کي يقين آهي ته جيڪڏهن اسين سنڌي ٻوليءَ کي پنهنجو جائز مقام ڏيارڻ لاءِ جدوجهد ڪريون ته عوام اسان کي مايوس نه ڪندو پر شايد هاڻي اسان جي اڳواڻن جون اوليتون متجي چڪيون آهن. پير پوءِ به مان مستقبل کان پُر اميد آهيان.

رت سان لکيل قسم ناما

هيٺين پيڻن ۽ پائرن سنڌ جي مختلف شهرن مان اسان کي پنهنجا قسم ناما رت سان لکي موڪليا آهن:

فهميده بلوچ (جيڪب آباد)، مهر النساء سرڪي (جيڪب آباد)، زيب النساء شيخ (جيڪب آباد، نگهت تنوير جتوئي (جيڪب آباد)، رضه بيگم شيخ (جيڪب آباد)، انور خاتون (جيڪب آباد)، سمیع الله بلوچ (سينارجا)، مس زاهده پناڻ (جيڪب آباد)، مس نورجهان سولنگي (دادو)، يابورام (قلجي اسٽيشن)، سليم الدين ميمڻ (ڏيپلائي)، شاهد ڀٽو (شڪارپور)، احمد علي شر (نري ميرواهه)، لاکو پٽ صديق ماڇي (ميرپور بٺورو).

پنتنگن پهر ڪيو مڙيا مٿي مڇ

ملير جي سڀني مارن ۽ مارئين کي اهو ٻڌي خوشي ٿيندي ۽ خاض طور ملير جي هن مبارڪ دستاويز ۾ شريڪ ٿيندڙن کي اهو ٻڌي تمام گهڻي خوشي ٿيندي ته هن مهيني، پهريون ڀيرو سنڌ اسيمبليءَ جي هڪڙي ميمبر صاحب به ملير ۾ ڏنل سنڌي ٻوليءَ جو قسم نامو پڙيو آهي ۽ اهو قسم کنيو آهي ته هو سنڌي ٻوليءَ جي بچاءَ ۽ واڌاري لاءِ هر ممڪن ڪوشش ڪندو رهندو. سندن نالو حاجي امير بخش خان جوڻيجو آهي. پاڻ خيرپور ناٿن شاهه ضلع دادو جا ويٺل آهن ۽ انهيءَ تڪ مان سنڌ اسيمبلي جا ميمبر آهن.

حوالو: ملير ڊائيجسٽ: فيبروري (شمارو 11) 1973ع

(سنڌ جي اها پهرين سدا سهاڳڻ عورت جنهن جي قبر
تي سنڌي عورتن مان سڀ کان پهرين ”جيٽي سنڌ“ جو
مهاڳ لکيو ويو.)

ملير ڊائيجسٽ: جولاءِ، 1973ع

Phoenix Books

[an income generating initiative of TRD]

C-73, GMB Colony, Qasimabad,

Hyderabad, Sindh, Pakistan.

Ph.00-92-22-2655021

E-mail: trdsindh@yahoo.com

The Reading Generation

انتي ماء جڙيندي آهي اوندا سوندا ٻار
ايندڙ نسل سمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻار

هر دور جي نوجوانن کي اداس، لڙهندڙ، ڪڙهندڙ، ڪڙهندڙ، ٻرندڙ، چُرندڙ، ڪِرندڙ، اوسيئڙو ڪندڙ، پاڙي، ڪاڻو، پاڇوڪڙ، ڪاوڙيل ۽ وڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سگهجي ٿو، پر اسان انهن سڀني وچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان ڪڍي ڪمپيوٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعني e-books ٺاهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهڻ ۽ هِڪَ ٻئي کي ڳولي سَهڪاري تحريڪ جي رستي تي آڻڻ جي آس رکون ٿا.

پڙهندڙ نسل (پڻ) ڪا به تنظيم ناهي. اُن جو ڪو به صدر، عهديدار يا پايو وجهندڙ نه آهي. جيڪڏهن ڪو به شخص اهڙي دعويٰ ڪري ٿو ته پڪڙ جاڻو ته اهو ڪوڙو آهي. نه ئي وري پڻ جي نالي ڪي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو ته پڪڙ جاڻو ته اهو به ڪوڙو آهي.

The Reading Generation **پڙهندڙ نسل . پ ن**

جهڙيءَ طرح وڻن جا پَن ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اهڙيءَ طرح پڙهندڙ سُئل وارا پَن به مختلف آهن ۽ هوندا. اُهي ساڳئي ئي وقت اُداس ۽ پڙهندڙ، ٻرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وڙهندڙ ۽ پڙهندڙ به ٿي سگهن ٿا. ٻين لفظن ۾ پَن ڪا خصوصي ۽ تالي لڳل ڪلب Exclusive Club نه آهي.

ڪوشش اها هوندي ته پَن جا سڀ ڪم ڪار سهڪاري ۽ رضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي ته ڪي ڪم اجرتي بنيادن تي به ٿين. اهڙي حالت ۾ پَن پاڻ هِڪڙي جي مدد ڪرڻ جي اصول هيٺ ڏي وٺ ڪندا ۽ غيرتجارتي non-commercial رهندا. پَنن پاران ڪتابن کي ڊجيٽائيز digitize ڪرڻ جي عمل مان ڪو به مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نه ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊجيٽائيز ڪرڻ کان پوءِ اهم مرحلو ورهائڻ distribution جو ٿيندو. اهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو ته ڀلي ڪمائي، رڳو پَنن سان اُن جو ڪو به لاڳاپو نه هوندو.

پَنن کي کليل اڪرن ۾ صلاح ڏجي ٿي ته هو وَس پٽاندڙ وڌيڪ کان وڌيڪ ڪتاب خريد ڪري ڪتابن جي ليکڪن، ڇپائيندڙن ۽ ڇاپيندڙن کي همٿائين. پر ساڳئي وقت علم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪنهن به رڪاوٽ کي نه مڃن.

پڙهندڙ سُئل . پَن The Reading Generation

شيخ آياز علم، جاڻ، سمجھ ۽ ڏاهپ کي گيت، بيت، سٽ، پُڪارَ سان
 تشبيهه ڏيندي انهن سڀني کي بمن، گولين ۽ بارود جي مدِ مقابل بيهاريو
 آهي. اياز چوي ٿو ته:

گيت به چڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪرڻ ٿا.

.....

جئن جئن جاڙ وڌي ٿي جڳ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ چُپن ٿا؛
 ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موٽي منجهه پهات چُپن ٿا؛

.....

ڪالهه هُيا جي سُرخ گلن جيئن، اڄڪلهه نيلا پيلا آهن؛
 گيت به چڻ گوريلا آهن.....

.....

هي بيت اُتي، هي ٻم- گولو،

جيڪي به ڪٿين، جيڪي به ڪٿين!

مون لاءِ ٻنهي ۾ فرقُ نه آ، هي بيتُ به ٻم جو ساٿي آ،
 جنهن رڻ ۾ رات ڪيا راڙا، تنهن هڏ ۽ چمَ جو ساٿي آ -

ان حساب سان اڻڄاڻائي کي پاڻ تي اهو سوچي مڙهڻ ته ”هاڻي ويڙهه ۽
 عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نه وڃايو“ نادانيءَ جي نشاني
 آهي.

پڻ جو پڙهڻ عام ڪتابي ڪيڙن وانگر رڳو نصابي ڪتابن تائين
 محدود نه هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج
 ۽ سماجي حالتن تان نظر ڪڍي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي
 پاليسيون policies اڻڄاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پڻ نصابي ڪتابن
 سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين

پڙهندڙ نسل . پڻ The Reading Generation

ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ سُئل جا پَن سڀني کي چو، چالاءِ ۽ ڪينئن جهڙن سوالن کي هر بيان تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوڏ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جواب ڳولڻ کي نه رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اٽل گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان به پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي ان سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا، بس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون پاڪي پائي چيو ته ”منهنجا پاءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَن پَن جو پڙلاءُ.“
- اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)

پڙهندڙ سُئل - پ ن The Reading Generation

سند سلامت

www.sindhsalamat.com

سند سلامت جو مشن ۽ مقصد سنڌي ٻوليءَ جي ڊجيٽلائيزيشن ۽ پکيڙ کي وسيع ڪرڻ آهي ۽ پڻ دنيا سان گڏ سندس رفتار سان هلڻ جو سانباھو آهي، ڇو ته تاريخ هميشه انهن قومن جو احترام ڪيو آهي جن پنهنجي علمي سرمايي جي حفاظت ڪئي آهي. سند سلامت پڻ پنهنجي ٻوليءَ جي بقاء خاطر سنڌي ٻوليءَ ۾ لکيل قيمتي ۽ ناياب ورثي کي ضايع ٿيڻ کان بچائڻ ۽ ان کي نه رڳو محفوظ رکڻ پر پنهنجي اديبن، ليکڪن، محققن ۽ شاعرن جي علم، هنر ۽ تخليق کي ڊجيٽلائيز ڪندي دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ موجود سنڌين تائين مفت ۾ آسانيءَ سان پهچائڻ جو عزم ڪيو آهي.

اسان جي خواهش هئي ته سنڌي مواد تي مشتمل هڪ اهڙو ڪتاب گهر قائم ڪجي جتي هر موضوع تي مشتمل ڪتاب موجود ملن. ڪتابن کي ڳولڻ ۽ ڏاڻوڻوڊ ڪرڻ اسان هجي ۽ ايندڙائيد سميت آڻي فون يا ونڊوز آپريٽنگ سسٽم سميت هر قسم جي ڊوائيس تي آساني سان آن لائين پڻ پڙهي سگهجي.

۽ اهو سڀ ”سند سلامت ڪتاب گهر“ ذريعي ئي ممڪن ٿي سگهيو. اميد ته سند سلامت ڪتاب گهر ذريعي سموري دنيا ۾ موجود سنڌي نه صرف پر پور لاڀ حاصل ڪندا پر سند سلامت ڪتاب گهر کي وڌيڪ فائديمند بنائڻ لاءِ پنهنجو پورو ساٿ نڀائيندا.

books.sindhsalamat.com

سند سلامت ڪتاب گهر جي ايندڙائيد اپليڪيشن پلي اسٽور جي هن لنڪ تان ڏاڻوڻوڊ ڪريو:

<https://play.google.com/store/apps/details?id=com.sindhsalamat.book>